

СЕРГЕЙ
САУЧАНОВ

КУПАНА
В
ЛЮБИСТКУ

**Є В Г Е Н
Г У Ц А Л О**

**КУПАНА
В ЛЮБИСТКУ**

ОПОВІДАННЯ
ТА ПОВІСТЬ

ВИДАВНИЦТВО
„МОЛОДЬ“
КИЇВ 1965

Євген Пилипович Гуцало народився 1937 року в селі Старий Животів на Вінниччині в сім'ї учителів. У 1959 році закінчив Ніжинський педагогічний інститут імені М. В. Гоголя. Працював у редакціях молодіжних газет «Ленінське плем'я» (м. Вінниця) та «Комсомолец Чернігівщини». Тепер працює в редакції газети «Літературна Україна».

Є. Гуцало виступає з віршами та оповіданнями. Видавництво «Молодь» у 1962 році випустило збірку оповідань «Люди серед людей». У Державному літературному видавництві «Дніпро» в 1964 році побачила світ книжка «Яблука з осіннього саду».

«Скупана в любистку» — нова книжка Євгена Гуцала, куди увійшли оповідання, новели та повість, написані останнім часом. Герої творів — наші сучасники. Вони працюють, люблять, творять. У творах відчувається подих Поділля, неповторні риси подолян, особливості їхньої

Коли смеркало, то Гаврило засвічував береговий ліхтар. Спершу ножиком підрізає гніт, зчищаючи його від кіптяви, підрівнював, залишаючи на твердих пальцях сліди від гасу та перетлілого гноття, видмухував ізсередини таке-сяке порохно. І витирає сірника. Полохкий вогник віддзеркалювався в дідових очах, які глибоко позагрузали на жовтому лиці, згори затінені кущами брів, і погойдувався дрібною цяткою, що набирала то блідо-золотавого, то блідо-багряного тону. Коли дід кліпав, то вогник в очах гаснув, але горів на кінчику сірника, аж поки не перескакував на вогку смужку гноту. Зразу ж починало смердіти паленим, і воно одверотно забивало нюх, — Гаврило зачиняє засклені дверцята ліхтаря і по рипучій драбині, кожен щабель у якій вибалакував на свій лад, спускався донизу.

Ліхтар стояв на кручі, що круто спадала до Десни. Увечері він світив ніжним, не дуже яскравим полум'ям, відрізняючись із-поміж зірок величиною й грубою соковитістю. Уночі його червоне світло виразно мовчало серед зблідлих зірок, які ніби дальшали, збайдужівши. Коли йшов дощ, то краплини розбивались об ліхтар, і навколо нього ворухилася мряка, яка заломлювала світло. В туман світло ледве тліло, його жевріючий язичок зменшувався і був майже непомітний від Лисої коси. І в дощ, і в туман дід, лежачи

в дерев'яній хатинці на мульткому тапчані, сторожко прислухався до звуків, народжуваних ніччю, і раз у раз виходив надвір перевірити, чи не загасло світло. Гасло воно зрідка, і Гаврило знав, що гасне воно зрідка, але це однаково не відганяло безсоння, бо таку вже мав службу, до якої його поставили і яка його харчувала.

І скрізь він згадував про свій ліхтар. Коли йшов у село до своєї хати снідати, то іноді перед його зором — чи на пагорку, чи в лузі — маячив ліхтар на високому стовпі, і дід протирав очі, відганяв ману. А то баба наказувала підгортати бараболу, і він підгортав, дибаючи з сапою навколо корчів, і несподівано згадував про ліхтар, його спокусливо тягнуло йти до ріки, притьмом іти. А то дід гостював у дочки, пив горілку за здоров'я своїх онуків, співав у гурті з родичами тягучих та голосистих пісень, ще давніх, як знацька втихав, ставало йому гірко, і він, підводячись із-за столу, казав, що йому пора на службу. Родичі хапали старого за поли, казали, що до вечора ще далеко, а от коли сонце буде в три дуби од землі, тоді й вирушить по прохолоді. Дід непокоївся, щоб там нічого не скоїлося з ліхтарем, коли його не буде, а родичі сміялися і переконували, що як стояв ліхтар, так і стоятиме, не вхопить його. Дід погоджувався й не погоджувався, і хоча залишався серед гостей, але його думки вже були на високій кручі і він уже всім тілом відчував полиновий простір, який не вміщувався під склепінням неба, перекочуючись за обрій; і він відчував, що там земля під його ногами урочисто легка, не така буденна та звичайна, як в інших місцях, і що та земля, біля ріки, з радістю носить його на собі. Це відчуття не давало спокою і кликало йти до ліхтаря, який був укопаний саме там. Дід марудився, нишком вибирався з-за столу і поза хатою, навзгинці попід тином тікав з гостей і, полохливо озируючись, палко бажав, щоб не помітили його втечі, не перейняли та не повернули назад. Підтюпцем, підтюпцем спускався за луки, а тут, у безпеці, сповільнював ходу і йшов

так, як ходять до всякого поважного діла: з пошаною до того діла і до самого себе.

І коли ввечері Гаврило повертався з села до свого ліхтаря, то майже щоразу ліхтар видавався дідові трохи не таким, як був до цього. Ні-ні, він залишався тим самим — міцно вкопаний у ґрунт стовпець, до нього сперта драбина, вгорі тьмяно зблискують скляні віконечка — але до його загального вигляду (до того, як він малювався на тлі неба, як вписувався у краєвид, який відтінок прибирав при щораз новому освітленні) додавалося щось таке, що робило його інакшим, і від нього вже віяло іншим настроєм. Проте коли боліли у діда груди, чи ломило крижі, чи на негоду нили ноги, чи просто він був пригнічений невідомо чим, то Гаврило нічого цікавого в ліхтарі не спостерігав, той залишався таким, яким дід звик бачити його протягом багатьох років. Тоді Гаврило ліниво запалював гніт, в його очі цвяшками залазили відблиски, і старий збувався тих відблисків, одвернувшись та спустившись додолу. Сідав там, де круча похило збігала донизу, підперезана хльостким корінням та підперта верболозами, і задивлявся на воду. Оддалік вона була зовсім темна, аж смолясто-густа, і навіть хвильки на гребінцях не спалахували прозорістю; од берега вода видавалася трохи рідкішою, не такою важкою, і під нею ще виднівся пісок, який далі щезав у мороку течії. Дідові очі довго й неодривно були прикуті до води, до її руху, і поступово все, що він перед цим відчував, що міг бачити, зачлупувалося густою течією. Вона заповняла все, і, крім неї, для діда більше нічого не існувало. Річка примушувала діда нахилитися до неї ближче, і дідові кортіло нагнутися над нею, але він стримувався, і поступово зір його затягувався туманом, дід струшував головою, розвіюючи те завороження, і подавався назад.

Помічав ліхтаря на кручі, який пронизував сутінки миготливими променями, і від того у діда з'являлася впевненість. Дерся нагору, тікаючи од річки, і з кручі дивився на

неї спокійно. І тепер здавалося, що те світло горить не тільки в ліхтарі, але і в його душі, і дід з холодною гостротою усвідомлював, до якої важливої служби приставлений. Вже не міг спати на тапчані, перевертався, крєктав і щоразу поривався за двері, хоча ніч, поглиблюючись та стаючи дрімучішою, із бездумним вдоволенням, без вітру, без натяку на негоду, облягала навколо хатинки, що єдиним підсліпуватим вікном придивлялася до Десни...

2

Никифор Бичок був приставлений до перевозу. На човні переправляв людей з одного берега на другий. Коли очікував пасажирів на лівому березі, а гукали з правого, то починав тихцем лаятися; видобуваючись на середину, лаявся вже завзятіше, а причаливши, замовкав, тільки ще в погляді палахкотіли лихі іскри. Він любив розповідати про своє життя. Коли в травні до нього приїжджали син з невісткою, то протягом місяця Бичок пригощав своїх пасажирів розповіддю про те, як син кілька літ тому поїхав з батьківської хати, як довго не писав жодного слова, а оце завітав, привіз гостинців: батькові — гумові чоботи і рябенький матеріал на костюм, а матері — і кохтину, і спідницю, і хустку... Невдовзі син поїхав, а Никифорова корова зламала рога, б'ючись у череді. Незабаром про цю пригоду знали жителі ближчих придеснянських сіл. Тривалий час у житті перевізника не траплялося нових пригод, тому він без найменших докорів совісті розповідав все про ту бійку в череді — ділився з тими самими дядьками й тітками по кілька разів: і як корова причалапала смерком до двору без рога, як бідкалася жінка, щоб від того не поменшало молока, і радила йому, Никифорові, піти поскаржитися в сільраду. Але він не послухав, бо має сяку-таку голову на в'язах і розуміє, що за те з нього сміятимуться. Коли при розповіді Бичок затинався, то були такі, що йому підказу-

вали, і перевізник здивовано витріщав очі, але таки доводив свою розповідь до кінця — з новими подробицями, яких, напевно, насправді не було.

Останнім часом він уже розповідав про те, як заїжджі два шофери хотіли продати йому три кубометри дров. Колоди були гарні — грабові та березові, і Никифор уже збирався вдарити по руках, але вчасно схаменувся: його втримало те, що за три куби шофери просили не так уже й багато. А що, як це крадені дрова,— майнуло в Бичковій голові,— і його викажуть? А таки можуть сусіди виказати. І Никифор, шкодуючи в душі, що таке славне паливо вислизає з рук, відмовився од купівлі... Тепер, розказуючи хліборобам та механізаторам про все це, перевізник допитувався, чи не здається їм, що ті три куби дров були не крадені і він даремно налякався. Одні відповідали, що дрова могли бути й краденими — хіба ж важко двом здоровим дядькам з машиною набрати крадькома готовенького; другі казали, що, може, лісник за якусь півлітру та смачну закуску і не помітив, як на віддаленій ділянці прихопили трохи палива; а треті припускали, що, можливо, дрова й не крадені. Слухаючи перших та других, Никифор жалкував, що не купив за безцінь грабові та березові колоди, а слухаючи третіх, відчував задоволення, що він не з лопуцька, його не ошукаєш, і коли вже ви поласували на громадське добро, то й кара хай впаде на ваші плечі, а не валить ту кару на чужі плечі, бо їм і без того важко. І, так міркуючи, він уже починав сердитись, ніби його й справді було ошукано, і гнів бухтів у ньому, як прокислі дріжджі.

Поночі примикав натомленого човна. Послухавши, як об просмолені борти труться хвилі, розправляв широко груди, аж потріскувало, і поволеньки йшов од Лисої коси на червоне світло ліхтаря, що роздмуханим вугляком тлів на кручі. Гаврило сидів чи між вільшаними кущами, чи на теплій од денної спеки траві, чи марудився на своєму куцому тапчанчику, він стрічав Бичка мовчки, і балакучий перевізник

також ставав мовчазним, запалював ядучу махру, звільня чадів, і його смагле обличчя сивіло од диму. Згодом Бичок брався покректувати — спершу здушено й давко, далі вже бадьоріше, і коли порушував густе мовчання, голос परिпував незмашено, деренчливо:

— Сьогодні з Чернігова кількоро приїжджало, то ловили рибу за косою. Всенький день ниділи, а, думаєте, що попалося їм?.. Півторби лящів та верховодки... Не вміють... Та й місць не знають, а надибати — око не те і нюх не той.

— Було сказати, щоб до кручі йшли...

— І біля кручі ніяка хвороба до їхніх гачків не вчепилася б... Хіба не видно рибалки?.. Рибалку видно зразу, а з них не рибалки, а саме тільки казна-що...

— Біля кручі і дітлахи хваткою ловлять...

— Дітлахи!.. Із села дітлахи, не звідкись... Вони тобі самого чорта зловлять, тільки попусти...

— І за опустом водяться...

— І за опустом!.. Але хіба вони втямлять, де водиться? Ото як не привезеш у город та не продаси, то нізвідки й не матимуть.

— То було сказати, де ловиться,— сердився Гаврило.

Перевізник смалив цигарку. Коли затягувався, то жаринка спалахувала, освітлюючи кругле, з закам'янілими рисами лице.

— Ото їм з тією рибою, як мені з тими дровами,— обзивався.— І бачиш, і помацати можеш, а вхопити — зась! Ви ще з бабою торфу не копали?

— Десь аж по жнивах спробуємо...

— Так і я... Доведеться зимою в печі торфом палити. Соломи випишуть у колгоспі... А от хліб пекти... Як напалиш березовим поліняччям — один смак у хліба, а коли торфом, то вже не те: що б ви мені не балакали, то не те. І хліб, і не глевкий, а дух не той... Чи то жмикрути були, чи чесні люди?

— Хто?

— Та тих два лобурі, що хотіли спродати паливо мені.

— Може, чесні, але копійка потрібна нагально, то вони й небагато просили... Всяк може бути...

— Атож... Шкода, що в рот не попало, а по губах текло. На другий раз буду кмітливішим. А таки ж продали вони комусь ті куби, не може того бути, щоб не продали.— І Бичок до терпкості в грудях заздрих тому незнайомому спритникові, що вилупився розумнішим та відважнішим од нього. Аж спльовував спересердя і дуже скрушно чухав потилицю.

Гаврило ж не зараював. У нього ревматизм крутив ноги, і дід болісно прислухався до німого ниття, до раптового поштрикування, яке то гостро, то тупо підпалювало бодем його тіло.

— Коли тепер лучиться така okazія, то дзуськи щось випущу,— обіцяв Бичок. І затихав, обмірковуючи плани, як то лучиться йому неабияка okazія і він вилущить із неї зиск. Голова йшла обертом од солодких думок, од цілоденної втоми і викуреного тютюну.

Побажавши дідові на добраніч, повертався до села. Навколо комашнею і цвіркунами приглушено гомоніли луки, родючий дух землі забивав ніздрі. А Бичок пригадував той випадок з дровами і все більше переконувався, що дядьки то були чесні, їм таки й справді потрібні нагальні гроші щось там купити, а він недовір'ям та підозрою собі самому й шкоди завдав. Вже біля села озирався — за луками, серед ночі, жеврів ліхтар, посилаючи йому вслід короткі, крихкі промінці.

Баба приносила у вузлику обід. Коли — горнятко кулешу, коли — борщу, коли — юшки та ще окраєць хліба і молодої цибулі. Дід любив цибулю. Вмочав її в зернисту сіль — і

хрумтів. Як виступали сльози, то не витирав, а сидів із за-
сліпленим зором. За своє життя баба переносила йому у вуз-
лику багато обідів. І в поле, і в садок, і на баштан. Гор-
нятко ставила в кошик, а то більше замотувала в хустину
чи в білу пілочку. Була сама невеличка, але туга, як по-
лив'яний дзбанок. Народила десятеро дітей: двоє перших ще
маленькими переставились, а решта повиростали і в люди
повибивались. То тієї, то другої неділі навідувалися онуки,
і вона завжди турбувалася, аби наготові був гостинець
для них. А як не було гостинця, то вона чи латку поставить,
а чи дрібненькому носа витре. Було важко вгадати, скільки
їй років. Часто бабі здавалося, що вона завжди була такою
старою.

...Дід разом з усіма косарями довів до кінця гони, далі
витер віхтиком сухої трави косу і сів під верболозом. У гор-
щику був борщ з грибами, а в макітрі — вареники з виш-
нями, посипані цукром. Дід обчищав цибулину, вмочав у
сіль і жував з хлібом. Він мовчав про своє, а баба — про
своє. Мовчали вони багато, очевидно тому, що пережили чи-
мало. Сонце пекло їхні лица, руки, осідало грубим загаром,
сонце сипало пригорщами проміння в їхні душі, намагаючись
висвітлити їх ізсередини, а вони сиділи врівноважено спо-
кійні, заглиблені в тишу, яка роками настоювалася в них.
Поївши, дід сказав:

- Никифор оце на сінокіс прибігав...
- Кинув перевіз?
- Може, людей не було... То просить, аби я із завтраш-
нього дня заступив його на човні.
- А ліхтар хто ж доглядатиме?
- Ліхтар — уночі, а то за дня.
- Не здужаєш ти, хіба ж справишся? За те, що косиш,
нам сіна колгосп уділить, а з перевозу сіна не матимеш,
корову зимою чим годуватимемо?
- Леваду свою викосимо, то буде що на зуб покласти.
- І надовго Бичок ладнається?

— Тижнів на два... Син з невісткою на Донбас покликали.

— Це ж світу скільки побачить!

— А побачить...

Баба зав'язувала посуд у хустину і йшла до села. Косарі зводилися і починали нові гони. Дід займав свою ручку. Коса тьохкала, то шикала, то видзвонювала. По густій і високій траві вона шипіла, енергійно відсапувалася. І блищала зеленкуватою кров'ю, яку він витирив віхтиком, перш ніж мантачив та приласкував її брусом. Сонце ворушилося на синюватуму, задимленому лезі вогкими живчиками. Дід розмахувався ширше — і трава майже безшумним дощем падала навзнік. Тільки пожадливо сопла коса. Парило, повітря голубіло й важко осідало до землі. Косарі, витягнувшись журавлиним ключем, клали за собою покоси, які здавалися жалібно розпростертими...

Поночі, коли вже дід засвітив свого ліхтаря і, сівши на порозі благенької хатини, задивився перед собою в ніч, яка пахла передгроззям, знову завітав Никифор. Він був трохи напідпитку, тому безладно розмахував руками. Говорив дуже голосно, аж гуло в темних сінях.

— Я так думаю, діду, що варто поїхати, — всідаючись на переверненому погнутому відрі, провадив він. — Коли син з невісткою запрошують, то відмовлятися негоже.

— То їдь, — обзивався дід.

— От ви кажете їхати. І я кажу, що їхати. Бо як там далі буде, ніхто не знає, а чоловікові одне життя судилося, еге ж? Село — воно село і є. І річка так само. Ну, що цей перевіз? Туди-сюди, сюди-туди. Ото як півень: пригнеш до землі, проведеш крейдою лінію, а він сидить, дурень, думає, що прив'язаний. А я ж — не півень. Мене ніхто не впинав... Син пише: приїздить.

— То їдь, — радив дід.

— І молодицю свою захопив би, та її хіба зрушити з місця? Як камінь, присмокталася та загрузла. Хай... А я

роздивлюся та принохаюся, то може й переберусь туди. Чи не так?

— Так,— мовив дід.

— Е-ех! — хрипко вигукнув Никифор.— Е-ех!

Почуття нуртували в ньому, у вухах дзвеніло, він хотів розповідати про свої майбутні мандри, але тільки безладно розмахував руками і, сьорбаючи, втягував повітря. Йому кортіло вже йти, і з дідом побалакати кортіло, і перевізник совався на відрі, яке ще більше розплющувалось, осідаючи.

— Е-ех! — бив себе кулаками по колінах.— Таки не повернуся! Був у селі Никифор Бичок — і не стало Никифора Бичка. Може, хто згадає... А як не згадають, то хіба мені важче од того стане? Е-ех! Правда, діду, чи ні?

— Правда.

Никифор поспішно зводився — і шурхит чобіт танув на стежині. Але скоро той шурхит наближався — це перевізник повертався назад. Нагинався над дідом, дихаючи горілкою, і просив:

— Ви ж за човном дивіться. Бо хоч колгосп купив човен у мене, але він однаково ніби мій... На той бік беріть десять копійок з чоловіка і на цей — десять. А квитків давати не треба, контролю нема, то й вам перепаде щось...

Не було чим дихнути, як у печі. Вгорі зрідка ворушилися жилаві блискавки, але беззвучно, без погуркування. По Десні йшла баржа — рухалися вогники спереду й ззаду; коротко ухнув буксир — і луна задихнулася.

«Мабуть, вугілля до Чернігова», — подумав дід. У грудях вгніздився давкий смуток, і дід зайшов до хатини, вклався на тапчані, щоб полегло. Задрімав, але скоро прокинувся: за дощаними стінами лив рівний дощ, і по гонтовій покрівлі шаруділи струмки. Накинув дощовика і вибрався у вогку свіжість. Од того збадьорів і відчув себе зібраніше та радісніше. На краю кручі горів ліхтар, закутавшись у серпанок з краплин та розбризканого в тих краплинах світла...

Тепер удосвіта не добирався до села, а відмикав біля палі човен. Ланцюг бовтав у воду, але дід складав його у кормі і притрушував лепешкою чи лопухами. І поки зводилося кругловиде сонце, поки танув над річкою туман і з'являвся перший пасажир, вкладався в човні на висушеній рогозі й куняв. Скидалася риба; нагинаючи кушир, ледве чутно бриніла течія; кволі промені твердішали од палкості й лагідно покусували за щоки; вогкість піднімалася знизу, од води й піску, а вгорі цвіли весняними фіалками хмари — швидкі й розкошлані. Оддалік народжувалося шурхотіння — йшла людина, чіпляючись полами об кущі, черевиками — об кропиву, шерхло терлися підметки об стежку. Кроки наближались, чулося дихання, поряд з човном лягала тінь — і дід зводився.

— Доброго ранку! — віталася огрядна тітка і ставила спочатку в човен корзину, перев'язану рушником, а потім уже сама переступала з берега. Дно хилиталося, і тітка дуже швидко сідала на лавку, щоб не звалитись у воду. І казала: — Гойдається, окаянне, ще шубовснеш ненароком.— І коли дід не поспішав рушати, очікуючи, може, ще хто надійде, тітка бралася благати: — Та поїдемо, діду, бо я спішу. На толоку, до свого швагера. Це ж родичі посходилися, а я в свинячий голос приплентаюся.— Губи її витягувалися в шворочку або ж зав'язувалися вузликом, і така вона була свята та божа, що хоч мотуззя з неї крути.

А на тому березі вже бовванів чоловік і нетерпляче махав рукою, щоб переправили сюди. Дід одштовхувався і гріб проти течії. Коли весло занурювалося, то навколо нього часто скипали пухирці. Зносило. Тітка сполохано хапалася то за корзину, то за борти. Коли приставали до берега, вона виймала з корзини двійко варених яєць, розплачуючись ними за перевіз.

— Візьміть, візьміть,— припрохувала.— Поснідаєте.

— Та баба вже досі несе сніданок.

Тітка виймала з-за пазухи вузлик, роздлубувала і довго шепчучи лічила мідяки. Потім перелічувала. І, зітхаючи, віддавала. Вигляд мала скривджений і водночас гнівний.

— Ви ж не багач, діду,— казала і йшла.

За день переправлялося багато всякого народу. Той поспішав на родини, а той на похорон. Той переправлявся, щоб купити в знайомого бондаря діжку, бо вже огірки до-спіли, а треба ж на зиму наквасити; той просто хотів наві-датися до свекра та випити з ним оковитої, бо свекор на тому тижні заколов кабана і має свіжину. Інший хотів по-зичити в тракториста із Колодниці старого велосипеда, бо той тракторист придбав собі новісіньку машину, то навіщо йому стара. Двоє дітей добувалися в гості до баби, і обое боялися дороги, і старого перевізника, і ліхтаря на' кручі, і широких луків, які слалися скатеркою, а на тій скатер-тинці сіріли копиці сіна, а за ними — хати під стріхами теж були схожі на копиці, тільки що в садках. День просякав спекою, блакить також набрякла спекою, і вже дихало гус-тим переджнив'ям, вогкуватою восковою пшеницею, несту-жавілим житом, а бджоли, забризкані білим чи жовтим пил-ком, пахли молоденьким медом. Сонце схиялося з полудня, а день схиявся до вечора, який дигає по землі тихою сту-пою. Баба приносила обід, і дід їв похашцем, бо чекали по-дорожні перевозу. Смеркання осипалося попелом, погойду-валося на хвилях, і хмари, згори осяяні цілушкою приза-хідного сонця, знизу вже підпливали сутінками. Хтось кри-чав за стрижнем — і голос тонко танув удалині, забарвленій зеленкуватою музикою, а трохи нижче — вже жовтуватою, наче підведеною глиною. Вода побулькувала наморено, а те-чія напирала все дужче, і човен повільніше перетинав ріку, аж доки не заспокоювався біля палі, прип'ятий на іржавому ланцюгу. Дід засвічував свого ліхтаря і йшов спочивати до хатини. Засинав сторожко — і скоро схоплювався. Вичапував надвір і прислухавсь: начебто кликали з того берега, щоб

переправити. Але долинали тільки жаб'яче кумкання з бота й сюрчання коників із луку. А ніч згори була накрита великим темним решетом, геть чисто подірявленим зірками... По ріці йшов пасажирський пароплав на Київ: два поздовжні разки освітлених вікон гінко посувалися повз береги і вже зсезали за Лисою косою. І несподівано туга за чимось невимовно дорогим струшувала діда, аж дрижаки пробігали по шкірі, і він сполохано прикладав долоню до серця. Вже зникли в темряві два разки яскравих вікон, а туга залишалася. І дід згадував про Бичка, який так ось поїхав. І невідома сила змушувала його йти берегом, навздогінці за пароплавом. Але він стримувавсь. І відсапувавсь, ніби поборов чималенький шлях.

5

Того дня мрячило, і роботи на перевозі було небагато. Зранку переправлялась молодиця з півнем під пахвою. На середині ріки човен гойднувся, і вона випустила свого червонястого. Той вдарив крильми об дно і виплигнув через борт. Молодиця злякано закричала, а коли дід виловив його, то притиснула півня до живота і, зігнувшись у попереку, сиділа закам'яніло. На тому березі забрав хлопчак з рушницею. Хлопчак тримавсь дуже незалежно і пильно розглядався по боках. Од прихованого хвилювання уста його зрідка тремтіли.

— Не тоне корито? — запитав він з недбалою зневагою.

— Не тоне, — заспокійливо мовив дід.

— А дарма! — муркнув хлопчак.

Зійшовши, хлопець не перекинув рушницю через плече, а ніс її наперехват, і з усього було видно: він пишається тим, що має зараз у руках рушницю, з якої можна стріляти. Правда, набоїв йому батько не дав, доручивши відвезти дробовика братові, а то б він і в ворону вистрілив, і в пеньок вербовий, і в небо...

Дід сховався од негоди в курінці під берестом. Чи довго сидів, чи ні, як зовсім близько пролунало:

— А-го-го-го! Де хазяїн?

Й інші голоси — чоловічі, грубі, тверді од куріння, хрипкі од натуги — загоготіли слідом, зареготали, загалакали:

— Агов!

Коли дід навколюшки вибрався з курінця, то побачив перед собою п'ять високих чоловіків у зелених плащах із затишними ворками на головах. Вони місили яловими чобітьми пісок, і з-під жовтуватого сирого проступав білий сухий.

— Ось і Ной,— мовив один з них, а інші засміялися.

Вони хотіли сідати в човен усі зразу, але дід сказав, що так можна перевернутись і втопитися, тому нехай спершу сідає двоє, а потім він перевезе решту. Вони знову засміялися і запитали:

— А чому зразу не троє, а двоє?

— Бо хвиля на ріці... Як перевернуся з трьома, то двох уже не переставлю. А так хоч двох спробую...

— Чим не Ной,— сказав цибатий та задерикуватий, із сузір'ям веснянок на щоках.

У човні дід чи то сказав, чи запитав:

— А ви ж приїжджі, мабуть...

— Ми, діду, нафту шукаємо,— мовив веснянкуватий.— Знаєте, що таке нафта? Без неї трактор не піде, літак не полетить.

— У нас шукаєте? — начебто не повірив дід і тепер уже пильніше подивився на них. Сиділи перед ним здорові та міцні, плечисті, і човен під ними занурювався глибоченько. Позирали на перевізника усмішливо, із ледве вловимим дружнім кепкуванням. Відчувалося, що скрізь вони почувають себе господарями і на нове місце приходять, як у хату, добре обжиту. І дід відчув себе перед ними трохи невпевнено, хоч це була його ріка, на якій виріс і на якій трудився.

— У вас,— охоче відповів цибатий.

— Не надибали ще? — на всяк випадок поцікавився.

— Надибали,— незрозуміло засміявся ластуватий співрозмовник.— Коли вже товариш Сапронов береться шукати, то знаходить.

Очевидно, товаришем Сапроновим був він сам, бо його товариш застеріг:

— А ти не дуже хвастайся.

— У моєму роду брехунів не було.

— Мабуть, великий рід,— з повагою похитав головою дід.

Товариш Сапронова сказав:

— Рід великий, а закінчується на брехунові.

— У мене вже син є! — весело заперечив Сапронов.

— Де ж ви нафту нащупали? — обережно поцікавився дід.

— За Колодницею. Вже готова одна свердловина.— І, сплигуючи на берег, сказав: — І для трактористів вистачить, і для вашого мотоцикла, якщо маєте. Скоро тут міст збудують, обійдуться без вашого човна.

Дід хотів був сказати, що це не його човен, а Бичків, проте вчасно стримався. Бо що, як почнуть розпитувати, хто такий Бичок та куди повівся. Неодмінно кепкуватимуть. Тому дід мовив:

— Ні, я при ліхтарі служу.

Але вони, мабуть, не почули, бо одійшли і сховалися від дощу під вербою.

Ті троє зігнулися, прикурювали від запальнички. Запихкали, втягуючи димок, і шоки в них западали глибокими вирвочками. Один за одним ступили в човен, але останнього дід перепинив веслом.

— Спершу цих двох, а потім уже вас... Хвиля висока. Коли перевозив і того, останнього, сказав:

— Так надійніше... Суденце вутле...

— Буває, що перевертається?

— Бувати не буває, але так надійніше.

— Не бійтеся, впливу.

— Воно то так, але все ж таки...

Стежив, як вони віддаляються. Витягнулися вервечкою, заходячи в балку. Спершу щезнув один, потім — другий... І як не було їх... Здивування ворухнулося в ньому, навіть звівся, щоб побачити, чи вони таки справді є. Але щезли-таки в балці. Його гукали з того берега, а він усе не міг відштовхнутися.

Того дня розказував про них двом дояркам, що добиралися у Вовчки на нараду передовиків. Молодша перебільшено допитливо прислухалася, а старша висловила побоювання:

— Аби молока не поменшало. Нафта ж...

Тесляр з інструментом у мішечку покрутив здивовано головою і, хитро звузивши вицвілі очиці, мовив:

— Ви бачите!

Коли смерклося, Гаврило прип'яв човна до палі, черпаком вихлюпавши воду. Пожиком підчищав гніт, і на пальцях зачорніло газовою кіптявою. Вогник тремтів між шкарбкими долонями принишкло й довірливо, аж доки не перекинувся на гніт, розіллявшись полум'ям по його рівній смужці. Дід зачинив дверцята й по драбині спустився донизу. На обличчі деякий час зберігався відблиск тепла, але скоро вимерк. Почував себе піднесено, ніби зазнав сьогодні великої радості. Лежачи на тапчані, доскіпувався: «Що ж це зі мною, що трапилось?..» І не міг відповісти, не міг перемогти оту веселу легкість, що купчилася в ньому. Перевертався з боку на бік, прислухався до вітру, до того, як замашні краплини з льоту дзьобають шибки. А потім якось одразу пригадав: «А-а, це ж ті люди, що шукають нафту!..» Виникло перед очима, як вони по одному пропадають у прирічковій балці,— і звівся. Був радий з того, що переправив їх. Таки добре, що по двоє брав, таки добре. Все тіло степило од радості, полегшало.

На кручі у ліхтарі горіло рівне світло. Зблизька воно було білим, а знизу, від Лисої коси, затишно червоніло. Навколо ліхтаря заламувалася маленька нічна веселка...

Гуркнув холодний грім, м'яко поточився за горбату латку рапсища — і захлинувся. Григор шмагнув пужалном гнідого, штрикнув чалого, і віз погуркотів по груддю хутчіш. На вітрі, набухлому полиновою гіркістю, хвости косичились убік, а коні піднімали їх догори. Зблискували підковані копита, потопали в поросі. Григор, остигаючи від такої їзди та відчуваючи передгрозовий подих, звеселів, тіло його затверділо, вкрилося сиротами, він ще раз озирнувся по боках, на рапс та на бурячище, які почорніли, набравши тривожної барви.

— Нн-о-о! — гукнув голосно і смикнув за віжки з сиріці.

Дівчина йшла прудко, придержуючи то лівою, то правою рукою спідницю, що кипіла навколо її ніг. Григор, здалеку приглядаючись до неї, проскочив трохи уперед, далі осадив коней. У дівчини було смагляве обличчя, губи — як вишнева кора, і в погляді з тугою насторогою також бликали вишневі барвинки.

— Гроза, — сказав їй Григор і запропонував: — Сідай, то підвезу.

Вона боком примостилася на полудрабку, парубок цьвохнув. Соняхи цвіли над шляхом, у кожному решеті було по вінця жовтої радості. Коні шутили вуха... Дівчина сиділа зігнувшись, міцно вхопившись обома руками за полудрабок.

— З району вертаєш? — поцікавився Григор, розуміючи, що вона також думає про нього.

— З поля.

Звуки її голосу розлетілися по вітру, як одвійки, але парубок однаково вловив відповідь. З поля, то з поля... Двигнув грім — гнівною скоромовкою, і загорілося провалля між хмарами — чиркнула блискавка. Ну, перескочать вони через Хрещатий яр, а біля хутірця й намочить. Брезентовика не взяв — зрання на дощ не бралось, тільки з полудня запарило... На синьоголових будяках примощувалися метелики, ще не повтікали. Між пшеницями — балка, скот пається. З ковбані дві голови стирчать: пастушки сховалися, у воді тепліше.

— До мене пересідай, на соломі, — обізвався Григор, — бо трусить там.

Дівчина, мабуть, вагалась. А коли в Хрещатий спускалися, то пересіла. Ноги підігнала під себе, спідницею обтушувала. Краєчком ока помітив Григор: зволожилася вишнева кора її губ, дощинка стигла поблискує. Вона ж не осмілювалася глянути в його бік, дивилась перед собою прямо, не кліпаючи.

Серед жита уперіщив дощ, рівний, густий. Григор спинив коней, заліз під воза й сів навпочіпки. Згодом і дівчина сплигнула, теж примостилася збоку. Григор, запалюючи в курінці з долонь цигарку, осміхнувся. Вже не стугонів грім, тільки лялися потоки, побулькиючи, з прицмаком, з холодним повівом, що бризкав вогкими одсієнками. Шпориш, стрілчаста мишійка, в'юнка березка викупались від пороху, заяскравіли чистою, вишаруваною зеленню. В житі стояв рівний шум, бо дощ вигасав серед стебел настирливо, одноманітно.

Григор підсунувся до дівчини, обкутав її лице тютюповою сивиною, сказав співчутливо:

— Закоцюбнеш у цій блузочці. Але ж і я — в самій сорочці.

— Пережду,— сказала тихцем дівчина, уникаючи глянути на нього. Вона мерзлякувато склала руки на грудях, голову втягнула між плечі, і в усій її постаті, і в тому, як вона скульчилася, відчувалась безпомічна настороженість.

— Що ж ти робила в полі? — запитав Григор.

— На буряки дивилася наші...

— І як?

— Дош оцей — в пору якраз.

Лице її спалахнуло — мигнула блискавка, що розкоренилась над полями, але скоро полиск розтанув, тільки в очах залишилися мокрі світляки з теплим відливом.

...Тепер колеса не стугоніли, залишаючи на грузькому шляху риштаки, які подекуди пірнали в калюжі. На колючках будяків тремтіли хисткі краплини, іноді скапуючи, а жито наче диміло, хлячись, і випростувалось, коли губило зловлену дощинку. В'їжджали в Кураву, в тиху глиб між садки та хати, в річище вулиці з берегами сірих тинів. Лопухи тримали в зелених пригорщах малі озерця, а на вишні — не втямуєш, то ягоди тремтять чи краплини... Дівчина зцібнула додолу, всміхнулася і сказала:

— Спасибі, що підвіз.

— Тут живеш?

— Тут.

— А може, зі мною далі поїдеш? — пожартував Григор.

— У батьків ліпше! — заперечила вона і подалася геть.

Григор деякий час дивився услід, потім шмагнув коней... Від'їхавши трохи, пошкодував, що не довідався, як її звати. Він і сам не знав, навіщо здалося б йому ім'я незнайомої дівчини, яку випадково підвіз і з якою під возом ховався від дощу, але жаль ворухнувся в ньому дужче. Він аж озирнувся, чи не видно її, але дівчина вже розтанула між вишняками. Розгнівався на себе, навіть йолопом обізвав... Але вибрався з Курави, попав на дорогу, встелену щебенем, і коні побігли легше, а несподівана гіркота з часом пропала, тільки ледве вловимою краплиною здригалася на денці душі.

...Вже спілого літа він одвозив дядині кадубець меду на Заливанщину. Погостював у родичів, побавився з їхніми дрібними дітьми, випив трохи, як годиться, і по надвечір'ю, через тіні, рушив додому. Стежив, як у глибокому небі багряною кров'ю сходить хмарина, як та хмарина, коли вже проминув її, з другого боку барвилася пухкими жовтанцями, а звіддалека тонко задзвеніла рожевістю. Викошене клеверище чорніло серед білої стерні, а ожереди та скирти м'яко потопали в жив'яних сутінках. Шорстко пахла курява, а природожні клени серед настовбурченого віття намагалися зберегти денне тепло, яке поступово розмивалося свіжістю, різкуватою переднічною вологою... І хоч Курава лежала збоку, але Григор вирішив звернути і звернув, поторохтів повз баштан, увесь у ластовинні рябих кавунів. Об'їхав околицю село, щоб потрапити на ту вулицю. Навмисне стримував коней, їхав поволеньки, щоб здібати людей та розпитатися до пуття, але стрів тільки бабу, що несла коромисло на плечі... Спинився, запалив цигарку, сидів на сіні в бентежному очікуванні і відчував, що пальці на руках тремтять. Гупали зрідка яблука в садку за тином, з шелепанням продираючись крізь листя, а на городі, серед картоплиння, заходилися два цвіркуни: то один сухо стрекотів, то другий, а то обидва сперечалися завзято, і запопадливий стрекіт вилущувався із них з болісним тріском.

Остигло трохи Григорове хвилювання, він хрипко вйокнув. Біля сільмагу товпилися дядьки. «Спитаю в них»,— вирішив. Поздоровкався з куравчанами, купив у сільмазі сірників та цигарок. Запалив на ганку, пригостивши смаглястого тракториста, що продовжував розповідати якийсь дотеп. Дядьки, дослухавши дотеп, засміялися. Якраз мимо проходили дівчата — і з завмиранням Григор приглянувся. Не було... Смаглявий тракторист гукнув до них сороміцьке — вони ж і не озирнулися.

Григор усе тупцявся. Питати без імені — голку в соломі шукати. На глази піднімуть. Е-ех!.. Він сердито зійшов

з високого ганку, черевики загупали по камінню, і дядьки йому вслід засміялися, бо тракторист сказав щось смішне про нього.

Село одпливало й одпливало назад. Прокльовувались вогники у вікнах, меркли за деревами. Вихопився з двору невп'ятий собака, очерено сікався — і Григор уперіщив бато-гом, аж скрутився той. Поля німували. Густа темінь колосилася навколо нього, з рову гірчило полинами. При обрії дзвякнув тоненько вогник, умер, знову проткнувся. Дуже не хотілося їхати Григорові. Хоч бери та ще раз назад вертайся... І коні ступали неохоче, ніби не додому пізно повертались. Вогник при обрії шилом гострим ще раз чвиркнув: молотили...

ОЛЕНЬ АВГУСТ

О. А. Прищепі

Женя повертався зі школи. Двірники кололи на асфальті лід, дрібні крижинки вилітали з-під ломів і, виблискуючи гострими крайками, перелітали в повітрі. Падаючи, вони кришилися, ставали не такими яскравими. Сонце дивилося на місто доброзичливо, широко усміхаючись. І та усмішка випромінювала стільки тепла, що крижані скалки танули, підтікаючи свіжою водою, а по димно-сизих бурюльках, які висіли на ринвах, котилися дзвінкі холодні краплі.

Жені було весело. Він розмахував стареньким портфелем, з якого виглядали підручники та зошити, і, озираючись на всі боки, виспівував. Женя виспівував про те, що двірники рубають лід, що в струмках, які течуть уздовж тротуарів, купаються смішні та хмільні горобці, поскубуючи лакованими дзьобиками кожну пір'їнку на собі. Він виспігував щось і про тих зустрічних дівчаток, які проходили мимо в розстебнутих пальтах, з грубуватим рум'янцем на щоках; зараз вони здавалися йому ще більш дивакуватими й гідними зневаги, ніж будь-коли.

І раптом Женя зупинився. І не тому, що на розі вулиці, де збоку примостився скверик з плакучими вербами, стояв натовп. Женину увагу привернув не натовп, а те, що прикувало увагу натовпу.

Знімали кіно. Один чоловік, якого зразу ж можна було

визначити як найголовнішого, сидів на такому високому стільці, що аж ноги його висіли над землею. Коли щось було не так і чоловік сердився, то він енергійно махав ногами, неначе їхав на велосипеді. Перед ним був масивний незрозумілий апарат, який міг разом із стільцем рухатися по двох рейках, наближаючись або віддаляючись від жовтого автобуса. А біля жовтого автобуса повільно виростала черга. Спершу стояв дідусь, який читав газету. Дідусь раз у раз поправляв окуляри і зиркав на сонце мружачись. За ним прилаштувалася молодиця з кошиком, з якого виглядав стурбований довгоший гусак. Далі дівчина у вовняній хустині. Дівчина була дуже гарна, їй було душно, і вона почала розв'язувати хустину, аж доки вугільні коси не розсипалися в неї по плечах. З незалежним виглядом повільно наблизився студент. Він трохи здивовано зиркнув на гарну дівчину, а потім обличчя в нього стало таким, неначе біля автобуса нікого, крім нього, не було. Підбіг хлопчик з рюкзаком за спиною і, не стаючи в кінець черги, пробрався аж до зачинених дверей автобуса.

Женя непомітно для самого себе перейшов вулицю і спинився в черзі. Його помітили не відразу. Можливо, думали, що це також малий кіноартист. Але Женя не вмів грати. Він повернувся спиною до студента і дивився на чоловіка, який сидів за зйомочною камерою на високому стільці.

Режисер Альтов зразу побачив зайвого героя. Grimаса невдоволення з'явилася на його стомленому обличчі. Завжди маєш клопіт з вуличними перехожими! Їм цікаво подивитися, як робиться фільм. Вони ладні простоювати годинами, неначе в них немає ніяких турбот, не треба нікуди поспішати... А тепер ще цей хлопчина. Розкрив рота від захоплення... Доведеться починати все спочатку.

Альтов підійшов до Жені й поклав йому на плече малу долоню з довгими сухими пальцями. Ті пальці були жовті від куріння.

— Звідки ти взявся? — запитав режисер.

— Звідти,— гойднув хлопець головою на вулицю, блискучу від снігової води та крижаних скалок.

— Ти заважаєш.

— Я не хочу заважати...

— Йди геть.

Жені здавалося, що найголовніший тут — це оператор, який був на видному місці. Два хлопці підштовхували його апарат уперед, він наближався по рейках до черги, а потім пхали його назад... І Женя вважав, що ніхто тут не може давати розпорядження, крім оператора. І тому він запитав:

— А ви хто будете?

Альтов почав нервувати. Вперта дитина! Вплуталося, заважає та ще й допитується, хто він такий. Узяв хлопчину за комір, підштовхнув його рукою:

— Не заважай!

Женя відійшов і став осторонь. Він не розгнівався. Мабуть, цей дядько, що свариться на нього,— теж начальник. Вулиця пахла свіжістю. Високе небо теж пахло свіжістю, вологою. Повітря було холодне і чисте-чисте. Женя окинув поглядом будинки, що зараз виразно пахнули цементом і цеглою, похилу вулицю, на якій жебоніли струмки,— і хотів уже йти, щоб розбризкувати ногами воду, щоб хрумтіли під черевиками ламкі кристали... Але він знову побачив, як до автобуса наблизився знайомий дідусь із газетою, потім молодиця з кошиком, з якого виглядав гусак, далі дівчина, студент, школяр, якому, очевидно, було стільки ж років, як і Жені. Все повторювалося спочатку. Наче в кіно. Але це ж і було кіно, тільки воно знімалося, і все тут було справжнє, а не таке, як на екрані, де, крім світла, нічого немає. А коли гасне світло, то кіно з екрана зникає...

Непомітно для себе Женя опинився знову біля апаратури. Йому дуже кортіло бути там, де робилося кіно. Альтов помітив знайомого настирливого хлопчину, помахав невдоволено пальцем. Мовляв, знову заважатимеш? Дивись, бо

ще раз візьму за комір... І Женя боязко зупинився віддалік, сперся плечем об вологий, тонкий стовбурець липи. Льодова бурулька, танучи на слизькому вітті, капнула йому за шию пекучою дрібною кулькою, але він тільки здригнувся від холоду. І коли знову капнуло — відступив.

Знімати скоро закінчили. Жовтий автобус загурчав мотором, біля вихлопної труби забринів синій дим, засмерділо спаленим бензином. Кінокамери заховали в машину. Герої сіли в автобус. «І це все?» — подумав Женя, і почуття розчарування виникло в його душі. Він дивився на звичайні речі, сподіваючись на щось гарне, незвичайне — таке, як у кіно, де переслідують шпигунів, мчать на поїздах через високі гори, де по морю плывуть кораблі під білими вітрилами-хмарами. А тут була буденна черга. Тітка з гусаком. Дід з газетою... А цікаве не з'являлося, хоча воно неминуче мало бути!

Натовп, що стовбичив на тротуарі, повільно розійшовся. Під голою липою, яка безпорадно настовбурчила гілля, залишився стояти Женя. Він почував себе скривдженим. Він не думав, що буде ошуканий у своїх сподіваннях.

— Все, — гукнув йому Альтов, — можеш іти додому! Знімати більше не будемо.

— Чому?

— Скінчили!

І Альтов засміявся. Тепер обличчя в нього не здавалось таким стомленим, як перше. Він сміявся голосно, широко, показуючи багато білих великих зубів. Мабуть, він розумів, що хлопчина розчарований, бо не побачив зараз таких гарних епізодів, які зникли на екрані. Що ж, йому ще не раз доведеться розчаровуватись. Альтов захотів зробити хлопчині щось приємне, щоб потім той постійно згадував, розповідав своїм товаришам — таким, як і сам, маленьким людям з шкільними портфелями. І він гукнув Жені:

— Сідай у мою машину, провезу!

Вони їхали весняною вулицею; з-під коліс похапцем ви-

стрибували краплини і, в кінці свого польоту перетворюючись із круглих на продовгуваті, беззвучно падали на тротуар. Ліворуч, біля Альтова, шибка була відсунута, і в машині гуляв швидкий, пружний вітер.

— Хочеш зніматися в кіно? — запитав Альтов у Жені, вивертаючи бублик праворуч. Тепер вони їхали вузьким, похмурим провулком, де стіни були нудні й мокрі, а двірники в старих фартухах не рубали льоду.

— Хочу, — майже пошепки відповів Женя, не наважуючись глянути на Альтова. Йому було радісно. Він їхав з людиною, яка, можливо, зняла чимало гарних фільмів. Серед них неодмінно були й такі, які він бачив, які йому подобалися, і він або сміявся разом з іншими глядачами, або ж, закусивши губу, стежив за найцікавішим, найспритнішим героєм — за шпигуном... Він довго переборював свою несміливість, доки наважився запитати:

— А ви хто такий?

— Альтов, — просто відповіла людина за кермом.

— Альтов? — самими губами перепитав Женя, дивуючись, як звучить незнайоме прізвище, і одночасно сповнюючись пошаною, хоча воно йому нічого й не говорило.

— Так.

І Альтов подививсь на Женю. Засміявся. Сміх у нього м'який, приглушений. Альтов був задоволений — хлопчина навіть говорити не може від втіхи, що сидить поруч з ним. Його стан легко пояснити. Своє захоплення кінофільмами Женя переносить на нього, бо вважає його таким самим цікавим і дивним. Він, мабуть, не може іще розуміти, що Альтов — звичайний, буденний, як і всі інші. Як, скажімо, перукарі, оте сердите білохалатне плем'я.

І Альтов засміявся ще раз... Він не вартий того, щоб ним захоплювались. Але хіба він міг пояснити це хлопчині? Той би однаково не повірив. Не захотів би розчаруватись. Він, мабуть, ще й досі гадає, що черга біля автобуса, яку вони сьогодні знімали, — це ще не все. Пеминуче мало бути

щось вагоміше і значніше, але воно чи просковзнуло повз його увагу, чи відбулось не перед його очима.

Женя сидів зіщулившись. Його непокоїв той сміх. Він сподівався, що Альтов зараз іще раз зарежоче. І йому стало незатишно. Тепер йому був неприємний оцей вітер, що вільно забігав у відчинену шибку. Йому хотілося б, щоб Альтов підняв скло, але він не наважувався сказати про це.

Ще тоді, коли хлопчина стояв під сумною липою і очима, повними захоплення, стежив за зйомкою, Альтов підсвідомо подумав, що добре було б зробити для нього щось гарне. Він покликав Женю в машину, ще й сам не відаючи наперед, навіщо це йому здалося. Тепер же, добре усвідомлюючи, про що може думати першокласник чи другокласник, який, затамувавши подих, продивляється фільм від початку до кінця, Альтов захотів бути гідним його захвату. Він хотів розповісти своєму пасажирові про справжніх майстрів, які музику серця втілювали в ораторії, що в них сміливий задум завжди знаходить сміливе втілення... Про легку, непередавану атмосферу, в якій розчиняється людина повністю, коли стикається з високою сферою мистецтва. Правда, нічого подібного особисто йому, Альтову, переживати не доводилось. Він був чорноробом, хоча й не признавався собі в цьому. Зате в інших він міг помітити отой променистий вогник обдарованості, оте світло, яке поширює навколо себе кожна талановита людина.

— Напевне, на двійки вчишся? — спитав він раптом, угледівши, що з забутого портфеля випав зошит з брудною обкладинкою.

Женя почервонів, спритно засунув зошита назад.

— Ні...

— А як же?

— Маю п'ятірки.

— Гм,— висловив сумнів Альтов.

Жені страшенно закортіло, щоб йому повірили. І він подивився на Альтова сяючими світлими очима і промовив:

— Маю п'ятірки!

Йому здавалося, це означає багато: Альтов зрозуміє, що він дуже старанний, ретельно готує домашні завдання. А забруднений зошит — що ж, він його вже списав, завтра візьме новенький, з голубою обкладинкою.

Альтов сказав:

— Це добре.

І Женя, відвернувшись так, щоб не бачив режисер, усміхнувся. Отже, йому повірили. Тепер про нього гарної думки. Як це славно, що він вчиться на відмінно, ніколи не спізнюється на уроки. І він у душі дав собі слово, що завжди буде старанний і працьовитий. Щоб будь-коли й будь-кому сказати про це.

Альтов зупинив машину і вийшов. Кругом лежали купи битої цегли, гули бульдозери. Біля незакінчених жовтих будинків стояли чорні крани. Пустир був нерівний, розритий, в ямах ріс бур'ян... Женя також вискочив на тротуар. Альтов заклав руки за спину й дивився прямо перед собою і трохи вгору. Мабуть, він бачив сірі бавовняні хмари, бо Женя, задерши й собі голову, угледів їхні волохаті, повні боки. Пливло надвечір'я, студеніло. Альтов раптом здригнувся, ніби його пронизав несподіваний холод. І Женя, згадавши, як під тонкою голою липою йому за шию попала одна краплина, а потім друга, теж здригнувся і став застібати на гудзики своє блаженке пальтечко.

— Бачиш оце будівництво? — запитав Альтов. — Тут мені доводиться знімати свій новий фільм. Правда ж, мало чого цікавого знайдеш?

І справді, для Жені тут було мало цікавого. Він зник до будівельних майданчиків, до робітників у чорних фуфайках, на яких осів червоний цегляний пил. Він зник до грузовиків, які підвозять матеріали, до високих кранів, що монотонно проносять на тлі синього неба повільні стріли... Тут нічого цікавого не було. І Женя сказав:

— Правда...

— Що правда? — не зрозумів Альтов. Бо поки хлопчик прийшов до якогось висновку, він уже й забув, про що питав, і тепер думав про інше.

— Ну, що кіно тут погане вийде...

— А-а-а... Звичайно.

І він глянув на Женю так, наче вперше бачив. Навіть нагнувся над маленькою постаттю, уважно розглядаючи невизначні, ще не сформовані риси обличчя, припухлий рот...

— А ти ж, напевне, хочеш у кіно зніматись?

— Хочу...

— То ми можемо влаштувати це для тебе. Згода?

— Еге!..

«Еге» вирвалося само собою. Женя ще й не встиг осягнути всього значення того, що йому сказав Альтов. І коли режисер знову випростався, хлопчик, налявшись щастям, дивився на нього знизу вгору закохано й віддано. У нього тремтіли пальці, і він сховав руки з портфелем за спину, щоб бодай цього не помітив Альтов.

Режисер спробував пройти пустирем, мабуть, він хотів потрапити до тих людей, що заливали фундамент, але глина налипла до його туфлів, і він, невдоволено суплячись, повернувся на асфальт, почав оббивати болото. Темно-руді шматки свіжо блиснули на сірому тлі... Женя й собі почав постукувати ногами, бо теж було рушив і до його черевиків начіплялась глина. Робив він це зосереджено й заклопотано.

Це насмішило Альтова. Він подумав про безпосередність дитинства, коли ще не думають про власну ціну і кажуть лише те, що знають.

— Ти міг би зіграти в моєму фільмі «Олень Август», — сказав він Жені.

— Це про піратів?

— Ні... А чому саме про піратів?

— Зветься незрозуміло...

— Ні, це про золотошукачів, які заблудились у тайзі.

Правда, я сам ніколи не бачив тайги. Та це не страшно. Ти як гадаєш?

— Не страшно.

— Отож... Їх має врятувати маленький хлопчик, син одного з шукачів. Його не хотіли брати в експедицію, але він хитрістю домігся свого. Його ім'я — Август, а тому що він марив оленями, шукачі назвали його Олень Август...

Альтов вигадував, імпровізував. Ніколи в житті він не збирався ставити подібний фільм. У своїй творчості він не вмів фантазувати. І зараз, кажучи неправду, він вважав, що його брехня має благородну мету... А Женя йому вірив. Він уже уявляв безкраю, зеленоверху тайгу. Хвоя розлилася, як море, а він із старими бородачками стоїть на сопці. Вони розгублені, знесилені, не знають, куди йти. Але він рятує їх... Як він це зробить, Женя не знав, але та місія, що була покладена на нього, зараз підносила його у власних очах. Адже він і сам не сподівався, що здатен на таке!

Альтов запитав:

— Тобі подобається мій задум, Олень Август?

І Женя, який уже був Оленем Августом, відповів рішуче:

— Подобається.

— І не лякають труднощі?

— Ні.

— І ти врятуєш моїх золотошукачів?

— Врятую.

І йому привиділось багато-багато оленів, яких він, безумовно, любив. Вони йшли між високих похмурих дерев, поколихуючи гіллястими рогами. Олені ступали повільно, і очі в них були замріяні, як у людей.

— Куди ти дивишся? — запитав Альтов, піймавши його погляд, що був прикутий до однієї точки на пустирі.

— Олені... — прошепотів Женя.

— Олені? — не зрозумів Альтов.

— Вони йдуть на нас.

— Де?

— Через тайгу.

Альтов різко засміявся. Тварини з гіллястими рогами зникли. На пустирі були самі ями — з жовтими або темними стінами. Женя оглянувся назад. Там також нічого не було. Тільки будинки.

Ні, ці діти таки фантазери. Вони іноді вміють бачити те, чого немає. За словами у них виникають живі картини. Ось, будь ласка. Він говорив щось про золотошукачів, про хлопчину з екстравагантним іменем. Говорив, навіть не задумуючись... А його супутник уже й зумів уявити, зумів побачити.

І раптом гостре почуття неприязні пронизало Альтова. Він подумав, що, можливо, оцей школяр з порваним портфелем обдарований тим, чим наділені справжні майстри. Він уже й зараз бачить світ інакше, ніж інші, для нього по пустирі ходять олені... Можливо, цей дар пропаде марно, бо людина не завжди здогадається, що вона — трохи не така, як інші. Але може бути не так — вона здогадається?..

— Не було оленів,— сказав він.

— Але ж я бачив...

— Не було.

Женя дивився уважно перед собою. Де ж вони могли подітися? Невже вони щезли назавжди?

— Я бачив, як вони йшли...

Альтов мовчки сів у машину. Загурчав мотор. Женя все ще стояв. Тоді Альтов повернувся до нього і зробив жест рукою: мовляв, чекаю на тебе. Женя повільно заліз у машину. Альтов простягнув руку мимо нього і зачинив дверцята. Поїхали.

Альтов почував себе роздратованим. Він уже забув, що хотів цьому школяреві зробити приємне. Тепер це бажання щезло. Треба було повертатися додому. Він і так багато часу витратив марно. Вечір...

Вони їхали через сутінки. День згас. Уже не було блиску-

чих від весняної води вулиць. З-під коліс не вистрибували краплини, і колеса шурхотіли по молодій льодяній кірці. І не було двірників у фартухах з ломами.

Альтов зупинив машину біля великого будинку з білими урочистими колонами. Навпроти був скверик — тихий, пустий. На зелених лавках ніхто не сидів. Тільки дідусь з коротенькою борідкою ішов мимо клумб і постукував палицею.

— Я приїхав,— сказав Альтов.

Женя хотів запитати: «А як же з кінофільмом? Буду я зніматися чи ні?» Але не наважувався. Він вловив, що в настрої Альтова сталися зміни. І він ніяк не міг второпати, чим вони викликані. Адже поведився він гарно. У машині сидів спокійно, не зачіпав нічого... Ага, це все винуваті олені. Альтову не сподобалося, що він їх тоді побачив на пустирі. Може, їх і справді не було?

— Може, їх і справді не було? — вголос сказав він.

— Кого?

— Ну, їх...

— Не розумію.

— Оленів...

В очах Альтова блиснули злі іскорки. Ні, йому вже таки добраче надокучив оцей хлопчисько. У нього якась хвора уява. Йому ввижається те, чого ніде немає... Він відчинив дверцята і сердито сказав:

— Виходь!

До машини наблизилась молода красива жінка. У неї були виразні повні губи і круглі очі. Вона сказала звучним, гарним голосом:

— А я вже давно чекаю на тебе.

У Жені висковзнув з рук портфель, зошити випали на тротуар. Він нагнувся, почав збирати.

— Кого це ти привіз? — запитала жінка, сідаючи в машину.

Альтов відповів:

— Бачиш, йому також хочеться зніматись у кіно. Як і тобі, люба. А в нього немає ніяких даних.

— А я? У мене є дані? — запитала гарним голосом жінка.

— О-о! — сказав Альтов і задоволено засміявся.

Машина поїхала...

Зошити попали у воду, обкладинки посіріли, були брудні. Женя застромив їх до портфеля — і раптом захотів пожбурити той портфель хтозна-куди. Його розгнівали слова, сказані Альтовим. Хіба він набивався? Женя вже й замірився, але зовсім близько біля нього, в скверуку, йшов дідусь з короткою борідкою. Дідусь дивився прямо перед собою, не звертаючи уваги на вулицю, але Жені здавалось, що він усе бачить... Йому стало холодно.

Звісивши голову, попрямував додому. І раптом неначе блискавка спалахнуло: він — Олень Август! Незважаючи ні на що! Хай той Альтов що хоче, те й каже. А йому однаково. Він сам гратиме. Сам із собою. Він зробить таке кіно, що всі ахнуть від здивування. І він врятує золотошукачів!

І Женя застрибав на тротуарі, розмахуючи портфелем. Під ногами захрумтіли льодяні скалки. Женя щось кричав нерозбірливе й радісне. Він більше не згадував Альтова, той був би зайвий у його думках, у його щирих веселошах.

Вже було зовсім темно, коли Женя йшов через парк. Тут пахло мохом, бруньками, сирим камінням. Він попав у найглухіше місце — і зупинився. Серце в нього неначе опустилося глибоко-глибоко. Серед тихих кущів, між якими біліли клаптики снігу, ворушилися гіллясті роги. Ні-ні, то не тіні від віття стелилися вниз, бігали по стовбурах, то здригалися роги, то йшло назустріч багато мовчазних весняних оленів...

ХОДИМО ДО МЕНЕ, ІВАНЕ...

Марія чергувала в кімнаті відпочинку на нашому вокзалі. Того дня її зміна трохи запізнилася, жінці довелося затриматись на роботі, а коли вона спустилася з другого поверху на перший, у зал чекання, то біля газетного кіоска побачила Івана. Він сидів на жовтій дубовій лаві, у підполковницьких погонах, читав якусь книжку. Марія на мить зупинилася, вбираючи поглядом усього його, щось ляжливо-скривджене стиснуло її серце, далі відпустило, і їй стало жарко-жарко; вона пішла через зал у напрямку жовтої масивної лави, на якій сидів він. І так вона йшла вічність, руки були чужі, ноги чужі, в роті пересохло, а думки в голові плуталися, змішані з уривками спогадів. І коли вона вже наблизилася до нього, то зупинилася трохи віддалік, дивилась на нього широко й всепоглинаюче. А вираз його темного обличчя був байдужий, Іван ліниво читав книжку, не звертаючи ні на що уваги,— тоді вона ступила ще один нестерпно важкий крок до нього. Тепер можна було простягнути руку і торкнутися його коліна чи плеча... Оце змішане ляжливо-скривджене почуття плюсколося в її душі, Марія через силу напружила голос і сказала:

— Іване?

Він підняв од сторінок сірі очі, вони в нього були чисті, трохи здивовані.

— Що вам треба?

— Іване!..

— Що вам треба? — не міг зрозуміти чоловік.

— Ти... Ви мене не впізнаєте?..

— Ні.

— Зовсім?

— Я вас уперше бачу...

— Але ж я тебе знаю, знаю.

— Вибачте, товаришко...

— Ану подивись на мене, подивись добре.

— Дивлюсь... Вибачте, я вас не впізнаю.

Тітка з клунками, що сиділа збоку, сказала:

— Е-е, молодичко, підвели тебе очі.

Марія стояла наче перед величезною стіною, за яку намагалася і не могла проникнути. І раптом у неї майнула думка, десь далеко-далеко зродившись у кутику пам'яті, і вже розрослася, заповонила її всю, і жінка вхопилася за неї.

— Ану, покажи,— захлиналась, бо їй не вистачало повітря,— ану покажи свою ліву руку.

— Навіщо?

— Покажи... У тебе там має бути шрам. Біля ліктя. Покажи...

В її голосі з'явилися благальні нотки, їй було соромно за них, можливо, вона й помилилася, не Іван це, а якийсь зовсім чужий чоловік, схожий на нього,— їй було соромно, але вона вже не могла відступати, вона конче мусила проникнути за оту величезну стіну.

Чоловік мимоволі розстебнув гудзик, засукав рукав, сам уважно зиркнув на біле тіло, вкрите чорними волосинками, і раптом його обличчя стало розгубленим, він, не піднімаючи голови, взявся застібати рукав, а Марія сказала:

— Це ж я тебе... Я тебе, Іване, з бою винесла...

Він підвівся на ноги, високий, рівний; вираз розгубленості не зникав з лиця; він не знав, що робити, м'явся...

«Поцілувати її чи не поцілувати?» — майнула думка, але вона видалася такою неймовірною, чужою, що він навіть не

спробував ухопитися за неї, щоб вийти з незручного становища, в якому так несподівано опинився. Перед ним стояла худорлява жінка, з худими грудьми, на тонких ногах, стояла напружено, стежачи за тими змінами, які відбувалися на його лиці. А він не знав, що робити. Далі вже не можна було мовчати, і він простягнув їй руку для потиску. Вона вхопила її жадібно, в обидві долоні, але це була мала ласка, вона сподівалася на іншу, більшу, вона чекала, що зараз настане оте величезне й світле, що заповнить її всю, на що вона чекала довго, роками, до чого навіть і готуватися не треба було, бо вся її душа, всі її помисли були настроєні на оте очікуване, гарне й щасливе. І тепер вона ждала, що за ласкою руки настане величезна й всепоглинаюча ласка...

Він стояв перед нею довгий, зняковілий і не знав, про що починати розмову.

— Ну, як ти? — запитав.

— Що? — вихопилося в неї.

— Ну, як ти живеш?

— А-а,— сказала протягом.

Марія все ще обережно тримала його руку в своїх долонях, і їй хотілося не випускати її, відчувати його пальці, мазолі, тверді рубці; йому ж здалося, що вона надто довго стискає його долоню, йому було неприємно це, і він ослабив руку, бажаючи звільнитися.

Запитав:

— То ти тут і живеш?

— Ага!

— Де ж працюєш?

— А на вокзалі. В кімнаті відпочинку черговою... А хіба ж забувся, що я в цьому містечку народилась?

— Колись пам'ятав...

— Ну й дивний ти...

— Чому?

— Що забувся, де я живу...

Тепер він уже звільнив свою руку, трохи оговтався, ні-

яковість минула. Навіть посміхнувся, коли почув її останні слова.

— А тепер знову знаю...

Радість, що вже почала було танути в ній, знову заяскривіла.

— Авжеж... Тепер ти знову знаєш...

І вона засміялась.

До їхньої розмови почали прислухатися. Іван сказав:

— Ходімо надвір.

Коли вони опинилися на голій привокзальній площі, він одразу спитав:

— Як же ти живеш?

Тепер у голосі його було більше тепла, ніж перше. Він дещо згадав, і спогади пробудили, нарешті, в ньому зацікавленість.

— Так собі... — Йй раптом непереборно закортіло розповісти про те, як вона тоді добиралася. Вона поспішно запитала: — А ти знаєш, як я тоді добиралась?

— Куди? — запитав він.

— Та до тебе ж! — Вона широко й весело засміялась.

— Як?

— Їхала поїздом до Полтави. А звідти — машиною в Хорол. А в цьому районі знайшла село Андріївку. Селяни сказали мені, що твої батьки виїхали під час евакуації і ще не вернулися. Тоді я подалася сюди, додому. Написала тобі листа, але відповіді не одержала. Я щодня сподівалась, що ти мене розшукаєш... Писала кілька разів у Андріївку, але звідти не приходило жодне слово.

— Батьки залишилися на Алтаї...

— А ти так і не знаходився. Довго-довго...

— Я потім знову опинився в госпіталі. А після поранення мене послали в іншу частину.

— Я тебе щодня чекала. І сьогодні, так несподівано, здебала. І як ти міг мене не впізнати?

— Ти дуже змінилася.

— І тоді я сказала тобі: «А на руці шрам є!..» І ти засукав рукав, подивилася... Хіба ти вже забув, що там у тебе шрам?

— Давно це було...

— Авжеж, давно. А я запам'ятала. У тебе й на крижах є рубець, тобі самому важко його вгледіти.

Вона доторкнулася пальцем до його сірої шинелі, показуючи, де має бути отой рубець.

— Ти такий і залишився, як колись,— сказала.— Мовчазний, таїш у собі все, не признаєшся.

Марія з Іваном уже кілька разів обійшли довкола площі. Під чобітьми хлюпав мокрий сніг — була ожеледь, все навколо набрало невизначних тонів, сіріло одноманітно. Він відчував, що йому нічого робити. Він не хотів розповідати про себе, а розпитувати про її життя — не міг.

— О-о, знаєш,— сказала вона голосно, ніби згадала щось дуже важливе.— Ми зараз підемо до мене.

— До тебе?

— Так. Ти подивися, як я живу. Ти повинен піти до мене. Ходімо.

Він скорився... Вони йшли вузькими вулицями, на яких росли невеликі липи, непривітні, сірі, хлюпав сніг.

Марія широко ставила ноги, згиналася, боячись упасти, розмахувала руками, на лиці з'явився грубий, темний рум'янець; вона думала про те, що, нарешті, зустріла Івана, дочекалася його, і тепер їй нічого не треба, тільки б іти вдвох отак по вулиці, і щоб дивилися на неї люди і розуміли, що вона все-таки діждалася того, на кого так чекала...

Вона спинилася біля одноповерхового цегляного будинку, який стояв у закутку між двома великими, відімкнула двері, що виходили просто на вулицю, й Іван опинився у темних сінях.

Марія в потемках намацала клямку, він ступив через поріг слідом за нею — і вже стояв у просторій кімнаті, придавленій низькою стелею.

Він озирнувся навколо: в кутках і попід стінами, обклеєними голубими шпалерами, стояло двоє ліжок, етажерка, буфет, а посередині — стіл, на якому підносилися в глиняній вазі квіти, виготовлені з різноколірних стружок; над етажеркою колекція поштових листівок: добродушні ведмедики, єхидні мавпи, прямолінійні вовки, хитрі лисиці. Денне світло затікало через єдине вікно, і на підвіконні зеленів у горщику зачохлим листям калачик.

— Оце тут я живу, — сказала Марія. — Сідай.

Він неквапно сів на клишоногий стілець, який вона йому запропонувала, зняв кашкета і поклав собі на коліна.

— Чим же ти хотіла мене обрадувати? — запитав.

— Нема його, нема... — сказала. — Ось скоро буде, ти сам побачиш і зрозумієш.

— Що ж це?

— Ой, не питайся, не признаюсь.

Йому знову забракло слів. Вона до нього усміхалася, а він не міг на своєму лиці видушити щось схоже на усмішку. Адже він не почував того, що Марія. І йому було дуже сумно, дуже сумно й самотньо, і він думав про те, що ніколи ще не було так сумно.

Він переміг свою безпорадність і запитав:

— Скільки ж це вже тобі років?

Марія зашарілася.

— А, багато... Навіщо це тобі?

І тому що він мовчки й пильно дивився на неї, вона трохи знітилася й відповіла:

— Сорок... Уже сорок...

— Сорок? — вихопилося в нього здивовано.

— Ой, не питай мене, Іване, про це!..

— Як багато! Це ж ми з тобою сімнадцять років не бачились!

— Сімнадцять...

Марія вийняла пляшку горілки, поставила миску з вареним м'ясом, принесла квашених яблук.

Іван слухняно випив чарку. Марія ковтками, але швидко й невміло, поборолла свою, обличчя в неї ще більше посвітліло, ніби поширшало, брови тремтіли, зламуючись.

— Оце я тут живу,— голосно казала.— А працюю на вокзалі. І сімнадцять років тебе чекала... Сімнадцять років! І ось ти, нарешті, відшукався.

Йому стало ще сумніше, він налив собі другу й випив.

А вона щасливо вела далі:

— Скільки мені казали: «Ну, не повернеться він, десь на війні загинув». А я не вірила. Не могла й подумати, що тебе вбито, десь у землю закопано. Правда ж, цього не могло з тобою трапитися?

— Ні!

— Я відчувала... О, як я відчувала, що тебе здибаю. Тільки про це й думала. А ти?..

— І я,— важко проказав він.

Марія радісно засміялась:

— Ну от! Як це добре!.. Я регочусь, ніби дурнувата... А ти такий замислений... Чого журишся? Не треба журитися. Гарно все буде. От побачиш. Я ніколи на життя не скаржилась. Мені кажуть: «От вітрогонка». Кажуть: «Сорок років тобі, а ти як дівчисько». А я їх не слухаю! А я по своєму живу. І ніколи не нидію отак, як ти. Іване, ти краще посмійся. Чуєш, краще посмійся!

Вона вже сп'яніла і настирливо вимагала:

— Та ти посміхнися, легше стане.

Іван силувано всміхнувся, але одразу ж і спохмурнів.

— Ех, не вмієш ти так, як я,— сказала Марія і заспівала:

Гей, гей, у лузі,
в лузі на покосі,
цілував мене миленький
та й русявокосу...

Очі в неї блищали, щоки пашіли рум'янцем, і вона казала Іванові:

— Та й ти співай, чого сидиш, ніби сич, набупдючений?

Він промовив:

— Мені вже час.

Вона не зрозуміла.

— Який час?

— Мені вже час їхати.

— А куди?

— Додому. Скоро поїзд...

Очі в неї поступово блякнули, обличчя тьмяніло, вже не здавалося таким широким, як перше.

— Додому...— повторила.

— У мене є дружина й діти,— сказав він скоромовкою.

У неї тремтіли губи. «Зараз заплаче»,— подумав Іван. І йому дуже хотілось, щоб вона трималася. Бо він не знав, що б тоді став робити. Але Марія не заплакала.

— Так,— сказала вона. Бо більше не мала що говорити.

Він підвівся, одягнув кашкет.

— Вибач,— промовив тихо.

— Що? — не зрозуміла вона.

— Вибач...

Вона дивилася на нього невидючими очима й нічого не тямилася. Що він каже? За що вибачається?.. У неї не було жодного слова. У дуже порожній її голові не було жодної думки.

— Ну, я подався,— сказав він, не знаючи, як же все-таки вийти йому з Маріної хати.

Вона нерухомо сиділа за столом.

Він повільно дійшов до дверей. Зупинився.

— Маріє,— сказав,— чим ти хотіла мене порадувати?

Вона дивилася на нього, але нічого не бачила й нічого не чула.

— Маріє,— голосніше звернувся він.

— Га? — виринула вона із заціпеніння.

— Чим ти хотіла мене порадувати?

— Порадувати?.. Я хотіла тобі показати твого сина...

Студенти Федір Устинович і Захар Передерій зійшли з попутної машини. Дорога пашіла від тепла, на лобатому молодому граніті, вуглуватому, ще не дуже відшліфованому скатами автомобілів, чорніли дві стьожки розлитого мастила та бензину. Хлопці йшли мовчки, вдихали сухий, приемний запах бруківки і, роздивляючись навколо широко розкритими очима, були раді високому синьому небу, різкій зелені молоді трав і тому гарному, бентежному почуттю, яке з'явилося в них від зустрічі з полями. Обидва вони зросли в селі, для них і луги, і сади, і чорна земля були буднями. Але тепер уже підряд чотири роки хлопці навчалися в Києві, дні минали на лекціях, у читальнях, у кінотеатрах, кругом були стіни будинків, липи, в міру високі й товсті, клумби, де строкаті квіти зовсім не вражали. І ось на шлях, на небо та на чорні поля вони тепер дивилися спраглими очима, свіжими й жадібними.

— І гарно ж! — видихнув Федір, відтягуючи вузол краватки і розстібаючи верхній гудзик на сорочці.

Був Федір коротконогий, з великою головою, на якій неохайно й неприборкано стовбурчилося волосся. Шия груба й жиlava, а з рукавів виглядали такі маслакуваті, переконливі кулаки, що мимоволі думалося про неминучі повні півкулі його дужих грудей, припорошені кучерявими заростями. Федір ніс у лівій руці чемоданчик, окутий білим залізом. Це до його батьків у село Петрушин і добиралися хлопці.

Передерій — довгий, гнучкий, з білим сипким чубом — нічого не сказав, тільки глибше вдихнув повітря та усміхнувся.

Вони повернули праворуч, пішли путівцем, густо встеленим сірою пилюкою. Поки загрузали в ній, збивали легкі хмарки; гостре проміння, пробиваючись крізь них, блищало на окремих пилинках. Вздовж тягнулися малі присадкуваті дубчаки; вони ще не розвивалися, стояв квітень, і важко було судити, чи живуть вони, а чи померли, і це в синьому вітряному полі стирчать їхні цурпалки. Старанно посіяні рядки озимини тягнулися вдалину і там розчинялися, перетворюючись із натягнутих зелених струн на низьке, ласкаве море.

— І гарно ж! — ще раз вирвалося в Федора, мабуть, несвідомо, бо згодом він, напружуючи пам'ять, пригадував і не міг пригадати: що ж він сказав щойно?.. З путівця вони вибралися на широкий білий шлях, обіч якого росли рясні верби. Кожна з них була зверху зрубана, і від ріпиці піднімалося лозинисте молоде пагіння, припушене німічними листям. Передерій намотав на пальці одну гілку, відламав. Федір хотів сказати йому, щоб не чухрав верби, але власна добросердечність раптом видалася йому смішною, і він нічого не сказав, тільки засвистав пісеньку. Але свистати йому не кортіло, бо навколо був день надто гарний, і він тільки стурбовано, знічев'я погладив свою шию.

— Ото Петрушин,— тихим, низьким голосом промовив Устинович, показуючи на самотню хатину, що завиднілася зовсім близько.

Захар не втямив:

— Де?

Він сподівався побачити справжнє село — багато білих хаток, садки, притихлі квітневі вулиці, журавлі з піднятими догори, маленькими віддалік відрами.

— А зараз угледиш.

І коли підійшли до тієї хатини, яку побачили першою, то перед Захаром відкрилась глибока долина з обривистими

пологими краями. В найнесподіваніших закутках, у буртах, під крутими глиняними схилами ліпилися хати. Внизу звисто поблискувала річка.

— Оце Петрушин,— повторив Федір.

Вони пройшли ще кілька кроків униз і спинилися. Біля воріт стояв сухорлявий дядько, жовтолиций, з гострими вилицями. Довгасті очі були теж жовтаві, ліниві. Він пильно дивився на обох хлопців, не рушаючи з місця.

— Добрий день, батьку,— сказав Устинович, підступаючи до чоловіка і подаючи йому плескату, грубу долоню. Батько забрав у нього спочатку чемоданчик, потім так собі, ніби між іншим, потримав простягнену сином долоню.

— Приїхав?

Він це спитав так, ніби Федір був сам, навіть не глянувши байдужими жовтими очима на Захара.

— Ага, ми з товаришем.

Батько простягнув Передерієві руку і зразу ж пішов до хати, згинаючись під час ходи в колінах і попереку.

Потім вони сиділи за високим незграбним столом, накритим скатертиною, по берегах якої цвіли гарні чорнобривці. Вузькі скособочені вікна пропускали холоднувате проміння, яке блідими смугами лягало на долівку. Піч займала півхати, тапчан і ліжко стояли біля неї, в кутку навпроти — дві діжки, мабуть, з-під огірків та яблук, бо розносився навколо дух квашених антонівок та розсолу.

Батько дістав з якогось закапелка пляшку горілки, а потім метушився, щось тихцем бубонів матері на вухо, але більше нічого не робив. На його жовтому лиці, перекраєному двома глибокими різкими зморшками, що пролягли навколо уст, не видно було ні хвилювання, ні радості. Хіба що в руках, похалпних та енергійних, можна було вловити оте приємне щасливе збентеження, викликане приїздом сина.

Розлили горілку по склянках, випили, почали закушувати холодцем.

— Це ж давно вже ти не був у нас,— сказала мати. У неї

було стомлене лагідне обличчя.— Ото Вітуся була в Києві, то привіт передавала від тебе. Гарна вона дівчина...

— Мамо! — перебив Федір, не донісши до уст повну ложку.

— А чого там,— втрутився батько.— Учительська дочка Вітуся, та й гарна, і за тебе славно розказувала. І як ви здибалися, і де були, що бачили.

— Може, покликати її зараз, нехай вип'є з нами?

— Вона не п'є.

— А хоч знає, що ти приїхав?

— Знає...

— То, може... я зараз!

— І не думайте! Я сам.

Батько ще поналивав. Сказав:

— То діло молодецьке.

А мати:

— Та вже ж!..

Вони ще пили та їли; батько з матір'ю мовчки дивились на сина. Та й що вони могли казати! Їм було добре, що він прибув хоча б на один деньок, їм було приємно дивитися на його руки, плечі, ловити його слова, мимовільні жести.

Вийшли з хати.

Вже пливло надвечір'я. У дворі скісне проміння стелилося на сірих стріхах, на грудкуватих, ще не скопаних городах, через які свіжими смугами побігли межі. Трава на них була висока, соковита, так і прискала врізнобіч. Біля хвіртки стриміла береза. Стовбур був білий і тільки де-не-де залатаний чорними клаптиками — неначе його обліпили білобокі сороки.

— Ходімо,— сказав Федір товаришеві, перейшов навскіс голе, витоптане подвір'я і, зіпершись на паліччя лівою рукою, перестрибнув через тин.

Захар вийшов через ворота. Дорога круто збігала донизу. Обабіч були рови, засипані торішнім бур'яном та сміттям,

а вже вище, над ровами, сірів хаотичними купами повій; серед того галуззя, яке ще не бралось зеленню і про яке не можна було з певністю сказати, чи живе воно, чи мертво, обачно перелітали горобці. Лише зрідка якийсь губив швидко сонячне цвірінчання... Захар зламав гілку клена, надкусив, і в роті загірчило, але загірчило приємно, збуджуюче, по-весняному.

— Отут живе Вітуся,— сказав Федір, зупиняючись серед шляху.

Праворуч була дерев'яна церква, необгороджена, з кількома яблунями на просторому моріжку. Ліворуч — школа, теж дерев'яна, поруч хата з багатьма вікнами, напевне, директорська, і, мабуть, в одій директорській хаті жила Вітуся. Про дівчину Федір нікому не розповідав на курсі. Він не дружив із жодною з дівчат, і всі знали, що в Петрушині, в його рідному селі, на нього чекає кохана. Ніхто не відав, яка вона з себе, бо фотознімків Устинович не показував; невідомо було її ймення, і тільки коли він запросив до себе Захара, то сказав: «Поїдемо до Вітусі».

Вони обережно минули напівтемні сіни, прямуючи на вузьку шабельку електричного світла, що проткнулася у двері навпроти. На стук відповів низький жіночий голос: «Заходьте, заходьте!» Мабуть, їх уже бачили в вікно і тепер чекали.

Жінка, одягнута в фуфайку, стояла біля кухонного столу й мила посуд. Студенти вклонилися їй. І вже назустріч Федорові, розставивши руки, ішов ставний чоловік. Він обняв Устиновича і голосно поцілував десь у вухо чи в шию.

— Приїхав? — спитав він чи то радісно, чи здивовано, ніби сумнівався, що оце зараз перед ним стоїть не зніяковільний Федір, а хтось інший.

— Приїхав, Олександрє Миколайовичу,— ствердив Федір і скосив очі на прочинені двері, що вели до спальні.

— Вітусю,— піймавши той погляд, гукнула жінка,— ходи, невже ти не чуєш, хто тут!

З сусідньої кімнати почулися нерозбірливі дівочі слова, але ще довго ніхто не виходив звідти, і тільки коли стала прочахати приязна усмішка на господаревому лиці, зачулися поспішні кроки, і перед хлопцями з'явилася худорлява Вітуся з русими короткими косами. Вона мерзлякувато повела плечима, кутаючись у білу вовняну хустину, що лежала на її вузьких, вуглуватих плечах. Повільно, ніби неохоче, простягнула Федорові руку, далі, знайомлячись, потиснула Захарову і вже стояла зникла серед кімнати, не кажучи й слова. Устинович пильно дивився на дівчину великими сірими очима, неначе бачив її уперше, наче був здивований чимось у ній. Захар не відчував ні збентеження, ні захоплення дівчиною, він навіть відчув розчарування, що Вітуся раптом виявилася звичайнісінькою дівчиною з худими щоками і банальним чубчиком, який розсипався по її блідому лобі.

Батько, щоб порушити мовчанку, сказав грайливо:

— Та ви не мовчіть, бо замерзнути можна, а кажіть щонебудь!

Тоді Вітуся повернулася до спальні й гукнула:

— Не барися, Лялю, виходь!

Батько пояснив півголосом:

— То Вітусина подругка.

Ляля була широкоплеча, довгоноса, одне око в неї трохи косило, Захарів погляд мимоволі прикипів до того незвичайного ока, і хлопцеві стало незручно за власну непотрібну цікавість. З приходом Лялі запанувала невимушена обстановка. Гаркавлячи, вона почала розповідати, що оце приїхала в Петрушин на кілька днів до батьків, а сама вона завідує у Жмеринці складом, що в неї і грошей вистачає, і пальто вона нове справила, і туфлі-човники придбала. Вона й Вітусю до себе запрошує, може влаштувати її на гарну роботу, але та, дивачка, чомусь не хоче, не може розпрощатися з місцем піонервожатої в школі, і край.

— І не поїду,— вперто крутнувши головою, сказала Вітуся, і її дрібний чубчик перелетів з одного місця на інше.

Федір нічого не казав, тільки дивився на неї весь час, пеначе збирався щось побачити на її чолі, на устах, в очах, а потім повідомити їй про це із захватом, якого ніщо не зможе похитнути. І Захар мимоволі відчув заздрість до товариша, до його люблячого, засліпленого серця, і йому раптом закортіло отак дивитися на когось, отак ніжно берегти образ якоїсь невідомої дівчини, щоб думалося лише про неї і більш ні про кого, щоб можна було просидіти з нею довго-довго, пірнувши в течію часу, і навіть не помічати, як він збігає... Захар був гарним хлопцем, він подобався дівчатам, зустрічався з багатьма; тепло, яке беріг його товариш тільки для однієї Вітусі, він, не шкодуючи, щедро розхлюпував на багатьох,— і цим самим себе позбавляв радості й отого німого безмовного щастя, в яке хочеться зануритися глибоко й не випливати...

— Ходімо до лісу,— сказала Вітуса.

— До лісу? — перепитала Ляля.

— Так. Подивимось.

Федір звівся, він був ладен іти цієї ж миті. Мати невдоволено повернулася в їхній бік: ти, дочко, мовляв, одягнись, бо холодно ж іти квітневої ночі по селу, а то ще до лісу вигадала.

Вони все-таки пішли. В селі було мало вогнів; хати стояли під великими волохатими стріхами сумно й тихо. Чорнілі городи. Чорніло небо, на ньому майже не було зірок. Тини нахилилися над шляхом, попереду хтось ішов з ліхтарем, світло поколихувалося при самій землі, текло неквапно, а потім завернуло в бічну вуличку, заблیمало між кущами, на коротку хвилю вихопило з темряви поруччя містка, застигло поверхню дрібного струмка.

— У-ух! — видихнув збуджено Федір, гострий дроз пробрав його тіло, йому було холодно, й радісно, й свіжо на душі, хотілося, щоб отой рухомий вогник зажеврів біля самісньких його грудей, між долонями.

Ляля почала розпитувати в Захара про навчання, про

місто, в якому їй ніколи не доводилося бути, знову розказувала про свій склад, про те, чого там тільки не можна дістати, з якими тільки людьми не познайомишся. А Захар і слухав, і не слухав її, він усе ще не міг позбутися отого почуття, яке виникло в нього, коли він стежив у кімнаті за мовчазними, заглибленими одне в одного Федором і Вітусею.

— Га? — запитав він невлад, коли Ляля несподівано засміялася своєму власному дотепові.

— Ага, ви не слухаєте, — сказала невдоволено дівчина і замовкла, тільки її тверде плече, як і раніше, раз у раз торкалося Захарової руки.

З-за близького лісу зводився місяць; він лише видряпався над світом, і вигляд у нього був невдоволений, змучений, ніби випало проламуватись крізь густі хащі. Легко, біло заколихався в лугах туман, пояснішали обриси дороги, і тепер вони йшли по сірій ґрунтовці, а далі під ногами зачлюпала вода, тканина трав стала хисткою, непевною. Місяць уже майже весь округлився, вигляд у нього був не такий змучений, але байдужий, холодний; і вони завернули праворуч, пішли пологим полем, на якому малими невиразними рядками пробивалася квоча озимина і пахло кругом вологою, перегноем і оцією молодою квочою озимною. Зовсім близько, немов перелітаючи слідом за ними, попискувала невидима пташечка: «кві-і, кві-і...» А згодом так само невесело, напівзабуто в білому прозорому тумані, який усе густішав, линуло: «кві-і, кві-і».

Під круглим місяцем ходили тіні, а коли посвітлішало, то за тінями стало видно колгоспних коней. Вони були на нічному, і раз долетіло, як один кінь злякано й швидко зачвакав по болоту... Захар дивився навколо, вдихав ніч, не кліпаючи, зорив на жовтий місяць і відчував себе малою істотою, яка, на диво, розуміє і туман, і дихає туманом, і дивиться крізь туман, і йде по сірій грузькій стежечці... І він опустил на груди голову, що здавалася непомірно великою, бо уміщувала всю цю ніч, і став спостерігати, як сам про-

шкуче по цій стежці, як земля, похитуючись, відпливає й відпливає назад...

Федір з Вітусею, схилившись одне до одного, були далеко попереду, в тумані, їх оточувало молочне місячне сяйво, бліде, невиразне, і вони йшли в тому промінні, сповнені одне одним, і голови їхні були близько... І знову з особливою гостротою раптом сколихнулося щось у Захаровій душі: і він би міг зараз отак бути повен щастям, як ніччю, і не було б поруч оцієї випадкової Лялі, що раз у раз навмисне торкається його то плечем, то ловить своїми дрібними оцупкуватими пальцями його пальці.

У Захарові зростало роздратування. Воно з'явилося ще тоді, коли вони знайомилися з Олександром Миколайовичем, а з сусідньої кімнати повільно, ніби неохоче, вийшла Вітуся, накинувши на гострі плечі хустину, і коли його товариш мовчав, наче втратив дар мови...

Вітуся дивилася в поля, вдалині ледь-ледь окреслювалося село, а між ними й селом лежала біла-біла долина, повна місячного світла, і в тому місячному промінні вже не було видно стрижених коней.

Захар, як і раніше, вбирив у себе всю ніч, був налитий її тишею, запахами вщерть, але здавався сам собі маленьким, загубленим серед полів, серед холодної темряви.

Федір з Вітусею пішли далі, а Захар з Лялею лишилися позаду. Їм ні про що було балакати і вже не хотілося йти до лісу, бо він не наближався, і чомусь здавалося, що ніколи не можна буде стати поруч його німої, чорної стіни, а потім пірнути між дерев, ступати по галуззі, яке тріщатиме, ніби вогонь, примушуватиме обережніше ставити ногу, щоб оте яскраве тріщання не полохало ліс, не полохало задуманості сердець та отого високого, далекого неба, де плаває німий місяць. Захар дивився на тих, що йшли попереду, і заздрило світлому почуттю, яке їх об'єднувало, тому сонцю, що лагідно теплилося в них.

РОЗКАЖИ МЕНІ ПРО СВОЇ СИНІ ОЧІ

Вони лежали на жовтому м'якому піску, зовсім близько голубіла тиха річка. Дрібні хвилі котилися одна за одною, танули; пахло свіжістю й вологим камінням; на зеленій долині, що випиналася з берега лагідною й мовчазною косою, гралися діти: три хлопчики і одна дівчинка ганялися за червоним м'ячем, який лунко бамкав, коли по ньому били ногами.

Він лежав горілиць, заклавши руку під велику голову, й дивився вгору; жінка примостилася біля нього боком, правий лікоть глибоко загруз у пісок, вона раз у раз обсипала себе піском, намагаючись хоч частинку свого тіла сховати від гарячого проміння, але ніщо не допомагало.

— А ти зовсім руда,— казав він, дивлячись у небо.— Зовсім руда, і твої коси сухі, як папір...

— Сухі, як папір?..— з недовірою повторила вона і, вильївши лікоть з піску, вместилася животом, спробувала долонями на дотик своє волосся. Воно вже висохло після купання, було сухим і теплим.

— Ні,— сказала жінка,— воно не схоже на папір.

— Можливо,— погодився він просто.— Але мені чомусь здається, що воно таке, як папір, до якого піднесли вогонь. Папір раптово висихає, починає тремтіти, береться брижами...

— Ні,— сказала жінка.— Моє волосся не схоже на папір.

І вона ще раз доторкнулася до своєї зачіски чутливими долонями: під пальцями, під теплою шкірою попливли колючі шорсткі волосинки... Жінка занурила глибоко в пісок руку, дістала аж до вологої смуги і, захопивши мокрих дрібних камінчиків, висипала собі на спину, приємно зіщулилася і сказала:

— Ні-ні. Воно не схоже на папір.

— А яке ж тоді?

— Воно сухе й колюче.

— І руде?

— Звичайно. Тільки колір на дотик визначити неможливо.

— Розкажи мені, яка ти.

— Яка я?

— Авжеж.

— Ну... така... Як завжди.

— Яка?

Жінка подумала: яка ж вона є? Не могла сама себе змалювати. Розсміялася:

— У мене є голова, а також руки і ноги.

— І це все?

— Ні. У мене є сині очі.

— Вони дуже сині?

— Сині-сині. Але колись вони були ще синішими.

— А хіба вони зараз не зовсім такі, як раніше?

— Не зовсім... Вони трошки зблідли...

— Як шкода! — видихнув він із грудей одним подихом, і вона раптом уловила в цьому вигуківі такий гострий, збудливий біль, що зиркнула на нього гостро й здивовано.

Вони лежали деякий час мовчки, вона сипала собі на спину пісок, занурюючи руку в мокру глибину, а він утупив очі прямісінько в далеке небо, де висіло самотнє натомлене сонце.

Потім він запитав:

— Розкажи мені про синій колір.

— Про синій колір?

— Так. Який він?

Жінка задумалася. Який же синій колір, щоб про нього можна було розповісти словами? Запитала:

— А ти сам не пам'ятаєш?

— Я вже майже забув. У спогадах залишилося щось химерне й невиразне. Все злилося до купи... І в пам'яті я не можу розрізнити ні зеленого, ні жовтого, ні жовтогарячого. Тільки чорний. Мені його й згадувати не треба.

— А синій?

— Не пам'ятаю. Який він?

Вона задумалася. Який же синій колір? Вона простягнула руку до сумочки, дістала дзеркальце, зазирнула... Очі в неї зараз були сіруваті, якісь легкі й бездумні. Вони зараз не синіли. Жінка повернула трохи дзеркальце, з малої круглої площини пропало лице, натомість її вщерть заповнило синє небо.

Але вона не хотіла говорити, що зараз біля річки очі в неї не такі, як у кімнаті, і сказала:

— Ти згадай небо.

— Небо?

— Небо — це суцільний синій колір.

Він замовк. Мабуть, він намагався пригадати небо. Але не зміг. Тоді запитав:

— А як поживає твій родимчик?

— Який?

У неї було багато родимчиків: на шиї, на руках, на грудях. Колись вони зустрічали Новий рік у військовому госпіталі. Вікна були глухо завішані сірими ковдрами. Грав патефон. Тоді вона одягнула строкате плаття — він і досі пам'ятає, яким воно було: рясним, з фантастичними квітами, яких він ніде ніколи не бачив. Вони танцювали вальс, і він, поклавши їй долоні на худі плечі, говорив: «Ти вся в родимчиках, як у зірках».

Вона раптом згадала той далекий вечір: вікна, завішані

сірими солдатськими ковдрами, надворі білий сніг, хтось зайшов до кімнати у високих хутряних валянках, впустивши за собою холод і свіжість...

— Який саме родимчик? — запитала вона.

— На мочці... На мочці лівого вуха.

Вона відвернула мочку лівого вуха, зазирнула в дзеркало. Справді, там примостилася чорна цяточка. Чому ж вона про неї не пам'ятає? Адже раніше він мав їй неминуче про неї казати, коли тепер згадав.

Він знову запитав:

— Ну, як він поживає?

— Так собі,— сказала жінка. Відповідь прозвучала незначуще, а вона хотіла сказати йому щось про родимчик зворушливе й тепле; та зворушливе й тепле не ожило в ній, і вона подумала, що він зараз чекає від неї зовсім інших слів, але вона не могла їх вимовити, бо вони раптом стали неслухняними, їх ніяк не можна було зараз примусити прозвучати.

— А які в тебе руки? — запитав він після мовчанки.

— Звичайні,— сказала вона.

— Звичайні? — недовірливо запитав він, і жінка вловила в його голосі ледве чутні болісні нотки.

— Авжеж... Звичайнісінькі руки...

— Які саме?

— Повні. Засмагли.— Вона спробувала пожартувати: — На кожній по п'ять пальців.

Він довго після цих її слів лежав мовчки і нічого більше не запитував. Вона картала себе: «Ну як я могла сказати про п'ять пальців на кожній руці? Ну як?.. Адже він міг сприйняти це по-своєму, тепер мовчить...» І, щоб порушити мовчання, провадила:

— А коли я випрямляю руки, то на ліктях утворюються ямки. Глибокі, смішні ямки... Ти їх любив колись цілувати. І називав маленькими вулканчиками. А чому вулканчиками?

Вона повернула до нього широке обличчя, дивилася прямо; його зір був спрямований у небо, повіки застигли нерухомо. Жінка хотіла почути відповідь на своє запитання, але нічого не вловила, крім галасу дітлахів, що на зеленій косі ганялися за великим червоним м'ячем.

Тоді вона гарячково взялася розповідати про те, яка вона:

— Ноги в мене стрункі й гарні. Вони ніколи не були жирними чи грубими. А литки круглі. Під коліньми також ямочки, ніби на ліктях, коли випростати руки.

Він мовчав, і жінці її власні слова видалися жалюгідними й непотрібними.

Раптом він обізвася:

— Розкажи, як ти смієшся...

Їй стало радісно від його голосу, вона тихенько розсміялася і, обсипаючи себе піском, сказала:

— У мене розкриваються уста, я сміюся...

«Ні, ні, не так слід розповідати,— гірко подумала жінка.— Треба сказати, що коли я сміюся, то на мої уста сходять срібний місяць і дзвінко світить. Це він так колись казав, коли його привезли пораненого в госпіталь із забинтованими очима...»

І вона примусила себе вимовити:

— Коли я сміюся, то на мої уста сходять срібний місяць і дзвінко світить.

А тепер було гаряче ліниве сонце. Зовсім близько голубіла тиха байдужа річка... Жінка жадібно дивилася на нього, бажаючи помітити на його застиглому лиці хоч натяк на радість, але нічого не помітила і, переставши обсипатися сипким піском, відчула себе зовсім чужою біля нього, біля його серця, що нечутно билосся в грудях, біля його великої голови. І слова, які вона сказала про місяць, видалися їй ще неправдивішими й жалюгіднішими, ніж попередні.

— Жарко,— сказала вона, аби перевести розмову на інше.— Дуже жарко.

— Я люблю, коли тепло,

— Не розумію, що тут можна любити?

— Сонце світить прямісінько в душу. І таке відчуття, ніби воно переселилося цілком у тебе.

Вона недовірливо гмукнула:

— Хіба ж так може бути?

— Може.

— А для мене воно несе тільки спеку... Зверху ти весь чорний. Лягай ще спиною догори, щоб не спектись.

— Ні, я буду так.

— Тоді я намащу тебе вазеліном.

Жінка дістала із сумочки тюбик з вазеліном, видушила на долоню блискучий кавалочок і взялася натирати йому шию, груди, живіт, ноги. Обережно провела пальцями по синіх рубцях, що виднілися на животі й не збиралися зсмагнути.

— Дякую,— сказав він.

— Е-е, подякуєш, коли не обпечешся. Бачиш, парить і парить, мабуть, перед вечором буде гроза.

Вона завела розмову про погоду, бо в ній жив страх, щоб він знову не попросив її розказувати про себе. А вона зовсім не вміла цього робити. Йй було приємно слухати, коли він розповідав про неї ж, тоді вона іронічно посміхалася, але слухала з задоволенням... І ще десь глибоко в ній була дратівлива боязнь, і в тому, що вона, ця боязнь, існує, жінка й сама собі намагалася не признаватись... Це було очікування, що він ось-ось запитає, а куди ж вона ходила від нього на цілих два довгих роки... Але ні, він не міг дозволити собі запитати про це, він був вищий того, щоб довідатися, як там звав її хтось інший, які слова говорив про очі, про губи, про родимчики. То були зовсім інші слова, можливо, не такі гарні, як у нього, але той інший теж говорив про очі, про родимчики, бо, врешті, всі чоловіки банальні й повторюються. І в ній пробудилася якась жалість до його любові, і вона сама собі сказала: «Звідки ця жалість, я не повинна так»,— і, щоб позбутися непроханих думок, жінка запропонувала:

— Ходімо скупаємося.

— Скупаємося?

— Так. А то я відчуваю, що на мені скоро полізе шкіра.

— Давай натру вазеліном.

— Ні-ні. Давай скупаємось. Хочеться забратися в свіжу воду й побаблятися.

— Зараз. Зараз підемо...

Мабуть, йому дуже не хотілося підводитися, бо він ще якусь мить лежав горілиць, дивлячись прямісінько в небо. А потім підвівся на ліктях, сів.

Вона схопилася на ноги і з перебільшеною жвавістю застрибала біля нього:

— Ходімо, ходімо!

Ноги загрузали в глибокому й гарячому піску. Вони ступили на вологу смужку берега, жінка вдоволено заворушила усіма пальцями на ногах, далі присіла, бризнула на обличчя зеленкуватою водою.

— Ух, як добре,— сказала вона.

Він повільно забродив у річку, відчуваючи, як тіло дедалі більше занурюється в свіжу воду.

— Правда ж, добре? — весело гукнула жінка.

— Ага,— відказав він не дуже голосно, так, що вона, мабуть, не почула. І тому повторив: — Ага!

Вона кинулася за ним навздогін, здіймаючи рій іскристих краплин.

— Давай поплаваємо.

Вона лягла на живіт, забовтала ногами, швидко почала перебирати руками. Засапалася і стала на мілкому.

— Ні,— сказала жінка,— важко. Я можу плавати, знаючи, що підо мною зовсім не глибоко.

Він забродив далі.

— Куди ти? — запитала вона.— Давай плавати з берега, далеко не заходити.

Він нічого не відповідав. Жінка дивилася йому вслід. На малих хвилях прослалася доріжка, і він брів по тій ілюзій-

ній доріжці, ліворуч од себе залишаючи зелену косу, на якій три хлопчачки і одна дівчинка бігали за великим червоним м'ячем.

— Куди ти? — гукнула ще раз жінка, але він, мабуть, не почув, бо над водою виднілася тільки його голова і доріжка прослалася біля самісіньких вух. Потім вона відчула холодну дрож, бо його голова майже зникла під водою.

— Гей! — крикнула вона розпачливо.

І в цей час над водою вистригнули дві швидкі чоловічі руки, далі з'явилася голова, до пояса виринуло тіло, і він, роблячи енергійні помаху руками, поплив на середину ріки. Жінка опустила донизу руки, вони до половини затопились, і вода спотворила їхні обриси, вони тепер уже не мали тієї точної круглої форми, що в повітрі. А він усе плив, раз у раз над мовчазною поверхнею річки спалахували в жаркому промінні його долоні, і жінка широко дихнула, розпрямилася груди, намагаючись докричати до нього:

— Агей!..

Звук її голосу далеко не полетів, він залишився біля неї, упав десь зовсім близько на воду, навіть не відгукнувся в шелогових кущах. А він усе плив, минаючи ліворуч зелену косу. Тоді вона знову лягла животом на воду, почала робити рухи ногами й руками, просунулася трохи вперед, але, відчувши, що під нею глибшає, збільшується тривожного холоду, повернула назад, сповнюючись ляком, і тепер ще енергійніше і безладніше вигрібала до берега.

«Який він, який він, — думала вона про нього, намагаючись намацати ногами мілке і не знаходячи його. — Який він! І чого він тільки поплив по ріці, ніби не міг залишитися отут біля мене, і його понесло отуди, далеко, де небо опустилося у воду. І якби він залишився біля мене, я розповіла б йому про свої очі. О-о, тепер би я зуміла йому змалювати словами синій колір».

І тут вона згадала, що тоді, коли він у неї питав про очі, вони були не сині. У дзеркалі відобразилися сірі, дуже легкі,

трохи здивовані. Але вона йому не сказала про це. Вона навіть не думала, що йому треба було про це сказати.

Жінка стояла при березі. Річка була свіжа й тиха, по ній слалася сонячна доріжка. «Ось зараз,— подумала жінка,— ота хмара закриє сонце, і доріжка зникне... Скоро гроза...» На зеленій косі три хлопчики і одна дівчинка, напівголі, чорні від загару, ганялися за великим червоним м'ячем, який лунко бамкав, коли по ньому били босими ногами.

Житня хмара половіла за шибкою, чіплялася косою за буру стріху сусідової хати, знизу була та хмара насуплена та кам'яна, а згори біліла молоком. Очі бабині теж споловіли, заллялися сльозою, і вона провела рукавом по лицю та й мовила:

— А бовтуни й шкаралупу понесу до води в коші, а не в колицці, хоч ви мене ріжете.

Горпина гуркнула коцюбою в печі, вугляки бризнули золотою мерехтливою кров'ю. Підгорнула попіл до челюстей, клала на лопату змащений розколоченим жовтком хліб і саджала на черінь.

— Та в коші ж бараболя,— сказала.

— В куток висиплю.

— Гніздо ж хіба вміститься?

— А вміститься, чого там...

— Але ж візьміть колицку за мотузок та в колицці й несіть, а потім пустіть за водою. Бо вже у колицці самі діри, лоза погнила, порозсихалося все у тій вашій вічній колицці. Не будемо ж ми її тримати, щоб перекидалася, бо діти вже повиростали. А щоб гойдати інших дітей, то хіба ж вони знайдуться, скажіть, мамо?

Баба мовчала як заворожена.

— Ви вже старі, я нажилася, куди вже вам думати про онуків? Ото маєте трійко, вигодували їх, довели до пуття, вони ні вас не забудуть, ні мене...

Посадила всі буханці, затулила піч затулкою і взялася в діжі зшкрібати тісто з клепок та збивати плесканця, щоб вчиняти було на чому. Ніж повискував, аж на душі дерло. Баба все вбирала зором ту житню хмару. А потім узяла колиску, перев'язала мотузком і понесла до річки. Дибала по грузькій дорозі, спотикалася по калюжах і була така сердита, що у вухах гуло. До неї сікалися пси, а баба спинялася й казала:

— Не репетуйте, бо позаціплює вам. Бо я на вас гаркну, що ви вже не годні будете гаркнути ніколи. І за литки не хапайте, своїх хазяїнів ухопіть.

З колиски лягнувся в болото бовтун, вона витерла його об спідницю і назад поклала.

— Ото, хвороба, ще падає. Спливеш за водою, як пушу, десь у виру утопнеш чи в опуст засмокче.

Люди її питали, куди йде. Казала, що до лотоків випровадила її дочка з шкаралупою та бовтунами. З колискою, у якій бабу вигойдали, у якій вона Горпину колихала, у якій онуків ночами й днями гойдала, чалапала по мокрому весняному шляху і захльопувалась, як бирка. Верби зеленіли холодним гусячим пухом і були такі ж горбаті, як баба. Вже од полів закрадався вечір і лагідним лисом чеберяв поміж тинами. Порипували хури, їдучи од сівалок. То вечір і на хурах добувався в село.

Вмостилася на сивому камені і задивилась, як біжить вода, як скипає окропом, нуртуючи берег, як довгошиї сплески займаються прозорим вогнем, як з-під гребеня то око примариться, то голова людська. Вийняла гніздо, попхнула — і заколивалосся, попливло поволеньки.

— Ото гусята ростимуть грубі та здорові, як з води.

Турнула колиску, ніби кавалок од серця відбатувала.

— Пливи, може, дітлахи перехоплять та комликів ловитимуть. Позашивають діри лозою і ловитимуть.

Дибала по хрустких равликах, і якщо колиска пристава-ла до берега, то тручала її ногою. Врешті, повернулася й

пішла. Печія в грудях шкреблася, було дуже журно за чимось, а за чим — і сама не відала. Спинуло її таки, обернуло. Гніздо вже пропало, а колиска жовтіла на піску нерухомо. Вернулася назад, обкрутила мотузком і звалила на плечі. Дзюркотило з колиски, краплини клювали за литки. І тхнуло рибою та жабуринням. Село вже куняло, потопаючи в попелясто-вишневих сутінках, і вечір був лагідний, як мала дитина. Уже баба не сердилась і в її вухах не гуло віддаленими дикими дзвонами. Голову тримала не опущеною і з усіма здоровкалася перша.

— Доброго вечора,— відповідали їй з-за плоту.

— Добривечір,— казали дівчата, вертаючи з комори, де віяли зерно, і голоси їхні також були пахучі од достиглої ніжності.

Поклала колиску в коморі на лантухах і гладила її долонями. І од тих дотиків радість проростала в ній терпко, як коноплі. Колиска пахла бабі лозою, кожна хворостина в ній щось німо кричала, і стара прислухалася до того.

Зайшла до хати. Горпина оддушувала сир. На лавах під стінами і на стелі горіли ламповими відблисками буханці. Вони дихали житнім, випеченим спокоем.

— Гніздо за водою пустила, а колиску назад притарабанила,— мовила баба.

Горпина мовчки одціджувала сир... Баба з полегкістю зітхнула. Задимлена, вишнева зоря сходила над селом і була така наївна та замислена, що перед нею хотілося впасти навколюшки...

Що землі котилася тїнь од хмари, трава обїч дороги хилилась, і швидкі хвилі нагнутої трави набирали миготливого сивого відблиску, біла стерня темніла, її пригашувала насуплена тїнь, і ось уже червоні корови стали мідно-кривавими, а полукїпки аж поменшали під вагою тїні. Попереду тїні котилася, тікаючи, світла пляма жнив'яного дня, мерехтюча, кваплива. Ось уже накрило з головою й Івана, дмухнуло холодком на руки, на ноги, і тільки дїд іще віддалїк був освітлений, але й він умить погас і поменшав, як полукїпок, бо сонце вже геть чисто сховалося за хмару, а з-над неї проміння падало блискучими стїнами. Тї стїни, спершу близькі, теж одпливали, вони пересувалися з горбка на горбок і од своєї прозорості та легкості були аж дзвїнками.

— Іване! — гукнув дїд. — Ану гайни за рябою, заверни, а то в шкоду потьопала.

Коли біжиш, треба не наступати на стерню, а бити по нїй пальцями збоку, то не колотиметься. Але позрізуване лободиння чи будяки однаково штрикають. Та в Івана такі задубїлі підшви, що його вже нічого не бере.

«Можеш зимою без чобїт ходити, — каже дїд, — бо такі підметки намуляв собі за літо, що не замерзнеш».

Іван хутко біжить переймати корову, об нього б'ються тверді кузки, одскакують, знову летять. Нашорошений джмїль

соковито прогув мимо, і трохи далі його бахмате, з золотавими розводами тільки провалилося донизу, на конюшину.

«А куди джмелі діваються в дощ?» — подумав Іван і уявив, як вони попримощувалися на листі, як об них розбиваються краплини. «Вони ховаються в глиняниках у вошину», — заперечив сам собі. На бігу хотів зірвати петрів батіг, але тільки шморгнув, і на долоні zostалися пелюстки, та ще здалося, що навколо обшмуляного стебла тане синій димок. Корова забачила Івана, прожогом метнулася назад від нескошеного жита, а він тільки помахав на неї палицею.

Сів під стіною жита. Земля ще не вихолола. Тут було затишно, вітер сплескував над головою, поскубуючи за чуба. На колоску тріпотіло сонечко, розпанахавши крильця, і він посадив його на долоню, уважно розглядав темні цятки на лусці і питав:

— Чечір-чечір, чи скоро вечір?

До вечора було далеко, і хлопець, надивившись на сонечко, посадив кузку на колосок. Колосок важко гойднувся, а сонечко вхопилося за пругкі остюки й застигло.

— Чечір-чечір... — з жалісливими нотками в голосі повторив Іван, і тут на інших стеблах помітив одразу двоє сонечок, вкляклих, байдужих. А на одному колоску застеріг двох чорних кузок, які спивали зерно, і хлопець познімав їх і став закопувати в землю. Закопавши, потоптав п'ятою, а потім поплював, щоб вони вже не вибралися.

У небі товклися хмари. Ось із ущелини пробилось сонце, і дід спалахнув у хурделиці світла та променів. Він стояв, спершись на костур, і дивився просто перед собою — над полукіпками, над чорною латкою конюшини, за далеку рису схоліднілого обрію. «Що він бачить?» — подумав Іван, і собі глядячи туди, куди й дід, але нічого не помітив: ген ніби мряка бреде від ожередів, а там ген подолки мокрі поопускалися долу, дощ виріс над байраком, так і періщить до села... Дихнуло цілющою свіжістю, аж залоскотало в горлі од неї, і легені повеселіли тривожною легкістю, спухирилися

од тих швидких ковтків, якими Іван пив тремтячий вітер. Він дрижав на хлоп'ячих губах степовим шумовинням, у ньому був грозований подих і рештки недавньої спеки, але ті залишки жароти були не паркими й не зопрілими, а теж збудливими, остуджуючими. Ущелина вгорі стулилася, сховавши сонце, і дід потемнів, та все зорив поперед себе, зосереджений і пильний.

Затоки, затоки, як п'яний гультіпака, простугонів грім, а далі швидко побіг — і втік. Далі вже ближче обіззався і міцно ступав кованими чобітьми, не зрушуючи з одного місця, а потім стрімголов чкурнув, квапливо спотикаючись, і вмерло... Ще з вихиласом продріботіло, дрібно так ступаючи, і теж загасло. Блискавка сяйнула, ще раз, ще... Тиша гусла, сповнювалася очікуванням. Порснуло гуркотом, хряснуло трощачись гілляччя корінястої блискавки, вона затремтіла, ніби живе тіло, сконала і вже в іншому місці вигулькнула беззвучно, поки, конвульсивно здригнувшись, не розтанула, залишивши по собі ще відчутніше очікування.

— Іване! — гукнув дід. — А заверни оту безрогу мудрагелю!

Тугі краплини зникали в сухому житі. Вони стрімко падали, і тому, що їх було небагато, жито ще не лопотіло, не шуміло під дощем. Але воно прокинулося, ледве чутно гомонило і важко погойдувалося на вітрі. Завернувши безрогу мудрагелю, Іван побіг до діда. Той уже вивернув мішка ворком, натягнув на голову, і тепер з-під кропив'яних стрішків його очі дивились на хлопця суворо й глибоко.

— Йди в затишок, — сказав дід. — Та мішком накрійся, а то хвороби якоїсь іще схопиш.

Іван розсунув сніпки й сховався в кублі під полукіпком. Сховавшись так, що тільки краєчок поля було видно з дідом та худобою, він почував себе у надійній схованці. Припустило густіше, і краплини з шелестом падали на сніпки. Од постійного рівного шуму повіяло нудьгою, але вона одразу ж і щезла, бо небо розкололося, витрушуючи з сердитої

пазухи грізні невидимі уламки, потім ще раз луснуло, при цьому заюшуючись світлом блискавки.

Дід, як і раніше, стояв посеред поля й дивився у простір. Деякі корови паслися, а деякі, позгинавшись, поставали за дощем, втупивши очі в стерню. «Що він бачить?» — подумав Іван про діда, і йому закортіло вибратися із схову, сп'ястися навшпиньки й собі угледіти те, що побачив дід. Але його лякала негода, і він ще тугіше скулився в своєму кублі.

Іван задрімав, і йому привиділась колісниця, що котилася по небесних виярках поміж хмар. У колісниці сидів дід, тримаючи в руках віжки. А коней не було. На високих колесах, шпичастих, з мелодійними ободами, колісниця летіла стрімко, аж у вухах гуло... Хлопець розклепив повіки, навколо побулькував дощ, пошеберхував, хлюпав. Худоба ледве бовваніла в сутінках. Задвигтіло, і в моторошно блідому сьйві засвітився дід, який стояв на тому ж самому місці. І через те, що поле у зблиску було фосфорично німе, залляте яскравою, тремтливою непевністю, то й полукіпки теж здавалися несправжніми, і дід несхожим на себе: високий, плечистий, він чітко вимальовувався під навислим небом. І здавалось, що погасне блискавка і пропаде дід, ніби його ніколи й не було. Ось уже й справді світло погасло, й Іван, відчуваючи, як щемливо стислося в передчутті чогось лихого серце, закричав:

— Діду!

І, чіпляючись душею за свій наполоханий крик, як за рятівну соломинку, ще раз розпачливо гукнув:

— Діду Бохно!

Щось підняло його із сухого полукіпка, поставило на ноги. Не чуючи під собою затерплх ніг, по росяній, уже м'якій стерні, яка холодила йому босі п'яти, він побіг. Захлинався од глевкого повітря. Уже бачив, що дід стоїть, що не скоїлося з ним нічого, проте спинитися не міг. Захекааний, уткнувся дідові в коліна й не міг передихнути.

— Та вгамуйся,— казав йому дід,— хай не тіпає тобою. Іван мовчав, і в горлі було давко, ніби од весняного зеленого яблука.

— Ти, мабуть, задрімав, то й привиділось? — допитувався дід, зігнувшись над ним, і пригладжував дерев'яною долонею розкуйовджене волосся.

Іван усе ще обнімав дідові коліна й не відповідав. На якусь хвилю йому пригадалося сонечко, яке він нещодавно тримав на долоні, а потім посадив на колосок. Та сонечко зненацька так розчулило його, що весняне яблуко-зеленуха стало ще давкішим.

— Якесь дике,— промимрив дід. Та й задивився знов поперед себе. Дошч втихав, тільки процяпувалися окремі краплини, і вони посвітліли, були крихко веселими, бо сонце ледве пробивалося, а вгорі тих ущелин більшало. Між полукипками все ще сіріла мряка, але за нею у м'якому, промитому повітрі ясно проступав обрій ворсистою лінією, наведеною сонячною тушшю. Дедалі виразніше окреслювалося літнє надвечір'я після недавнього жаркого дня, і воно знову бралось пахнути жнивими.

— Заверни корову, Іване,— сказав дід, торсаючи хлопця за плече,— а то безрога мудрагеля знову подалась у шкоду.

Одігнавши безрогу, Іван так і zostався біля нескошеного жита. Воно похилилося, колоски тремтіли під вагою краплин, і коли струшували їх, то випростовувались і гойдалися. Іван поглядав на діда, але не наважувався до нього повернутись. Щось велике дзвеніло в грудях, поширювало шелест аж у вуха, і хлопець ледве-ледве здригався, ніби перемерз.

Найшов на житньому колоску сонечко, поклав його на долоню і дуже довірливо запитав:

— Чечір-чечір, чи скоро вечір?

Сонечко сквапно полізло на палець. Іван випростав палець. Сонечко опинилося на самій пучці, крильцята його розкрилися — і воно спурхнуло, полетіло, зразу й розтануло.

ІННА ТА МУДРИК

Того сухого літа з короткими грозами, з росяними, прибризканими сивиною світанками, з молочним коливанням у старих садках, з далиною у полях — перемитою в небесній синьді, продмуханою вітром, заюшеною злегка соком лутових вишень, Мудрик прискочив на вокзал у то-рохтючому газіку, і, коли задиханий поїзд, попірхавши парою, погуркотів далі, він уже їхав до села з дружиною. Інна, мружачи іскристі очі, повно й глибоко дивилася на задушливе районне містечко, на присипані густим порохом клени, на білі стіни за парканами, на кіз, що паслись біля паровозоремонтних майстерень,— і, мабуть, усе це подобалося їй своєю незвичністю. Коли шофер спинив газіка і заходився витягати з криниці воду, а потім спрагло пити, то їй також закортіло отак напиться з придорожньої криниці. Вона, спершись одним коліном на камінь, нахилила відро, надпила — і захлинулась, бо такою вода була давкою од своєї студеності. На очах проступили сльози, Мудрик з поблажливою іронією посміхнувся, а вона таки знову припала тремтячими губами до вінець,— і вже тепер пила дрібно, обережно, щоб не похлинутись, а коли ставила відро і бризнуло на ноги, то вона хутко відскочила назад, і Мудрик на хвилю одвернувся, щоб вона не бачила його сміху. Вона була тоненька й білява, високі каблуки гостроносих туфель робили її трохи вищою, ніж була насправді, а постать —

напруженою. Скроні були вкриті абрикосовим пушком, який наївно в'янув на вітрі. Мудрик був смаглявий, гостроносий, у плечах широкий, а в поясі тонкий, і до лица, — акуратно виліпленого і з обм'якими рисами, — не пасувало важке надбрів'я, закушене вугільними бровами. Роздумуючи, він зсовував брови, ставав колючо-зосередженим, і, коли ще вони тільки знайомилися, Інна часто просила, щоб він не супився, бо тоді він їй менше подобається. Він слухався, розгладжував чоло...

Поле, сухе поле, ген кілька полукіпків, а то вже зібрано все комбайном, і по високій стерні рівною вервечкою бредуть гуси; і між горбами — полумисок голубого ставу, поставлений на тиху зелень, що здається різкою, бо обхлюпнута зусібіч посірілим стерниськом. За газиком сторчма куриться пилюка, і всю од неї приглушено-сіре — трава по ровах, тернові кущі, листя подорожників, і полин, ще блідший та знесиленіший, диха теплою гіркотою... Село, повне літнього мовчання, гребля через річку, чорні горщики та гладушки на кілках, знову поле, вже буряки: якимось ніби тут не так нещадно пекло сонце, бо зелень хоч і пов'яла, але не вигасла, вона низько й густо розіллялася.

— От і добралися! — сказав Мудрик.

Машина спинилася біля довгої глиняної хати під соломою. Під стріхою на жердках висіло кілька пучків цибулі й маку. Біля самих вікон тліли квасоля і матіола. З причілка огрядна груша сушилася широко й високо.

З хати виїшла боса тітка з підтиканою спідницею і, витираючи фартухом оголені руки, підтюпцем почимчикувала навстріч. У неї були великі, дуже добрі очі, які палахкотіли одвічною приязню; і коли Мудрик сказав, що це господиня, то Інна завагалася — подавати руку для знайомства чи ні, але зважилася, і її біла долоня потонула між твердими та потрісканими Мартошиними пальцями. При цьому Мартоха невміло нахилила голову, бовтнувши нею до грудей, і Інна помітила, що з-під хустини в жінки вибивається посивіле пасемко.

Спершу Інна не знала, що робити в просторій хаті з жовтою долівкою. Стіни густо пахли вапном, дерев'яне ліжко здавалося дуже незграбним і широким, а вікна,— поперехрещувані зчорнілими рамами,— малими й вузькими. За шибками було повно квітучого вогню, різнобарвних спалахів — то кушилися ружі, і квітки були розкидані по всьому стеблу, знизу догори, і з особливою силою горіли тьмяно-рожево, рожево до чорноти, із зосередженою людською пильністю дивлячись на город, у садок і зазираючи у вікна...

Найбільше її дивував сволок, який підпірав стелю; сволок був дубовий, аж задимлений, на ньому майстер повирізував також ружі, але без листя.

Робота в Мудрика була цілоденною, тому він ніколи не повертався з роботи, як колись на заводі, а тільки на хвилину-другу зазірав додому. Додому — якщо так можна було назвати Мартошину хату. Він був спітнілий, прибитий курявою і жнив'яною смаглістю, плескався, ухкаючи, біля колодязя, але ніколи з міжкрилля гострих брів не змивалася задума. Інна відчувала, що він зараз не з нею, мабуть, залишився там, у задушливому полі, на яке сонце проливає відра невинної пекельної спеки, з людьми, які молотять хліб, з шоферами, що возять зерно на елеватор, з пастухами, котрі доглядають худобу. У його вухах, напевно, все ще стояв гуркіт молотарок і крики молотильників, і її голос долинав до нього крізь ту нечутну заслону. Але не просила його не супитися, — це прохання самій здавалося награним, і вона відчувала, що Мудрик навіть жартома може не послухатись. Ця непевність дратувала Інну.

Коли чоловік повертався опівночі, роззувався в сінях і скрадливо ступав по долівці, вона сторожко прислухалася до шамрання, ловила кожен шерех,— і раптово сповнювалася хвилюванням, і розуміла, що цілісінький день, що б вона не робила — чи варила в печі їсти, бо їй здавалося, що Мартошин борщ не на її смак, чи ходила купатися до ставу, чи бігала в крамницю по муліне, бо мала тепер багато часу

і могла вишивати,— але завжди думала про Мудрика... Слухала, як він навпомацки їсть, знявши з посуду скатертину, якою прикривала вечерю на столі, як з м'яким побулькуванням п'є молоко, як зітхає. І чомусь зворушувало те, що чоловік зітхає, але не подавала голосу, причаювалася, як мишка.

Мудрик здогадувався, що дружина не спить, і вдвох вони виходили на подвір'я, сідали на призьбі, і Інна шулилася од нічної свіжості. Навкруги була глибока темрява, поцвяхована згори волохатими зірками, і груша на причілку була ще ширшою в плечах, ще замисленішою, і вся обібралася зірками, ніби хрущами. Мовчання пахло лободою й коноплями, і тільки зрідка його прорізувало жаб'яче кумкання чи дівочий спів — дівочий спів хлюпотів клично, то примеркав, то звучнів, але у відповідь йому ні разу не обізвався парубочий. Інна мовчала про своє — про самотність у глиняній хаті, про ружі під вікнами, про одміни настрою, що заливав її то болем, від якого терпло серце, то ніжним щемінням, то очікуванням на щось небуденне у новому житті. А він мовчав про своє — про ті околоті, що виписав ниньки на хату бабі Мотрі, про аварію на дорозі, в яку мало не вскочив його прудкий газик, про розмову по телефону з секретарем парткому і про Ганку Дідук, котра наколола на цвях босу ногу (лежить у затінку під ожередом, чорне лице, обведене білою хустинкою, страдницьки закам'яніле, і тільки уста зрідка тріпотять, як рана), і про ті останні мазки, що їх клало на жита сонце,— променясті мазки тремтіли на жовтій смузі лану... І так намовчавшись, вони відчували між собою близькість, яку,— обом здавалося,— втрачали протягом того часу, коли були нарізно. Обое розуміли, що та близькість, викликана ніччю та спільним мовчанням, таїть у собі непевність. І тому намагалися не думати про це, а тільки втішатися задоволенням од того відчуття близькості.

Скоро була при ділі — працювала у школі піонервожа-

тою. І докори сумління не допікали, розтанули, вивільнивши місце для легкості. Старанно одягалася,— вона прискіпливо стежила за своїми сукнями, за кофтинами, і тих два рази, коли виїжджала до міста, ревниво приглядалася до жінок, як вони одягаються, що з'явилося нового в зачісках,— і поспішала до школи. Віталася з тітками, які виганяли корів на ранкову пашу. Вона ще не почувала себе тут своєю, але їй подобався місцевий звичай — вітатися з усіма знайомими й незнайомими. Калатав дзвоник — старий надтріснутий дзвоник, на якому було написано: «Каво люблю, таму дарю»,— і вона прискорювала ходу, щоб не запізнитись. До дітей, як і до села, Інна ставилася з наївно-святковим здивуванням, і спілкування з ними було для неї не роботою, а необхідною частиною її життя. Вона була потрібна не дітям, а діти їй, і тому вона невимушено віддавалася зборам піонерської ланки чи дружини, готувала самодіяльність з тим проникненням у танок, у спів чи музику, яка залишає по собі не втому, а щедрий жаль, що все це закінчилося сьогодні і повернутись можна буде до цього лише через день.

Тепер вона не поспішала в Мартошину хату, користалася з кожного приводу, частіше лишалася в школі і за день так забувала Мудрика, що потім, коли випадково згадувала про нього, дивувалася, як це могла так закрутитись. І вона з чіткими подробицями пригадувала все, що трапилося від ранку, і переживала свій день удруге. І як Ференцева Леся поскаржилася на свого батька, що приплентується пізно п'яний; як у четвертому класі складали стінну газету і Мирослав Ковальський розілляв червону туш, сполохано зиркнув на піонервожату, на всіх і долонею взявся витирати пляму на парті; як Сеня Шеремет вдарив на перерві веснянкувату другокласницю і зразу ж заплакав, а другокласниця зловтішно сміялася, і всі навколо теж сміялися з Сені Шеремета, що виявився слабкодушним забіякою. Інна ловила себе на тому, що шкільні інтереси стають для неї все цікавішими,

вони ясні й зрозумілі, тимчасом як Мудрик все більше відходить кудись убік, і вона навіть іноді вагається в думках повертатися до нього та розмілювати про їхнє життя, бо чим частіше вони мовчали на призьбі Мартошиної хати, тим — на диво — воно здавалося для неї складнішим...

Навесні, коли тавули сніги, до школи прибув учитель фізкультури, Вовкун. Сухорлявий, з щетинистим йоржиком, з сірими меланхолійними очима, він був небалакучий. Вовкун позаписував дітей у секцію акробатики, організував волейбольні команди. У м'яча гралися надворі, а в класі, розстеливши мати, крутилися колесом, ходили на руках і ставали мостиком, — спершу виконували прості вправи, окремі елементи, щоб згодом перейти до складніших комбінацій. Вовкун півроку тому закінчив фізкультурний інститут, його обіцяли залишити при кафедрі, але несподівано на обіцяне місце взяли приїжджого дискобола, а він поїхав сюди. Він мало розмовляв з товаришами, виконував те, що було потрібно, а коли темніло, то зачинявся у підсобній комірчині — там поставили йому односпальне металеве ліжко, бо знімати куток у селі він не хотів. Щотижня листоноша приносив йому пакунки, повні книг. Їх прислав товариш, і Вовкун весь свій час проводив за читанням.

Коли знайомився з Інною, то назвався Всеволодом і, м'яко потиснувши долоню, не сказав більше ні слова. Він не справив на неї ніякого враження, і тому вона навіть не задумалася — як це іноді робила — над тим, яке враження справила на нього сама. Але одного разу Вовкун попросив її провести зарядку з дівчатками, — і вона погодилася. Сам він проводив заняття з хлопчиками, і його різкий гортанний голос, яким вигукував команди, примушував її неприємно шулитися.

Про вчителя фізкультури вона розповіла Мудрикові, і той лише подивився на неї уважно. А Мартоха сказала:

— Він у полях щоночі никає і никає.

— Так? — здивувалася Інна.

— І старий Татунь розказував, що бачив, і тітка Секлетта. З доброго дива не плескатимуть.

За кілька днів, залишившись із Вовкуном в учительській, Інна нерішуче сказала:

— Й сама не знаю, звідки такі чутки по селу ширяться. І наша Мартоха казала... що ви вночі у полях ходите...

Вовкун скинув на неї поглядом і несподівано знітився. І те, що він знітився, примусило знітитися й Інну.

— А як минає тут ваше життя? — швидко запитав.

Вона вагалася з відповіддю, бо не знала, що він має на оці.

— Та ніби вже добре... Чоловік пропадає в колгоспі...

— Кажуть, що ваш Мудрик діловий господар...

І хоч вона від багатьох людей чула, що Мудрик — діловий та сердечний голова, але й на цей раз не повірила, бо той Мудрик, якого вона знала в побуті, був не схожий на того Мудрика, про якого їй розповідали. Тому заперечила:

— Мабуть, не кращий ніж інші.

Вовкун, очевидно, був радий, що розмова перекинулася на інше, бо з видимою охотою взявся розповідати:

— Тут раніше номенклатурний п'яничка був. Серце номенклатурне, очі, думки, намагання — все номенклатурне. А свого — позбавлений. Ні, певно, брешу, бо номенклатурне й було його власним. Люди порпалися в городах, переставали в колгосп вірити... За три роки ваш Мудрик чимало зробив.

Її зворушило оте «ваш Мудрик», але Вовкунові слова не переконали. Їй було важко почати думати про Мудрика інакше, ніж до цього. Але Інна вже не хотіла заперечувати і, пригадавши, яким знала його на заводі, сказала:

— Він має свою пристрасть... — Ще намагалася сказати про нього гарне, але так і не спромоглася. Це трохи пригнітило, вона гарячково стала порпатися в споминах: який же він справді? Ну, мовчазний, це так... Розумний? Раніше здавався розумним, але потім звикла до нього... Не егоїст, своє самолюбство береже глибоко... І завжди про щось тур-

бується, комусь помагає. Але сказати про це Вовкунові,— що мовчазний, розумний, самолюбивий, про когось турбується,— і це, мабуть, у неї не прозвучить.

Тоді вона змовчала. Проте після невдалої розмови з Вовкуном намагалася глянути на Мудрика чужими очима. Звичайно при ній про голову колгоспу старалися не говорити. Посміхалися, і все... Але дещо вона вловлювала. І те, що вловлювала з чужих уст, приміряла,— тільки вже по-своєму,— на Мудрика. Воно не завжди налазило. Тоді думала, що люди помиляються. Коли вечорами він повертався пізно, розпитувала, де за день бував, що робив. Він супив чоло, ніби силкувався сам для себе спершу встановити, чи й справді щось значне трапилось, і казав, що був на фермах, погиркався з зоотехніком. Вона сердилась на нього за таку відповідь. Але Мудрик не розумів, чим викликав її гнів, і додавав, що обідав у Катрі Тилимончик, якій зводять хату.

— І це все? — Інна іронічно насторожувала брови. І вже насміхалася: — А чим же там пригодили?

Він не тямив, де вона допитується серйозно, де жартома, і тому ще більше звужував міжкрилля над меланхолійними очима:

— Наготувала смажені з курей, були пампушки з сметаною...

Інна приборкувала свою іронію. Вела розсудливо:

— А де ще був?

Мудрикові здавалось, що він, парешті, здогадався:

— Хочеш до подробиць знати моє життя?

Вона мовчала з таким виглядом, що не второпаєш: так чи ні.

— Невже ти ревнуєш? — брався кепкувати.

— Авжеж,— кепкувала й вона.

...Якось прокинулася вдосвіта. Край столу сидів Мудрик з огрядним чоловіком. Чоловік погладжував чорну бороду. Обоє курили. Дим сотався кільцями, проціджуючись у відчинене вікно. Іноді півголосом промовляв слово Мудрик. І затихав. А вже згодом йому відповідав гість — і теж шв-

голосом, і теж одно чи двоє слів. Повільну розмову обкурювали димком. Бу-бу-бу... І западала тиша. І знову: кукурудза... культивация... горох... ріпак... І мовчання. Засинаючи, Інна подумала, що то, мабуть, голова з «України», з котрим змагається Мудрик...

Світало, а вони все ще напівпошенки бубоніли. І повну попільничку натовкли недопалків. У сінях уже грюкала баянками та коритом Мартоха.

— Доброго ранку,— привітався Мудрик, почувши, що вона покашлює за ширмою.

І вийшли надвір. Бубоніли й там, уже голосніше. А по хаті плавав, вивірюючись і танучи, синюватий махорковий димок.

— Біда з тим Оберемком,— за обідом мовив Мудрик.

Йй було майже однаковісінько, яка там біда скоїлася з Оберемком, проте вдала, що цікавиться:

— Що в нього?

Одразу схаменулася, вловивши штучність у своєму тоні та всю награність свого зацікавлення.

— Він луги переорав... Все під кукурудзу пустив. А дядькам із своєю худобою нікуди податися.

— Нехай у колгосп позадають,— кинула безпечно.

Не відгукнувшись на її пораду, вів далі:

— Пастимуть у нас, за Бешихою...

— Ага, за Бешихою,— повторила вона, хоча й не знала, що Бешиха — це балка, полога, широка, обводнена річкою, що ця балка прилягає до земель колгоспу «Україна».

Він одягнувся у випрасувану вишиту сорочку. Колись просив Інну, щоб вишила сама, вона пообіцяла і на другий день купила в магазині: червона й голуба барва, скупі хрещики. Стьожка з китичками біля коміра. Він і дониньки лишився задоволений купованою. Дивлячись, як він старанно причісується, роздратовано відзначила: «Навіщо? Під брилем усе помнеться». Той солом'яний бриль з чорною стрічкою здавався їй верхом несмаку.

— Сьогодні у нас школа передового досвіду,— пояснив на її запитливий погляд.

— Ага, догадуюсь... Як доярка домоглася по сто літрів молока від кожної корови,— вщипнула вона.

— По стільки не доять,— просто заперечив він.

— Але ж ти, мабуть, сподіваєшся, що доїтимуть?

Він не помічав її сварливого настрою, тому й не погодився:

— Ні.

— А ми з дітьми в ліс ідемо. Он як!

Намалася вже це сказати сердечно. Але в голосі пробринів незрозумілий виклик. Вона й сама зараз до пуття не змогла б сказати, чого їй хочеться від Мудрика, але чогось таки хотілося. Вона ніби хотіла перекласти відповідальність за цей настрій із своїх плечей на його. Відчувала в голосі, у поведінці і в тому ж таки буркотливому настрої: дозволяє собі щось не те, але це «щось не те» було сильнішим од неї, і вона мимовільно скорилася йому. Коли Мудрика вже не було, примусила себе думати про нього з вибачливою приязню, і ця приязнь поступово тепліла, аж доки в уяві не виник солом'яний бриль,— і вона аж плечима стонула.

...Ліс починався внизу і по пагорках п'явся догори, розстилався шкурою. Ті пагорки робили його горбкуватим, на темній шкурі позначалися світлі пухирі, вони скипали аж до ребра, за яким ліс перевалювався у низину. Дітям сказала співати, і вони неохоче затягли туристської пісеньки, а коли побачили ліс, то затихли. Одне за одним по білому піску поміж білими пшеницями петляли стежкою. Голівки погойдувалися над колосками, то провалюючись, то вихоплюючись. Інна несла босоніжки в руці й, дрижачи, колола босі підшви об камінчики та штурпаки. Вовкун ішов попереду, строгий, замислений, і коли їхні погляди зустрічались, він лишався підкреслено байдужим, а на обличчі не бриніло й натяку на сміх. Але це не завдавало Інні турбот. Вона усміхалася не тільки Вовкунові, будякам із загрозливо на-

стовбурченими квітами, сухому вітерцеві, лісові, який, наближаючись, хмурнішав. Почувала себе так, як у студентські роки, коли любила слухати, як дзвенить її голос, коли милувалася своїми руками, наділеними м'якими обрисами, коли ранок їй подобався за те, що був чистий і бадьорий, а вечір — що можна було йти без мети однією вулицею, завертати без мети в іншу і, повертаючись додому, почувати себе так, ніби цього вечора знайдено щось потрібне, знайдено — і водночас воно лишилося за межами повного оволодіння. Проте розпачу не було, бо попереду залишалося чимало чистих ранків, попереду вимальовувалися інші вечори... Інна усміхалася, як людина, що знає більше, ніж здатна пояснити, і ця прогулянка їй подобалася, — це наче була прогулянка в минуле.

Ліс похмуро пахнув глибиною, висушеними галявами, мурашниками, суніцями. Розгалужені тіні мерехтіли по лицях, і гострі спалахи забивали очі. Під ногами потріскувала смолиста глиця; шишки, змащені живицею, блищали поноворічному. Повітря було таким смачним, стільки в ньому переплуталось ароматів, що воно здавалося їй несправжнім, а ніби навмисне отак замішаним і настоящим. Діти галасували, їхні голоси довго танули, відгукуючись луною. Інні теж кортіло крикнути, щоб послухати, як між стовбурів битиметься її голос, як примеркатиме, доки не вгамується тоненькою цівкою. Але вона стримувалася, і те, що вона стримується, наповнювало її гострим напруженням, примушувало швидше дихати, і серце її калатало із завзятою лункістю.

Вона знову піймала зосереджений Вовкунів погляд, він стежив за нею уважно, з крихтою нерозуміння, і вона, як у полі, не пригашувала усміху — він обпікав їй уста, той усміх, робив їх безвольними.

Вовкун одвернувся, а вона із запізнілим поспіхом схилилася, зірвала кушчик лісових дзвіночків — сині калатальця вздовж хрумкого стебла...

Коли діти пили воду із джерела, що било в урвиську з-під корчів, вона теж пила, припавши коліньми й ліктями до жовтої глини, і бачила перед собою рухливі пухирці, од яких на дно падали крихкі тині, і бачила жука-водяника, довговусого, настороженого, з випнутими букатими оченятами, і бачила колінчасті корінці татарського зілля, що погойдувалося старанно виточеними зеленими шаблями...

Разом з усіма колінкувала, збирала суниці — розжеврілі шорсткі кульки, повні душною спеки; веселий сік забризкав червоними плямами її щоки, і Інна не витирала їх, може, тому, що не бачила, а може, тому, що не хотіла. Вона забула свої босоніжки, і діти, розсипавшись, шукали, аж доки не надибали біля кринички. Інна сміялася, що сірий вовк не поласував на її старі, стоптані босоніжки. Вовкун промовчав на це. Він був перебільшено зосереджений, він не відповів жартом, на який сподівалася Інна.

Коли вже поверталися в село, Вовкун запитав:

— Сьогодні вам було дуже добре, так?

— Ага, добре, добре...

Як і минулого літа, Інна з Мудриком подовгу мовчали — кожен про своє. Обое по запаху чули, як біля хати живуть ружі, як вони темно й вогко дивляться в ніч, як вони солодко загрузли в землю, як листя й пелюстки, поступово сиріючи, все більше нагадують про себе набряклою зеленню. Обое бачили, як від порога до воріт сіро й витоптано прослалася стежечка, обхлюпнута знебарвленим споришем, як та стежечка неквапно тече й тече до воріт. Обое відчували, як на їхні голови й плечі проливається байдуже молоко зірок, як воно купає їх обережно, беззвучно, як воно летить на стріху і скапує долу пахучими краплинами. Інна мовчала про свою втому, яка німувала в тілі, про те, як читала тіткам у полі газети, а тітки питалися, чи скоро в неї найдеться дитина, бо що ж воно за сім'я, коли нема за ким ходити та доглядати; мовчала про Вовкуна, який несподівано прислав їй із міста довгого листа, а вона почала читати

і порвала на клапті, хоча й сподівалася від нього бодай на такий лист, мовчала про все більше незадоволення собою, бо щось у неї складається не так. Вона мовчала про ту порожнечу, яка її заливала бездонно,— раніше такого не було, раніше вся вона була туга й спрямована з одного дня в другий, наче рухалася стрімкою стежкою, і раптом подумала, що її рух був схожий на веселе пустування дівчинки, яка на одному місці плигає й плигає через свою скакалку.

Він теж мовчав, і в ньому дозрівав сонячний сьогоднішній день — дозрівав до кінця; в ньому гули, чи нишкнули, чи виспівували дороги, подолані з ранку до вечора; в ньому несподівано скипали окремі слова, почуті в різних місцях: одні слова були по-звичайному лагідні, вони звучали просто, інші ж соковито бриніли, а ще були такі, що не мали ніякого обличчя, вони були, як тля, що викликає огиду, вони кривоного ворушилися на задвірках пам'яті. В ньому зустрічались усмішки — мимовільні, що нічого не значать, ввічливі, за якими ховається неповага, вдячні, що бережуть у собі людську глибину, ласкаві, що кажуть більше, ніж можна висловити словами. В ньому таїлася гама почуттів, що були викликані протягом дня різними зустрічами й подіями, і серед вогнища, ще не перетлілого до краю, поблискували гарячі вуглики, які, мабуть, так швидко й не прочахнуть. У ньому була глибина, наповненість, що робили його майже вдоволеним,— майже, бо завтра мало початися з того, на чому скінчилося сьогодні.

Інна подумки сперечалася з Мудриком. Відповіді за нього вигадувала сама. Звинувачувала його в тому, що віддаляється од неї, що, залишаючи її напризволяще, він уже не може претендувати на всю повноту її почуттів. Він пояснював свою зайнятість роботою, і відповідь була такою непереконливою, що, хапаючись за неї, Інна заганяла Мудрика в безвихідь, він уже не сперечався, а тільки визнавав свою вину. І те, що він визнає свою вину, ще більше її розпалювало. Вона пригадувала нові звинувачення, одні незапереч-

ніші від інших, і врешті вже вся киніла, важко дихала, аж засапавшись. Він в усьому помилявся, вона — в усьому мала рацію. Цього їй досягти було неважко, бо сперечалася й за себе й за нього тільки вона сама, а Мудрик у цей час мовчав про своє,— і ця обставина трохи розхолоджувала Інну, поки зовсім не обеззброювала, і вона з жалем усвідомлювала, що пережите щойно зіткнення пристрастей вигадане нею, Мудрик участі в ньому не брав, Мудрик не порушив мовчання. І, обезволена та пригнічена, Інна втихомирювалася, прислухаючись, як волохато й пахучо живуть ружі попід вікнами.

Через кілька днів вибралася до батьків. Зустрічалася із знайомими, ходила на пляж, варила з матір'ю абрикосове та вишневе варення, а вечорами відвідувала театр і кіно, бо вона дуже зголодніла за театральними прем'єрами, за новими фільмами. Хоча цим життям Інна жила раніше постійно, але тепер воно здавалося цікавим і гостро привабливим,— вона із співчуттям думала про Мудрика, який пахне мастилом і іржею, засмаглого на сонці, стомленого, але думала про нього зрідка, зразу ж і забуваючи.

Однак поступово звикла до міського побуту, він уже втомлював її, і тепер вона дедалі частіше поверталася в думках до села і навіть кілька разів ловила себе на тому, що підраховує, скільки ж іще лишилося відпускних днів. Проте відпускні дні використала всі і поїхала в суботу, ранковим поїздом, щоб увечері прибути на районний вокзал. Хоча вона й повідомляла Мудрика про приїзд, але машини по неї не послали — Інна змушена була добиратися на попутній і стояти в кузові, бо в кабіні сиділа водієва дружина.

Мартоха білила коло плоту полотно. У дерев'яних ночвах зеленіла вода. Сірі, щойно змочені сувої потопали у високій траві. Мартоха одганяла патином курей, щоб не наслідили. Сказала, ліниво ворушачи повними — вовняними — губами:

— Нема чоловіка...

— То повернеться ввечері,— відповіла Інна, одсовуючи плечем ворота, бо вона не вміла переступати через перелаз.

— Він уже не головує в нас.

Інна була не в силі й здивуватися.

— Не головує? — перепитала.

— Його не знімали, нічого,— заспокоїла жінка.— Тільки вже не головує. У Соломашинцях тепер.

— Що ж йому робити в Соломашинцях?

— Думаєте, його люди хотіли відпускати? Де там!..

— А в Соломашинцях...

— Що в нас колись було, що в них тепер — однаково. І не робиш, то не заробиш, і робиш — нічо не маєш. То він туди піднімати подався. І ніхто його не силував. Кажуть, що сам у районі попросився. То й відпустили... Вже тиждень не ночує... Тільки позавчора приїжджав удосвіта по якісь книжки. Схуд ще більше... От признайтесь, він у вас не слабує, ні?

— Ні...— тихо мовила Інна.

— А наче такий, що його хвороба гризе, гризота смоче... Ви ж перебиратиметесь зразу чи поживете?.. Живіть, про мене, хати не пересидите, чого там...

Того вечора Мудрик не приїхав. Вона не спала, очікуючи, прислухалася до окремих звуків, що кипіли, чи жебоніли, чи сторожко ворушилися в селі, перед опівніччю клякнучи; прислухалася до густої тиші, яка з кожною хвилию тверділа, аж ось-ось могла задзвеніти. Дорога, що бігла повз хату, долинала до неї кожним подихом, порипуванням коліс чи сивим мовчанням,— і та дорога кілька разів її обманювала, примушуючи холонути од сподівання, майже певного... Прокинулась з ясною головою і, лежачи, пригадувала, що її вчора так пригнічувало. «А-а, він не зазирнув...» Проте смуток не здушив їй грудей, її наче вилікувало те, що вчора перестраждала, тепер почувала себе напрочуд просто. І надто простою здавалася сама собі, і дум-

ки її були прості, і сонячний день був лагідним та простим, і садок, і яблука на гіллі, чорнобривці біля плоту, кури-сокорухи простими й умиротворяючими. «Як добре, як добре», — бриніло в ній чистою струною, і в такий зелений та німий день вона навіть не могла сподіватися од себе гострих переживань, душевних струсів.

Вовкун з двома учнями розчищали бігову доріжку, що протягом літа заросла бур'яном. Купки зіструганої заступами березки, лободи й землі сіріли обіч... Класи пахли оліфою, фарбою, новими партами, гарячим порохом. В учительській старий, схожий на шило фізик чаклував над столами діаграм. На підлогу падали квадратні плями розплавленого світла, що тремтіло від мерехтючих цяток, — по тих плямах було легко й дзвінко ступати. Інна зазирнула в класи — тепер порожні, вони здавалися більшими, ніж тоді, коли тут були діти, — і попрямувала до Вовкуна. Той, мабуть, уже давно помітив її, але голову підвів лише тоді, коли її коротка тінь упала на його заступ. Засмагле Вовкунове лице було суворе, як завжди, тільки хіба що блідіше, напружене від приховуваного хвилювання. Інна стала розповідати про свою відпустку, говорила багато, бо раптом відчувала, що коли замовкне, то далі вже не знатиме, що робити. Вовкун уважно слухав, його очі були дуже пильні, наче він намагався за Інниними словами вловити інший зміст...

Коли вона пішла, Вовкун знову нагнувся над заступом. Інна почувала себе так, ніби звільнилася од щоденного тягара, і хоч від зустрічі з Вовкуном сподівалася іншого, була рада, що все скінчилося саме так, що вони вже ніколи не говоритимуть про той лист, який вона одержала від нього.

Сусідський хлопчик приніс повний кошик грибів. Хвалився, що самі маслюки та підберезники, а мухомори він примічав здалеку, розтовкував їх ногою, щоб не зірвав той, хто не знає. Вона взяла гриби, почистила їх, помила, тихим смерканням запалила у дворі вогонь. Варила юшку. Золотаве полум'я облизувало каструлю швидкими язиками.

Повночіло, і поступово те полум'я ставало виразнішим, густішало, набрякало світлом. Аж поки юшка не вварилася і вогнище не згасло.

Мартоха вернулася з поля наморена. Голова гула од спеки, од жнив'яного шарварку; великими розтоптаними ногами жінка ступала по подвір'ю, по долівці,— і земля під нею вгиналася. Інна пригостила її грибною юшкою. Мартоха їла, студячи, і її почорнілі вуста тремтіли, коли торкалися ложки.

— Жнива...— промовила Інна чи то так собі, чи співчуваючи Мартосі, що втомилася біля трієра.

— Славно вродило... Аж-аж...

До Соломашинців не так уже й далеко... Смерком не душно йти, місячно. У полях тепер робота, не страшно. Збиралася похапцем, ніби й так уже запізнилась. І чомусь приховуючи від себе, що все бентежніше думає про Мудрика, уявляла, як ітиме, як трішки-трішки побоюватиметься кущів, як об неї битиметься волоття полинів, як над прикрою щіткою лісу, що зіллється з землею, ледь піднявши нічний обрій, тремтітиме фосфоричний сполох...

БЛАКИТНІ ВІВЦІ

За хатою — поле. Взимку — біле, восени — чорне, а весною — синє. Влітку здимає догори груди — жито зітхає восковою хвилею, котить по своїй шкурі швидко шумливу тінь. Горять баранці тіней темним вогнем, а обіч нього грає на гребенях стигле сонце: перед тінню — наче тікає від неї, а позаду — ніби наздоганяє її. Уночі поле засинає, як немовля, і на його щоках колишеться примарна непевність, яку сіє з ріжка місяць. По балках вона із сивим заспанним зблиском, по горбах — з олійним, каганцюватим-жовтим. Що йому сниться? Чи високий місяць, що голубить його своєю одвічною ласкою? Чи ті коні, що промчали тут у давнину? Чи зотлілі передсмертні слова тих вершників, які давно вже стали колосковим гомоном, співом прозорого вітру? Чи сниться йому завтрашній день, і шорохкі тіні по грудях, й озера стиглого сонця навколо тіней?

У напільне вікно видно дорогу, що веде з поля. Тиміш, малий коваленко, годинами не одводить від неї очей. Ген вдалині закуріло, завертіло, все ближче й ближче — котиться, пританцьовуючи, вихор, крутить пилюгу, солому, листя, виростає, ширшає, вже підступив до хати, вже затулив порохом усе поле і небо та й увігнався в село, ще поширшав, ще повищав — і лопнув, як булька, залишивши всередині кілька тремтячих бадилін та гусяче перо. І зацімліла дорога.

Причаїлась, погасло на ній все. Там, де ховається в житі, блакитніє злегка.

— Не дивись на вихор,— каже мати.

— А чому?

— Не дивись — та й годі. І не залазь у вихор ніколи.

— А чому?

— Бо закрутить і понесе-понесе.

— А куди?

— Хіба я знаю — куди? В небо понесе.

Непомітно Тиміш вислизає з хати, біжить на те місце, де ще тремтять бадилина: може, вихор не сконав, а тільки приліг відпочити. Стоїть, очікує. Ні, не крутить. Враз загорілось у ньому: ген біля Домашиної хати зав'юнилось, завирувало, затріпотіло — народжувався малий вихорець. Ще тільки розправляв плечі, ще тільки набирив сили, нікуди не тікаючи. Біжить коваленко, аж у голові гуде,— тільки б не чкурнуло. Таки чкурнуло. Ще дужче забурунило, хвицьнуло — і спершу поволеньки, а далі вскач понеслось по шляху, ось мало воза з кіньми не підняло, ледве теля не захопило — добре, що осторонь прогарцювало. Біжить коваленко, ось-ось дожене,— та вихор пустився на городи і вмер на левадах, довго кружляв вгорі паперу шмат, ширяв, поки на воду не шугнув.

Ген у вуличці ворухнулось на сухому баюрьську, затремтіло щось живе, лякливе. Тиміш уже тут. Ось крутне, ось дуне, він ногою то сюди ступить, то туди — тільки б втрапити, тільки б не відстати. А вихорець візьми й захлинься, не пурхнувши по-справжньому, не набубнявівши силою. Приліг ницьма, притаковився, ніби очікує, що вдасться обдурити,— а потім уже поплигав, поплигав попереду, спробуй догнати, як вдатен.

Увечері мати:

— Де це ти гасав?

— Та... з хлопцями.

Хіба ж признаєшся, що вихори ловив?

Біжать над обрієм вівці. Трусять блакитною вовною, ди-
хають блакитною парою — і щезають. Звідки береться ота-
ра за отарою і куди вони зникають? Яка кошара може вмі-
стити їх — хіба небесна? Летять отари із сухим нечутним
дзвоном, коливаються, пропадають, натомість виникають но-
ві, такі ж далекі й теплі, і здається, що весь світ повен бла-
китних овець, що вони запрудили всі ниви, що їхня вовна
горбатитиметься зараз і тектиме поміж хатами, а в вухах
загусне одвічно здивоване їхнє мекання. Тиміш протирає
очі, ніби хоче стерти із свого зору оте видиво, а воно не
пропадає: біжать над обрієм вівці, одна за одною, хмара за
хмарою, трусять блакитним одягом, сіють блакитне дихання.

— Дядьку, візьміть з собою!

Дядько й не обернувся, а віз уже виринув із села, за
тополі, вже гуркотить у морі світла, поміж хлібами, котить-
ся в безмежжя, у блиск, у жнива.

А вівці біжать і біжать: хтось необачний випустив, вони
впиваються волею — спробуй позбирати до гурту.

— Дядьку, візьміть з собою!

Тимосів крик падає під колеса, коні топчуть його ко-
питями, перетирають на порохно, крик хлоп'ячий конає в
гуркоті,— і вже нема того гуркоту, викотився за село, тіль-
ки тополі повитягували шиї так, ніби до чогось прислу-
хаються.

— Візьміть! — благає малий коваленко, та його ніхто
не чує.

А над обрієм сяє, міниться спека,— і в її млості біжить
і біжить, нема впину тому бігові, тому беззвучному тупо-
тінню, тому химерному тихому скаканню.

Вечеряють під вишнями. Батько по роботі сидить мов-
чазний, у лагідній білій сорочці. Син їсть чи й не їсть, а
пита:

— Що то біжить у полі далеко-далеко, цілісінький день
біжить?

Батько й мати незрозуміло дивляться.

— Вівці такі, сге ж? — вірить собі й не вірить сип.

— То марево,— каже мати.

— Марево? — розчаровано тягне Тиміш.

Батько мовчить. Мовчить так, ніби то й не марево таки, а овечі отари. Які ж ті вівці?

Чи, може, то вихори?

І знову сиди та й сиди на обійсті. Ніби воно кудись ді-
неться — чи само втече, чи вкрадуть. Ну, хто вкраде їхні
двері? Або кілок, на якому сохнуть горнята й гладушки?
Або ворота? Батько й мати пішли на роботу, а йому нака-
зали стерегти хату. Тиміш нудиться і позирає на дорогу,
що прослалася у поле.

А за хатою — жито. Стіна кланяється в ноги, випросту-
ється — і знову кланяється під вагою хвилі. Ген на сплесках
гойдається біла хустина, як крило. Жінка то виринає, то
потопає, колоски плещуть об її плечі, і вона у вогні їхнього
далекого шуму — мов жива пісня. Ген шуліка завмер, вишу-
кує, прицілюється, ось-ось грудкою шугне вниз. А ген —
вихор. Тільки ще кільчиться, пританцьовує на місці, гопак-
кує — і вже гайнув, гайнув. Аж туди, де шалено біжать бла-
китні вівці у свою небесну кошару.

Хата не втече. Стріха не завалиться, одвірки в гості не
подадуться, ганок не вчамріє од спеки, а комин димом не
захлинеться, бо в печі не палять. І, звісно, ніхто не вкраде
дверей.

Стій, хато, а ви, вікна, добре придивляйтесь, хто прохо-
дитиме мимо та хто на подвір'я заглядатиме.

— Ти куди? — шепнув явір і змовницьки шушукнувся з
тополею. Тиміш аж присів, а потім зрозумів, що це не хтось,
а явір,— і гайда!

Така дорога солодка, така солодка, що біг би й біг по
ній... Та зразу в хлібах озирнувся: хата й не дивиться на
нього, відвернулася, а явір із тополею про своє щось... Ко-

валенко притупнув, вдарив себе, поганяючи, хвицьнув погою, форкнув — і поскакав. Підглядала за ним білими очима берізка — не зважав. Синім усміхом зустрічали волошки — він усміхався їм. Зірвав квітку червоного маку — а мак виплакав свої пелюстки, згорів на вітрі. Друга квітка також заплакала червоними слізьми, і третя. Шуліка низько пролетів — і Тимошеві стало страшно. Він помахав шуліці кулаком і сказав:

— Тільки дзьобни, я тобі дам!

Шуліка, мабуть, налякався, бо полетів убік, а коваленко жрадів і ще погрозив йому:

— І курчат не кради, бо я тебе струю!

Ховрах постояв стовпчиком на узбіччі, враз прослався по шпоришеві й посотався, посотався. Біля грудки ще звівся, як кілочок,— й пропав. Хлоп'як присів над ніркою. Слідів скільки багато, а зерна розсипано! Малий, малий, а запасається на зиму.

— Ховраше, ховраше,— мовив Тиміш,— покажись, я на тебе подивитись хочу.

Із нірки — ні шеберхне тобі, ні писне.

— Ховраше, ховраше, я не буду тебе ні димом викурювати, ні водою виливати, покажись.

Хоч би писок висунув — боїться.

— Ото дурний ховрах! Думає, що мені його шкурка потрібна. А в мене і шапка є, і комір.

Ховрах як умер, коваленко додав:

— І в батька є шапка добра, не бійсь!

Пригадав матір:

— А в мами хустка не одна, то вона й одвернеться від твоєї шкурки, як побачить.

— Е-е, не хоче визирнути, то й не треба.— Коваленко схоплюється — і вже покурів, покурів, наче вихор, який ось-ось сам розростеться, розпросториться, широко розкущиться — і шугне над дорогою, а потім через стерню, на-мання в світ. Біжить той малий вихор і співає. Так співає,

ніби сонечко маленьке в ньому тьохкає, сипле остючками звуків, сяє.

А хата наглядала за ним, наглядала — та й наглядати перестала, за деревами сховавшись. Тільки явір ще тягнувся й тополя тягнулась верхівками догори, не випускали його з погляду.

А вівці біжать і біжать попереду. Отара за отарою блищать отам на непевному пружі, трусять блакитною вовною. Скільки ж їх багато! І куди вони зникають?

— Бир, бир, бир! — спивяючись, покликав Тиміш.

Хоч би одна тобі відстала та заскочила в жито. Жене їх невідома сила, колошка їх, мабуть, незнаний страх.

— Бир, бир, бир! — кличе малий коваленко, щоб зупинились.

Перестигла спека не зворухнеться. Прислухайся — і почувеш, як подзвонюють гарячі сонячні промені, як навкруги зріє й зріє густе мовчання літньої пори. Хоч би в думці нагадав прохолоду — і то несила. Дмухне зненацька сухий вітерець — і край... Наче й не було.

Ще мить Тиміш стоїть, а потім знову курить вперед. Віддається, схожий на вихорець, який котиться й котиться по шляху, ось розкрилється, зашумить — і зніметься у вишину.

— Бир, бир, бир!..

Сонце зранку іржавіло, продираючись із-за степового пруга, обшумленого лісосмугою та кукурудзою; потім затулилося хмарою, ніби витирало нею кров, а коли пішло по блакитному лузі, то вже бликало на діл спокійно й світлолицьо. Люди на толоку зійшлися ще вдосвіта. Дітлахи осіддали бочку, гайнули до ставу по воду, а дядьки розкидали заступами глину, пересипали її соломою. Потім ходили по глині з закачаними штанами, тітки також місили, застромивши підтички вище, за пояс, і коні на поводах, захрясаючи в грузькому, чвакали копитами...

Софія готувала обід. Вона потемніла від вогню, губи запеклися. Гупала босими п'ятами по долівці, по подвір'ю і відчувала, як земля на подвір'ї м'яко подається під нею, прилипає теплом. Руки її і вся вона пахли смаженим і вареним гусячим та курячим м'ясом, гречаною кашею і пареним молоком, лоскотали чужі ніздрі випарами борщу, які заплуталися в її одязі, духом вареників та холодцю, тушкованої з свининою капусти, пампушок та колотухи, що глибоко біліла на лаві в макітрі, прикритій рушником. І коли Софія навідувалася на толоку, то кожен міг вловити од неї саме той запах, який видавався йому найласішим.

У конюха Семена ніс був чутливий і до пареного, і до вареного; конюх носив заміс тіткам, загравав до Онисі Безверхої, яка боялася навіть зиркнути на нього і нахилила лице

якогого нижче, щоб не виказати свого палкого рум'янцю. Семен запитав у господині, на хвилю давши перепочинок дівочій цноті:

— Захляли?

Вона спинилась, відповівши, що захляла; хотіла наділити його всією добротою та приязню, яку вклала в усмішку, і, незадоволена собою, що їй не вдалося віддячити сповна за роботу та чуйність, подибала далі, а підстаркуватий Семен, піймавши зблиск Онисиних очей, мимовільно звернутих на нього, підморгнув дівчині так, що вона аж злякалася того гарячого спалаху, поклавши собі навіть не обертатися більше в його бік.

Пилип Палій обтісував крокви. Був він у шорсткій полотняній сорочці, що кострубато напиналась на його сухорлявому тілі, кострубато потріскувала. У нього був рівний прямий ніс, ніби витесаний сокирою, та й голова теж, здавалося, була змайстрована дбайливими руками — чи не власними? — і вся його сухорлява постать була доладна. Софія привіталась до нього з внутрішньою обережністю, за якою таїлася повага, бо Палій у їхньому селі був людиною помітною і шановною, він робив скрині, вози та сани, лаштував колеса та полози, стругав домовини та хрести, збивав клітки для пташок. Без нього не обходилася жодна толока, бо всі його запрошували, а він нікому не відмовляв. Приходив із своїм інструментом і, не питаючи, що робити, приступав до роботи, бо сам знав, з чого починати. Навіть не заходячи до хати, щоб бодай не подумали, ніби напрошується на чарку чи вгощення, Палій прямував до дерева, і воно обсипалося на траву непотрібними стружками, набираючи форми одвірка, варцаби, лати чи віконної рами.

І коли Софія поздоровкалася з ним, Палій відповів вдумливо, ваговито, ніби виконував важливішу й відповідальнішу роботу, і тим викликав у жінки ще глибшу повагу, і вона, навіть не знаючи, як висловити свою прихильність, лише стояла біля нього, всотуючи з благоговінням кожен його

рух, спостерігаючи, як у нього зараз поблискує червоною корою шия, як ворущаться, то суплячись, то підплигуючи догори, стрішки брів, як сухо потріскує свіжовипрана та викачана полотняна сорочка.

Коли сонце підбилося до полудня, а далі покотилося нижче, звисаючи над степом, над жовтими полукіпками, що тільки пробували закрастися в непролазні жита, жінка запросила людей на обід. І молодиці та дядьки вибили з бочки чопа, підставляли під срібний струмінь заляпані глиною руки, пирскались, обливались, втиралися рушниками з вишневим вишиванням, які вічно лежали в Софіїній скрині або висіли на стінах її старої, похилої хати. Сідали надворі, під яблунями, ховаючись у тінь, яка зараз була не прохолодною, а задушливою. Між світло-жовтими плямами живого віничиння ходили кури, сокорили, півні вистрілювали з горлявок сполоханим криком, і густо тхнуло агрусом, смородиною, що морилися біля тину в задусі та спеці. Літо дзвеніло в селі, садки захлиналися ним, ягоди на вишнях з кожною миттю дедалі дужче наливалися хмільним теплом, під їхньою шкіркою бродила терпка тривога, а люди сиділи серед подільського літа розпашілі, стомлені, і в склянки лялася самогонка — помутніла, з блідими пухирчиками, дрібними, як укол голки, студена, бо щойно принесена з льоху. Семен, сховавши під скатеркою руки, потирив їх жадібно й спрагло, кіпчик носа в нього пойнявся ліловою барвою, і почував він себе гостро, забувши на трохи Онисю, не спалуючи її своїм задушливим підморгуванням.

Палій пив неквапно, задерши догори продовгувату, з сивим клинцем чуба голову, втомлені очі були в небі, зір порохився над гіллям, у хмарах, невідомо де. Пилип витер долонею рота, поставив склянку і понюхав скоринку чорного хліба, схоплену в печі палючим жаром, а тому вона чорніла і поблискувала. Узяв ложку, набрав холодцю, вкритого сивиною краплистого жиру, і, підклавши під ложку скибку хліба, повіс її до рота, став їсти повільно, ніби намагаючись

спочатку розпізнати смак, жував не поспішаючи і ковтав теж вдумливо, так, ніби стругав крокву чи відповідав на Софіїне вітання.

Оніся теж випила, але похапцем, пирхнувши, сполохано зиркнула на людей, чи ніхто не кепкуватиме, і вся її дзвінкість та радість зібралася в одному тугому клубочку, очікувальному, настороженому. Вона вмочила пампушку в колотуху, і сир, перетертий із молоком, горбкувато забілів на пухкому хлібі, солодко ожив у її роті, пробуджуючи бажання їсти, вгамувати молодий голод.

Семен перехилив другу і одразу ж потонув у збудливому гаморі, тепер очі його весело оглядали стіл, пірнаючи то в полумисок з борщем, то в макітру з варениками. Семенив голос погойдувався серед інших голосів, ніби тріска на хвилях. Знову його погляд надібав Онісю; ковзнувши спершу по ній мимохідь, далі навмисне повернувся, і, намацавши її зіниці, Семен, не задумуючись, знову так перчисто та вогненно заскалив до неї око, що вона спаленіла, зайнялася,— вся випромінювалася збентеженням і не знала, куди подіти свої руки і куди шезнути самій.

— Га-га-га! — пальнули з грудей пісню, і вона заколихалася серед літа, ота пісня про зозулю й дівчину: про зозулю, що викукує серед отавної та лугової зелені підрахунок чужим рокам, і про дівчину, яка чекає, чекає, заломивши білі руки, і вічно чекатиме, бо вічно житиме оця пісня серед людей та серед літа. Палій співав зосереджено і вдумливо, груди в нього здіймалися під тріскучою сорочкою, западали, знову горбилися, губи витягувалися тонкою сурмою. І не тільки губи народжували пісню, пісня хмільно бродила й блискала в його зорі, вона вела його туди, куди їй заманеться,— і він слухняно йшов за нею, і губи його сурмисто вдовжувались.

Сонячне проміння витанцьовувало на дерев'яних ложках, пірнало в краплини поту, що висіювалися на чолах, солодкими шаблями залазило в яблука, вигодовувало вишні,

сповнювало Онисю несподіваною веселістю, і дівчина вже не одверталася, коли конюх Семен сипав на неї із своїх очей пронизливу густу смолу в погляді, вона співала, й іноді їй здавалося, що то не пісню люди співають, а її саму люди співають, що вона вже стала піснею, і дівчина навіть не дивувалася своєму відчуттю.

Ще їли, але Палій сидів самотньо, тримаючи ложку в руці; Онися сочилася радістю, як недавно сочилася піснею. Конюх Семен залазив у макітру рукою, виймав звідти вареники з сиром, схожі на місяці, і їв...

Палій підвівся з-за столу, став на причілку й відчув у собі легкість і порожнечу, бо вилетіла з нього пісня. Підняв свою сокиру, провів пальцем по її пекучому жалі — й цюкнув дерево. Дерево обізвався приглушеним криком, він ще раз цюкнув — дерево ще раз скрикнуло. Непомітно втягнувся у роботу, і срібне крило сокири пурхало й пурхало в його руках, ловлячи сонячний блиск і розсипаючи його на землю, на тріски. Вже не було тієї легкості й порожнечі, весь налився зосередженою увагою, любов'ю до дерева, яке тесав, до сокири, що співала в руках. І люди, що сиділи за столом, чули пісню сокири, їм здавалось, що то вона співає для них, що то вони самі вже працюють. Краплина поту скотилась на Паліїв вус, посіялась на кінчику прозорою зерниною. Було йому добре — вік би отак працювати, вік...

Софія виносила з старої хати все нову страву... На стіні з портрета на неї дивився чоловік, загиблий на війні, і мовчав, мовчав, мовчав. Дуже серйозно прислухався до пісні, до того, як люди гомонять на подвір'ї... І мовчав... І мовчав... І мовчав...

ШУКАТИ МІСЦЕ ДЛЯ ПАМ'ЯТНИКА

Старий жив на околиці великого міста, на горбку. По одному схилу горбка були невисокі приватні будинки, обгороджені дерев'яними парканами, з яблуневими та вишневими садками, а по другому — стелився сосновий бір, який трохи далі переходив у листяний. Біля підніжжя горбка лежало кілька малих озер, закутих у граніт; зимою вони замерзали, на них влаштовували ковзанки, і хлопці з дівчатами, одягнені в легкі спортивні костюми, краяли ковзанами сліпучий лід. А влітку тут купалися; берег кишив тілами, і старий, проходячи біля озер, зневажливо кривився і бурчав уголос:

— Озера... Ну й озера!..

Він був кошавий, низькорослий; довгий і прямий ніс його закандзюбився. Старість не додавала сили, а віднімала; і перед людьми, які його знали, він хотів показати, що не такий уже немічний, як це може здатися.

Біля самого будинку старий теж мав сад. Садив він його ще давно, молодим, здоровим; власне, тоді й не задумувався, що він молодий та здоровий, навіть не уявляв, що колись стане зовсім іншим. Він кілька разів навідувався у своє рідне село Трубіж, брав у дядьків, які пам'ятали його ще підлітком, саджанці і відвозив до міста. Посадка підросла, скоро з'явилися малинові та агрусові кущі, потім він добув троянд. Коли вперше вони зацвіли — червоні та жовті, він

довго простоював біля них, дивився радісно й здивовано, ніби намагався досягнути розумом щось глибинне й загадкове; пробував пальцями гострі колючки, оглядав коріння, нахилився теплим радісним лицем до молодих квіток і вдихав їхній аромат, запах роси й листя. Тоді була спокійна весна, вечорами в близькому лісі співали солов'ї, а він стояв біля трояндових кущів, намагався зрозуміти життя квіток і почував себе щасливим, урівноваженим... Квіти цвіли ще не раз, можливо навіть краще, але його вразило перше цвітіння, воно залишилося в пам'яті назавжди.

А потім робота стала вимагати від нього більше уваги й часу; дні минали в лабораторіях, у експериментальних цехах, у дослідному інституті. Увечері і вночі він просиджував за книгами, за читанням чужих і творенням власних; крім необхідного, в роботі було й зовнішнє, показове: нудні засідання, холості виступи, візити ввічливості,— від усього цього він залюбки відмовився б... І одного разу він поїхав у Трубіж, побалакав з дядьком Михайлом, бобилем, і попросив його, щоб той доглядав сад, бо сам він йому ради не дасть, заїдає інший клопіт. Михайло погодився легко, переїхав із села, ходив біля саду, і вже незабаром того саду не можна було уявити без Михайла, він став його обов'язковою приналежністю,— мовчазною, турботливою, малопомітною. Він знався на живому дереві, інших занять у дядька не було, і він зрісся із своїми яблунами та кущами так, наче сам перетворився на чудернацьке людиноподібне дерево, схоже на людей тільки своєю зовнішністю, а всі його помисли й думки — з садом, з його небуйним існуванням і непоказним плодоносінням... І господар незабаром відчув ревності до дядька, до його близькості з деревами, але не став копатися в цьому почутті — було багато іншої мороки... Та іноді його переслідувала думка, що це не його сад, що він більше не належить йому. Можливо, якби в нього ще довгий час не було нічого ближчого й ріднішого за сад, це ревниве почуття непокоїло б його дедалі більше, і, напевне,

скоро він знову знайшов би якийсь шлях для зближення, але на заваді стала жінка.

Він з нею проводив свій час, і вона йому здавалася тоді дуже красивою, хоча насправді була звичайна: чорноволоса, дуже смаглява, з повними губами і круглим обличчям. Вночі, коли її лице було близько біля нього, а очі блищали вологою й жадібною, він казав їй, що зараз вона схожа на древнього скіфського ідола, випромінює таємничу і дику красу. Жінка стомлено усміхалася і нічого не відповідала, їй навіть не хотілося заперечити, що вона не схожа на ідола, а така вже є, як він її бачить і відчуває; заперечувати їй не хотілося, було приємно знати й відчувати, що очі в неї блищать вологою й жадібною і що цей погляд поглинає його, він скоряється її зорові, і більше їй нічого не хотілося.

Від тієї жінки, яку він любив, залишилася тепер тільки невелика скульптура. Виготовив її Шамрай, дебелий і добродушний майстер. Він сам приніс свій витвір до нього додому, поставив на письмовому столі, навіщось прицмокнув язиком, потім іронічно посміхнувся і, не сказавши нічого, пішов геть. А старий, який тоді ще не був старим, узяв ту скульптуру до рук, відчув пальцями її холод, неживу вагу і здивовано почав озирати її з усіх боків. Не міг повірити — ні серцем, ні розумом, що ця річ має означати жінку, образ якої ще й досі не стерся в його пам'яті; ця річ його вразила, він ніяк не міг вловити якогось послідовного, логічного переходу між живою людиною і фарфоровою фігуркою, і він тоді вважав, що такого переходу взагалі бути не може, це виключено... Те, що він тримав у долонях, уже не можна було обійняти, не можна було почути, як б'ється в нього гаряче й солодке серце, його не можна було поцілувати — це б здалося безглуздом не тільки збоку, але й самому йому; але він усе-таки наблизив губи до фарфорового лоба, поцілував і, відчувши на дотик неживий холод, здригнувся, поставив скульптуру на стіл.

А потім він звикав до присутності тієї скульптури на

своєму робочому столі. Іноді про неї зовсім забував, а коли згадував, то дивився пильно-пильно і навіть кілька разів запитував:

— Невже це ти?

Але фігурка не відповідала; старий прислухався, як розтавав у кімнаті голос, не залишаючи по собі жодного сліду, і сам відказував:

— Не ти... Не ти...

Так непомітно до нього прийшла самотність, і щоб утекти від неї, старий від рання до вечора трудився в інституті, проводив заняття з аспірантами, бо вони йому особливо подобались — небагатослівні, мовчазні хлопці, всі чомусь коротко стрижені. Вони не любили балакати, але добре розуміли його, і не тільки його, а й інші речі, і вчений розумів, що мовчать вони навмисне, бажаючи взяти більше від нього знань і досвіду. Йому від цього було приємно, але й водночас закрадався біль, що він уже ніколи не зможе отак уважно слухати, всотуючи в себе чужий розум, що він уже досягнув якоїсь невидимої межі, яку йому наказано переступити. А от вони, ці коректні стрижені аспіранти, із сьогодні залюбки переходять у завтрашній день, забираючи від нього з собою все, що їм необхідне, і вони взагалі йдуть далі, і їхній мозок здатен осягнути те, чого ще немає, але що вони самі відкриють... Він частіше став бувати на експериментальних заводах, щиро радіючи з того, що зміна, яку виховував і готував, тепер цілком справлялася сама. Коли його намагались не турбувати,— бо він, мовляв, уже напрацювався,— це гнітило старого, викликало гостре невдоволення, якого він нікому не виказував. І, вловлюючи іноді в своїй поведінці роздратування, чого з ним раніше не було, казав сам собі: «Ну, цього тільки не вистачало... Адже в них це йде від доброго ставлення до мене. Я вдячний за те, що не помилився в них. А вони мені вдячні. Ми добре порозумілися». Одного разу він повертався додому рано. Сизів вечір, осінній, тихий; коли старий їхав машиною мимо озера, то бачив кількох чорних

від загару дїтлахів; вони, лементуючи, ганялися один за одним, далі шубовснули у воду, причому один з них упав животною і, випірнувши, взявся ойкати, наслідуючись сам із свого болю... Старий зупинив машину, вийшов на суху стоптану траву. Він ніби забув, що завжди зневажав оцю копанку, зацементовану з усіх боків і мулку, йому раптом схотїлося викупатися, як отї хлопчаки. Бажання було несподіваним, сильним, воно підняло його настрої, стало веселїше, він відчув себе молодшим і дужим... Але спробував рукою воду — вона здалась холодною, різко холодною, і те бажання в ньому прохоллоло, він якось сумно й неохоче сїв у машину і рушив під гору, повз свїжий сосновий бїр.

Він сам одчинив ворота, завїв машину в гараж, деякий час постояв біля неї, відчуваючи на собі тепло енергійного, нестомленого мотора, навіщоось заглянув усередину, де ззаду лежали розкидані книжки, теплий шотландський плед (ним він закутувався, коли відхилив скло, а надворї було студено чи сївся дощ), і потїм уже подався піщаною дорїжкою до будинку... Над головою висїло сірувате небо, спокїйне, не запламлене хмарами, і на його тлі яскраво й виразно проступало жовте листя яблунь та червоно-криваве — вишень. Старий зупинився, йому раптом перехотїлося йти до кїмнати, він стояв на одному місці, тупцяв, сам себе запитуючи, що ж йому заманулося, потїм зиркнув у сад: на гіллі виснули яблука — вдоволені, тихі.

Задивившись на них, відразу ж і забув, що тїльки-но намагався відгадати свою миттєву забаганку, звернув у сад; пісок хрумтів під каблуками, посвітлїшали думки і настрої.

З білим кошиком назустріч вийшов Михайло, похмурий, темний на виду, і, нічого не кажучи, спинився.

— Ну, що ти там назбирав? — спитав старий, схиляючись над кошиком і перебираючи пальцями круглобоку падалиню пепїнку.

Михайло не відповів, обличчя в нього залишалося непроникним, перебільшено зосередженим.

— Що ж ти назбирав? — повторив старий так собі, не очікуючи на відповідь, а тільки щоб говорити, але про щось інше йому говорити не хотілося, тільки про яблука, які зараз лежали в кошику, гарно пахли. Він вибрав одне, вкусив — воно було м'яким і соковитим, солодка волога гостро приснула, а на шкіринці, де залишилися сліди зубів, проступила біла піна.

— Багато нападало, — глухо видобув із грудей Михайло. Коли він промовляв ці слова, в очах, застелених непривітними віями, блиснуло крапельку приязні й світла.

— Що ти з ними робиш?

— Із чим?

— Та з яблуками, що нападали...

— Ну, що, — повільно, дуже вдумливо, трудно вимовляючи кожне слово, почав Михайло. — Дещо сушу... А то з Трубежа приїжджав дядько Онікій, то я йому два мішки дав.

— А навіщо вони в Трубежі? Там хіба садків мало?

— Ха, — спробував засміятися Михайло, але ні біля уст, ні біля очей у нього не здригнувся жоден м'яз. — Та він їх до Трубежа не повіз. Він їх у місті продав людям. Гроші за них має.

— Гроші?

— Авжеж.

— Он як... А дітям яблука даєш?

— Чиїм дітям?

— Ну, з вулиці. Ось хто захоче, ти покликав би в садок, дозволив би нарвати.

— Гм... Я нікого не пускав. Пі, брешу. Якось заходила сюди одна пестунка, сусідська Марина. Я їй цілу пелену назбирав... А то сушу... Зимою славний можна буде варити узвар, в чай сипати.

— А як у чай сипати?

— Гм... Ну, коли з білих буряків його варити. То щоб запах був гарний, кидають сушені сливки, грушки, яблука.

— А як немає сушених? — засміявся старий.

Михайло втупився у нього, далі відповів:

— То не кидають.

Старий пройшов через сад. Ступав по жовтогарячих листках, горнув їх ногами, прислухався до шелесту. Побачив над собою гарне яблуко, спробував підстрибнути, щоб дістати, та не вдалось. Але знову захотілося плигнути, і він напружився, підстрибнув — і знову невдало. Невдача не пробудила в ньому гіркоти, він тільки тихо засміявся. Наблизився Михайло з білим кошиком, зосереджено стежив за його намаганнями.

— А ви тичку візьміть,— порадив він.

— Тичку? А де вона?

Михайло нагнувся, взяв грабову тичку, що лежала збоку, і подав.

— Старі вже ви стали,— промовив.

— Старий? Хіба?

— Атож! Так близько яблуко висить, а ви вже рукою не дістанете.

Вцілив тичкою, яблуко впало.

— Звичайно, зараз не те...

— Треба вже місце для пам'ятника шукати.

— Для пам'ятника? Чому для пам'ятника?

— Бо поставлять же вам, змушують...

І Михайло подався геть, коротко, але важко переступаючи, і голову трохи нахилив уперед, ніби йому було нести її нелегко. Він висипав лепінки на жовту солом'яну мату, далі сів біля них, почав перебирати, відкладаючи вбік червине чи пригниле.

Старий повертався до хати, під ногами поодинокі, але яскраво шелестіло сухе листя, заляпане осінніми барвами; він їв яблуко, свіже, соковите. Вже добре потемніло, зникла глибина в небі, ставши непевною, важчою, від лісу пахло хвоєю. Ні про що не думалося, було якось просто й порожньо. Він зайшов до кабінету, сів, заклавши ногу на ногу,— і раптом побачив знайому фігурку, виготовлену з фарфору;

щось колигнулося в ньому, примусило податися в напрямку до жінки, причепливо зазірнути в її невидючі очі. Далі обережно узяв фігурку до рук. Яка несхожа, яка несхожа! А ще ж, здається, зовсім недавно вона дивилась на нього ласкавим і вологим поглядом з нічної темряви, він звав її скіфським ідолом, а вона навіть не знала, що це таке, і не намагалася знати... В душі стало холодно, і він подумав, що це пам'ятник і що він нічим не схожий на неї, живу.

І він згадав, що Михайло казав, що йому вже треба шукати місце для пам'ятника, і зміст дядькових слів тепер відкрився для нього по-новому, він раптом уявив себе схожим на всі інші німі, непорушні пам'ятники... І незрозуміла сила примусила піднятися з місця, опустити донизу руки, застигнути й відчутти, як тіло наливається вагою, дерев'яніє, крем'яніє, як зупиняється в жилах кров, вивітрюються з голови думки, і тепер мозок дзвенить напружено й монотонно, він тремтить всеосяжно, широко.

Він сів на стілець. Справді, йому мають поставити пам'ятник, він відчував, що до нього ставляться з пошаною, побожно ловлять кожне його слово, кожен рух; дотепи його ходили між співробітниками як найвлучніші, вони ставали класичними.

Так, йому поставлять пам'ятник...

Старий вийшов надвір. Великі зорі світилися вгорі. Вони були чисті, яскраві, він добре їх бачив; повітря щільно оточувало, він стояв серед його безбережного моря. Він стояв на самісінькому дні осінньої ночі, маленька істота, зовсім незначна, загублена у великому місті, серед осені, серед усіх цих яскравих світів, прислухався до биття свого серця і вже спокійно, втихомирено думав про те, що йому поставлять пам'ятник. І в якихось роках, які вже для нього не існуватимуть, він стоятиме на площі, чи в парку, чи перед будинком академії, зовсім не схожий на самого себе, а всі інші люди вважатимуть, що він саме такий був за свого життя. І в нього не вистачить сили прокричати, що він був зовсім

інший, не такий, не кам'яний і бездушний,— він тільки застигло стоятиме, а навколо тектиме життя, невпинно й стрімко.

Він стояв серед ночі і серед осені, він перебував серед величезних світів і сам був світлом, розміри якого визначити не було змоги, він почував себе спокійно, трохи сумно, бо листя пахло журбою, пригадував свою молодість, дитинство і ще ті перші, дуже віддалені дні, коли він починав розуміти самого себе, коли до нього стало доходити, що навколо — білий світ.

Він ступив у сад. Біля піщаної доріжки стояли трояндові кущі, від них пахло знайомо та юно. Сад нахилив гілля, зверху сяяли зорі, і несподівано оте далеке ревниве почуття до Михайла знову пробудилося в старого: як він міг колись піти від саду, доручити його комусь іншому? Адже сад такий зрозумілий і близький йому, йому доступний кожен його шерех, темне життя коренів, біле висіння яблук, відмерле галуззя, спільність існування різних дерев...

Він ішов у садове життя.

Промені, падаючи з вікна, тремтіли на сучкуватій вориняці, блідою плямою здригались на пережухлому канупері й м'яті. Торішні, перепечені морозом та витіпані сльотою, вони солодко пахли. Мати дмухнула на лампу — промені вмерли. Кінь ударив підковою й захропів. Семен звів комір, тепер уже вітерець не лоскотав шию, лише тугими струменями запорскував у ніздрі, і вони сторожко, хижувато ворушилися. Зорі були чисті, вигляд мали бадьорий, але неспокійний: вони ніби набрякли на березневому протягу. Семен смикнув за віжки, коні рушили, колеса застугоніли по заков'язлих коліях, по слідах од чобіт, по замерзлих кізяках. З ровів примеркло світилися латки снігу, і садки стояли в попелясто-білому холоді, тільки не всі,— ті, що на горбках, чорніли пронизливо суворо, ледве вгадувалися їхні стовбури та гілля.

До залізниці було кілометрів із вісім. Дорога пролягала через річку, далі слалася попід старі верби і вганялася в ліс. У лісі коні пішли хутчіш. Опале листя струмувало прогірколою затхлістю, нагадувало про осінь. Лід-ясенець, напнутий по калюжах, дзвінко ломився, і коли попадалося багато криги, то вона тріщала, немов сухе паліччя. Навколо чигала ніч, тільки згори її рядно було продерто розпуклими зірками. Вітер у лісі вшух, та коли проїжджали широкі галяви, він налітав справа і бив по конях та по Семенові твердува-

тим крилом. В'їхав у обривистий яр, тут було затишно, по жолобу сірою хребтиною слався сніг, а по високих ребрах яру рівно шуміли сосни. Далі здирався по схилу, оголене коріння потріскувало під колесами.

Семен наперед вирішив усе. Він промине переїзд, од'їде за полустанок, спиниться за крайнім двором. Коли спиниться, а потім знову погуркотить своєю дорогою київський поїзд, то Семен не поспішатиме. Він вижде. Виждавши, верне назад, знову перебереться через переїзд і вже тоді обпече коней батоном. Учитель далеко відійти не зможе, він накульгуватиме, спираючись на палицю. Почувши стукіт коліс, озирнеться. Семен проскочить трохи наперед, тоді вже осадить коней і скаже:

«Сідайте, Артеме Степановичу, підвезу... Оце з району у чортів голос вертаю, аж бачу — ви!...»

А коли вчитель стане розпитувати про його життя, то Семен скаже:

«Все біля коней. У колгоспі без роботи не сидять. Трудодень до трудодня... Не без того, щоб кому паливо привезти, соломи там на хату. Якась копійка до кишені...»

«А вчитися ж думаєш?» — поспитає Артем Степанович. Семен для більшої ваги помовчить і лише згодом відповідь: «Мати очуняла, то тепер і вчитися можна».

Коні схарапудилися, кинулись убік і вже мчали прудко, задираючи голови та озираючись назад. Ліс непомітно розтанув, вибрались у поле, ніби вигулькнули з настороженої води. Вже вітер бив у очі, полохкий, ніби остюкуватий, він усе ж таки був не жорстким, а лагідним. Полустанок попереду позначився одним вогником, приземленим, дрібним. Він червоно протикався, далі поплив, поплив і згас, опинившись за деревом чи за хатою, знову поплив, і був той вогник усміхнено холодним. Коні стомилися, ступали неквапно, струшували підстриженими гривами, пускаючи голосних дрижаків. Мерехтливий вогник уже зник, зате на переїзді виник інший — приглушений, він пильно так тлів, при самій дорозі,

і не виростав у розмірах, хоча все б́лижчав і б́лижчав. Коні стали, погода з гостроверхої будки вийшов неповороткий колійник, і червоний вогник посунувся догори, аж доки не спинився і коні знову не рушили.

— Київський не проходив? — запитав Семен.

— Київський? — повільно перепитав колійник і, коли вже Семен поминув його, відповів навздогінці: — Либонь, ні. А кишинівський уже. Чи тобі не на кишинівський?

— Ні, — промимрив Семен собі під носа.

Од'їхав за полустанок і спинився обіч дороги, за садком, на клевериську. Клеверисько було рівне, скріплене крижаною кіркою, і вона прижухло потріскувала; у старих слідах від копит і ратиць сизіли смужки снігу. Вітер на хвилю чи то полегшав, чи пом'якшав, дихнувши од лісу. Але був гострий з відкритого поля. На ранок ще не бралось, ніч стояла глибока, мов глухомань.

Семен відчував неспокій. Од того неспокою тіло його було ніби вивітрене, крихко змаліле, в голові бухкала кров. Він поцьовхував батіжком, і коні спершу прислухалися до то о батожаного свисту, а потім позгиналися, губами торкаючись колючого клеверища. Семен подумки продовжував розмову з учителем. «Мати очуняла, то тепер і вчитися можна». — «Але ж тебе за бешкетництво потурили зі школи», — скаже Артем Степанович. Семен вдасть, що не дочув, а сам вестиме: «Я в колгоспі при конях тепер. Куди пошлють, той слухаюся. Тільки хотілося б мені в морське училище, ви ж бо знаєте. А без науки не візьмуть». — «Ти колись в алгебрі добре тямив», — мовить Артем Семенович. «А я й тепер її не забував. Верну з роботи та й правила вчу. А приклади мені помагає тітчин Мотрин Коля». — «І справді, що хлопечьти працьовитий», — підтвердить Артем Степанович. І від його похвали Семенові ставало так радісно, що він не міг всидіти на місці, заломлював шапку і кучмав чуба.

Біле світло виростало від краю поля. Воно сильнішало й розпукувалося. Ось уже й долинув шум поїзда. Світло по-

більшало, ставши сліпучим. Коні заіржали. Семен все ще розмахував пужалном і ненароком брязнув гудзами по ногах корінного. Коні рвонули, він схопив віжки, приборкав їх. Поїзд уже стишив хід і, густо сапаючи парою, погуркував на полустанку. Незабаром знову рушив, і навкруги стемніло...

Коли Семен наблизився до переїзду, то червона цятка на шлагбаумі довго не ворушилася. Аж ось із-за будки вийшов колійник, спинився, приглядаючись до воза та впізнаючи недавнього переїжджого.

— Уже назад? — поспитав.

— Уже,— затерплим голосом відповів Семен.

Там, попереду, нікого не було. Між темними деревами, що ледве проступали, стелився занімилый шлях. Зарипіло, червоний вогник ковзнув догори, і був він не драглистий, а схожий на сухенький жмуток. Ободи дзвякнули об рейки, Семен шарпнув за віжки, стиха нокнув і затрусивсь у передку. Примружившись, зирив наліво й направо... За полустанком теж було порожньо. Він шмагнув завзятіше, вітер глухою течією бив у груди. Відчуваючи, як після недавньої збентеги холоне все його тіло, спинив. Трохи постояв, очікуючи, і, вивернувши ліворуч, по озимих проїхав назад, іще спинився. Навкруги все спало, і тільки попереду дишла напружено бриніла бадиллина, то шелестіла тихіше, то знову аж видзвонювала. Стояв шпаркий морозець, але якийсь молодий і зовсім не надокучливий.

— Так,— мовив сам до себе Семен, вловлюючи, що його щокви вистигають, не дихають пахким теплом, як перше, а очі також ніби схолодніли та повужчали.— Так...

Ним опанувала непевність, хлопець не знав, що діяти. Безумовно, що вчитель не встиг би так далеко відійти, та й навпрошки тут дороги немає. Отже, не приїхав. Затримався на день, хоча в школі його чекали нинішнім нічним поїздом. Провалювалося все те, що Семен обдумав, тепер воно було безглуздом і спливало з душі чадною хмарою.

«Та й за коней влетить од бригадира,— подумав.— Хай

би влітало, якби було за що, а так... — І з безнадією майнуло: — Зазирну на вокзал, як там».

Воза зоставив під липами. Постукував себе по халяві пужалном, і його чоботи лунко зацокали по цементованій підлозі. Смикнув одну клямку — двері не піддались. Другі двері одчинились, і просто перед собою Семен побачив стіл, що стояв за нефарбованими бильцями, на столі лампу під абажуром. Залізничник у чорному кашкеті з металевими молоточками на околиці щось записував у плескатуму журналі. Семен уже хотів зачинити двері, як глянув убік і одразу ж упізнав на лаві Артема Степановича. Похиливши на груди голову, учитель куняв. Він скинувся на порипування дверей і дивився запитливо, мабуть не впізнаючи Семена.

— Добрий вечір,— промовив хлопець, знову сповнюючись непевністю, що переслідувала його і в лісі, і в полі, і на клеверищі за садком, коли чекав на київський.— Я оце проїздом з району... То завернув на вокзал, чи немає когось із села, щоб підвезти.

СКУПАНА В ЛЮБИСТКУ

Густо, натомлено зеленіло листя в дубовій посадці. Між стовбурами білили просвіти, залляті вечірнім сонцем.

У польовому таборі пахло висушеними дійницями, чистими халатами, плямили коров'ячі кізяки, підсушені за день...

Під'їхав возом дядько Олекса. В його світлих, збляклих очах — спокій, тиша, лінощі. Він весь просочився духом конюшини, лапаті квітки заплуталися в його старому, пропеченому жнив'яним сонцем одязі. «Г-гех», — мовив Олекса, дістаючи з соковитої пахучої паші вила. Настромивши на білі вологі зуби оберемок, кинув пашу додола. Вона впала на вигорілу землю, ще гостріше запахла. Дядько поплював на долоні, підважив знову конюшини...

— Вусте! — гукнув Олекса до дівчини, що доїла корову. — То ходять тепер до тебе парубки чи не ходять?

Вустя повернула до дядька Олекси засмагле лице, ніяково осміхнулася, показавши гарні зубенята. Білі цівки стрімко цідилися на лунке дно.

Олекса скинув усю пашу і, сівши на передку, потягнув віжки раз, другий — і запитав знову:

— То ходять до тебе парубки, Вусте, чи не ходять?

Вона навіть не оглянулася, наче не почула: сиділа на малому стільчику, трохи зігнувшись, голова закутана голу-

бою хусткою — ще вдень зап'ялась, щоб вберегтися від сонця, — і нічого не відповіла.

— А вже пора, бо велика, най твоїй мамці! — І Олекса вийкнув.

Вустя передихнула. Опустила вниз руки. Пучками торкнулася гострих рудих травинок. Відтак зітхнула і підвела голову. Поверх червоної лискучої спини корови подивилася в небо. Її погляд пойняла незрозуміла туга... Ще недавно вони їхали машиною, галасували, співали й реготали, попереду біліла світла дорога, а збоку опускалося в теплі жита сонце, і їй, Вусті, кортіло разом з усіма сміятись і веселитися, просто так, безпричинно. Вони стукали кулаками по кабіні, кричали літньому водієві, щоб він зупинився, хоча потреби в цьому не було, — вони пустували... А зараз вона вже забула про той сміх, руки кволі, не хотілося працювати. У грудях билосся серце — маленьке, слабке й самотнє.

Вгорі ширяв шуліка. Ліниво змахував крильми, неначе збирався на якісь невидимі щаблі, потім нерухомо й легко застигав, націливши вниз дрібну голову з хижим дзьобом... Вусті здалося на якусь хвилю, що вона теж летить, як ота висока птиця, летить журно й повільно... Їй зараз не хотілося дойти — хотілося лежати у високій траві, щоб навколо зводилися тихі стебла. І думати нічого не хотілося.

Біля машини, де стояли бідони на молоко і столик обліковця Горпини, безногої тітки з милицею, почувалася розмова, Вустя впізнала знайомий голос.

— Чого навідався? — питала Горпина сміючись. Вона завжди сміялася: чи було діло, чи ні. Досить було їй побачити людину, привітатись до неї — і не встигала та людина ще нічого відповісти, як Горпина починала реготати. І, звичайно, ніхто в її присутності не залишався байдужим, теж починав заливатись, неначе сироваткою... Говорили, що в тітки Горпини це нездоровий сміх, хвороба. Коли казали про це самій тітці, то вона на хвилю ставала серйозною, здиво-

вано питала: «Та яка ж це хвороба?» І знову реготала довго й лунко.

— Треба, того й навідався.

— А чого треба?

— Бо треба! — Парубочий голос був спокійний, упевнений.— Бачте, ось велосипед поламався...

Горпина засміялася, наче це було смішно.

— А чого ж він поламався?

— Поламався, мене не питався.

Сміх.

— А ти, Грицьку, піди в посадку, там трактористи поставили мотоцикли свої... Чимось зарають.

— І то правда.

Зашелестіла трава під колесами велосипеда. Запахло гумою, мастилом і залізом. Грицько зупинився біля Вусті.

— Здоровенька! — привітався.

— Добрий вечір,— відповіла дівчина, не обертаючись.

— Чого це ти сидиш, не доїш?

Тітка Горпина закричала від столика:

— А не доїть Вустя, не доїть!.. Мечтає!..— І залилася сміхом.

Застрибали з-під Вустиних пальців тугі струмки, врізались у шумовиння, піднімаючи раптові бурульбашки.

— Ти, напевне, говорити не вмієш, мама рідна не навчила, еге ж?

Мовчання.

— Ну, то твоє діло. Чи не так? Дивне дівча. Навіть рота не розтулить.

Він пішов. Вустя зітхнула глибоко. Їй було тепло й ніжно. Вона підшукувала різні відповіді на Грицькові слова. Бо тоді, коли він стояв у неї за спиною, похитуючи в руках велосипед, коли ворушилося з боку на бік передне колесо, підсунуте аж до червоних ніг корови,— не було жодного слова. А тільки всю її сповнило хвилювання. І вона підсвідомо цяпала молоко, була сповнена гарячою радістю, її гарячі руки

аж дзвеніли. Е-ех!.. А тепер вона трохи вгамувала своє збен-теження. Могла думати про Грицька розсудливіше. Хіба ж вона справді не вмів говорити, як він сказав? Не маленька вже. То маленькою вона завжди мовчала. Вступиться в яку-небудь річ, очі нерухомі, чіпки — й дивляться, дивляться. А зараз вона навіть не обернулася, щоб зиркнути на Грицька...

Віднесла повне відро до куреня. Уже смеркало, над об-рієм лежало стигле сонце в хмарах, наче жевріюча, розпа-шила полова. На столику білів блокнот, лежав шматок хліба: Горпина для здоров'я завжди пила свіже молоко з хлібом.

— Довго ти сьогодні, Вусте, одне відерце доїла,— ска-зала Горпина, і її червоні, аж чорні щоки невдоволено здригнулись.

Вустя не хотіла відповідати. Коли вже спустіла її дійни-ця, кинула:

— Встигну...

Горпина зареготала. Очі в неї стали іскристими, надміру гарячими і веселими. Вусті були неприємні той сміх, грубі щоки, які зараз стали ще круглішими, ніж будь-коли, і під-стрибували. І чого вона сміється? Треба й не треба — одна-ково... Справді, це хвороба. Скільки вже радили їй лікува-тись — хіба послухається!

...А потім думала про село, про матір, про те, як повер-неться додому, попорається, стелитиме ліжко, а воно пахну-тиме травами — сухо й легко, бо були покладені під матрац уже кілька тижнів... Потому думка несамохіть повернулася до іншого. Як біля неї запахло гумою, залізом. Як Грицько стояв за спиною, говорив до неї, а вона не могла наважитись до нього обернутися, щоб побачити його — припорошеного, загорілого й натомленого, усміхненого.

Раптом вона аж підскочила. Хтось хлюпнув їй за шию води. Подумала, що це хтось із хлопців. Ба ні! Варка. Як і завжди, щось укоїть. І — ряба, губата — стоїть, регоче, поклавши руки на стегна.

— Що, обпеклася?

У Вусті тремтіли в сполоханих очах жалібні іскорки, далі згасли. Ні слова не сказала. Взялася за своє... Чула, як важко відходила геть Варка — повнотіла, дебела. Їй що? З усіма хлопцями обнімається. Здається, що в неї на лиці та на шиї так і горять гарячі сліди, залишені чужими губами... Ні, так не можна, цього не збагнеш. І чого до неї всі біжать, наче метелики на вогонь?

Вустя скінчила доїння, помила руки, на лице хлюпнула — і витерлася шорстким, свіжим рушником. Міцно, насухо. Після цього наче стала іншою. Повніше відчула усією істотою спокій і задуму степового вечора... Роззулася, стала мити ноги. Було тихо й безвітряно...

Та ось випросталась, озирнулася навкруги. Небо піднімалося глибоке й темно-голубе. Сонце сховалося за пруг. Далеко, при обрії, йшли жінки у білих хустках. І під низькими сірими хмарами примостилося село: змалілі хати і дерева, звужені вулиці. Нерухомо віялись із коминів ледве помітні дими.

І не було більше сили отак стояти. Пішла в посадку. Туфлі залишила біля куреня, ступала босими ногами по вечірній, охололій траві. Сюрчали коники, а іноді вистрибували швидко вгору, напружено летіли й шукали нову схованку... Вона ввійшла в дубовий затишок і зупинилася. Молоді дуби пахли міцно й легко цупким листом, тугою корою та ще пилом. Вони були невисокі, росли близько один біля одного, розтовбурчивши гілля... А там, де двоє дерев не прийнялось і на їхньому місці стриміли сухі короткі цурпалки, утворилася наче галявина. На ній лежали два чорних і один голубий мотоцикли — на тлі свіжої зелені. І постать зігнулася заклопотано...

— Це ти, Вусте? — запитав Грицько, хоча добре бачив, що це не хтось, а вона-таки, Вустя. — Що скажеш?

А вона нічого й не збиралася казати. Просто так собі прийшла. Якщо йому не подобається — зараз піти може. То нехай не дошкуляє її словами, не кепкує.

— Отже, нічого не скажеш? Ну й не треба. Я ж добре знаю, що ти не вмієш балакати.

Він розібрав втулку, розіклав змащені частини на рудий папір.

— Оце ти ще не полагодив, длубаєшся? — спитала.

— Ні, воно в мені длубається!

— Ото вже й спитати не можна...

— Чому ж ні!

— То чого ж сердишся?

Вона стояла ні в сих ні в тих. І піти б їй — та чого ж тоді вона приходила? Ще подумає... А як буде далі отак біля нього, то він тільки насміхатиметься над нею.

— Я не серджусь, — сказав Грицько. — Це в мене така розмова.

— А-а-а...

Рукава в нього були закачані до ліктів, повні, з коміра білої сорочки випиналася жилага шия, плечі неширокі, але, видно, вуглуваті й тверді. Вусті хотілося доторкнутися до тих плечей долонею, спробувати на дотик, які вони... Дівчина й сама не розуміла свого бажання.

— А в мене дома біда, — сказав раптом Грицько, підводячи великі добрі очі і знову опускаючи їх. — Батько нездужають. Тягнули через глиняники електропроводи на господарство, то впали із стовпа. Довго лежали непритомні, а потім їх знайшли, то зразу в лікарню відправили. Отак-то!

І він замовк, засумував... А Вусті стало шкода і Грицька, і його батька — похмурого, непривітного чоловіка, цибатого й сухорлявого. Але вона не висловила свого співчуття вголос, а Грицько ніби став ближчим і простішим, не таким далеким.

— Мати побивалися, а потім і собі подалися до лікарні, щоб бути біля них... — І він зітхнув глибоко й журно, як дитина.

— Вони здорові, видужають, — сказала Вустя. І сама здивувалась: тут горе в людини, хіба таке співчуття потрібне?..

Не було великих і вагомих слів, а все отакі — буденні, прості.

Вона дивилася на Грицька, і він для неї був гарним і рідним, як ніхто на світі. Не могла второпати, що примусило її піти в посадку, де Грицько зігнувся над велосипедом. І чому раніше, коли вона сиділа біля червоної корови і доїла, а він підійшов, вона й глянути на нього не могла, бракувало сміливості.

Нарешті, Грицько підвівся. Потрусив у руках велосипед, потім ліг на сідло грудьми, випробовуючи, чи добре накачано.

— Ну, ніби все гаразд.

І тепер пильним поглядом зупинився на Вусті. Вони дивилися одне одному в очі. Вона — в лагідні й добрі, сірі, спокійні. Він — у насторожено тривожні, очікуючі. Мовив:

— А від тебе любистком пахне.

Вона, ніяковіючи, швидко відказала:

— Це я змила коси в любистку. І вся скупалась...

— А-а...— сказав він. І знову наліг грудьми на сідло.— Може, підвезти? Ти вже роботу скінчила?

— Вже.

— То підвезти?

— Ні, не треба. Я з дівчатами доїду на машині.

— Ну гляди, як тобі хочеться.

Він усе ще не наважувався рушити. Потім сказав:

— Бувай, мені ж через балку...

— Бувай,— відповіла вона, і їй стало холодно, ніби всю її обдули свіжим річковим вітром, і пусто стало й жалібно.— Бувай,— ще тихіше повторила вона.

Він продерся через дубчаки, майнула білою плямою його сорочка — і відразу ж усе зникло. Тільки ще шум даленів. А потім і він зник.

Перед Вустею лежали три мотоцикли — два чорні і один голубий... Вечірня тиша оточувала її. І раптом долетіло мукання корови — близьке, тепле. Вона пішла на те мукання.

Відчувала себе самотньою й покинутою. І думала: це зараз він уже спускається в балку, швидко, швидко... А далі йде пішки, веде велосипед, бо вгору не виїдеш, круто...

Вустя до табору прийшла вчасно. Вже всі зібрались, де-хто сидів на машині.

Варка запитала в неї:

— До парубків у посадку бігаєш?

А Горпина густо, вдоволено зареготала, і щоки в неї застрибали драглисто, негарно.

Вже було темно... У чистому небі зійшли зірки — спершу рідко, поодинокі, а далі рясно й гостро. Дівчата й молодіці галасували, штовхались — були раді, що повертаються додому. А Вустя почувала себе самотньо. У грудях нило, ніби звідти вийняли серце... Коли їхали через темряву, до щік її припадала польова свіжість, але була немила, бо остуджувала її, а Вусті й так було холодно.

ПОХОДЕНЬКИ

Ліпешко вдягнув чорні штани, картату сорочку, яку недавно купив у місті, і вийшов у сіни, щоб наваксувати черевики. Сказав маленькій сестрі, щоб вечеряти не чекали, повернеться поночі, і подався на шлях, де біля сільмагу стояла машина з Курави... Постав, пом'явся, переступаючи з ноги на ногу, невдоволено помічаючи, як вичищені черевики припадають порохом, сірішають. Нагнувся, провів по одному пальцем, і на черевіку залишилася чітка темна смужка. З'явився шофер, за ним у дверях крамниці показала кругловида продавщиця Галя. Вона зиркнула в один кінець дороги, в другий, потім перевела погляд на шофера, затрималась на ньому і знову стала дивитись ніби вбік, на когось очікуючи.

— Що ж, сідай,— сказав Ліпешкові водій, рябий, повногубий, у широких замащених штанах. Ліпешко трохи затримався — чи в кабінку сідати, чи в кузов, і хоч йому, звичайно, кортіло сидіти в кабінці, але він хвацько, з показною легкістю вискочив у кузов і навіть пристукнув ногою, аж підстригнуло догори сміття.

Їхали через село, за колесами здіймалася густа пилюка. Спершу вона тягнулася хвостом, але поступово хвіст розсіювався, розпливався на садки та городи. Ліпешко їхав стоячи, тримаючись руками за кабінку, і коли машина на вибоїнах підстрибувала, то голова в нього також підлітала вгору, потім

провалювалась донизу. І він подумав, що серце в нього теж отак, мабуть, то опускається, то підплигує і, так покалатавшись, може і відірватись. Він посміхнувся, додумавшись до такого.

За селом під кущами повою стояв його дружок Венька Коливерда і балакав з Фросею, прозваною Кицькою. Кицька тримала руки на грудях і сміялася. Несподівано побачивши їх, Ліпешко зрадів і закричав:

— Агей!

Венька з Кицькою почули. Вони впізнали його, і Коливерда, склавши трубкою долоні, гукнув:

— Ти знову до Тамари?

— Еге! — крикнув сміючись Ліпешко. І вже машина поминула тих двох, вони потонули в куряві, зовсім щезли, а коли виринули, то були далеко і на віддалі ще подрібнішали. Він подумав, що Венька, напевне, договорюється з Кицькою, чи прийти до неї ввечері, чи ні.

Між їхнім селом та Куравою поле простягнулося кілометрів на п'ятнадцять. Він лише кілька разів тут проїжджав, бо попутні траплялися не часто, а то більше ходив, намагаючись не затримуватися допізна. З Тамарою він познайомився в районі, на огляді художньої самодіяльності, ну, з тих пір і навідується. У своєму селі Ліпешка ні до кого не тягне. Може, тому, що всіх добре знає. Коли б подобалась яка, то він би не подався до сусідів.

Раптом машина зупинилась, водій виглянув з кабіни:

— Пересідай до мене.— І коли вже Ліпешко трусився поруч із ним, запитав: — У гості добираєшся?

Ліпешко зам'явся, не знаючи, що відповісти.

— Ага, до дівки,— здогадався водій.

— Є там одна,— непевно сказав Ліпешко.

— А як тебе звати?

— Ну, Анатолій...

— Анатолій, значить... От скажи мені.. Ваша продавщиця — нічого баба, еге?

- Бачте, вдова вона...
- А так, вдова.
- Хлопчик у неї є, дівчинка...
- То відомо...

Сиділи мовчки. Шофер тримав у зубах незапалену цигарку. Виймав її, крутив між пальців, м'яв. Ніс у нього був розплесканий, ніздрі ворушились.

«Либонь, розпитувати буде про неї, того й покликав»,— подумав Ліпешко.

Машина підстрибувала на грудді, далі котилась по рівному, бігла по траві. Дорога була мало в'їжджена, тут більше — возами та пішки.

Сідало сонце. Анатолій зійшов на краю села, подякував. Машина чмихнула, покуріла в бокову вулицю... Хлопець постукав лівою ногою об землю, правою. Але черевики залишилися сірими. Він загледів шматок газети на рові, підняв, старанно потер. Коли випростався та глянув на малознайоме село — зворушення колихнулося десь біля горла, потепліло в грудях. Здається, непоказна дівчина Тамара, а дивись, спокійним не можеш бути, аж дрож пробирає, коли до неї наближаєшся.

Він був у чужому селі, то намагався ступати впевнено. І уявляв, як зайде на обійстя, вичікувально зупиниться посередині, доки в темній шибі не промайне плямою чісьє лице,— може і її, Тамарине... Які перші слова промовить, про що запитає, що розповість про себе... Усміхнувся, йому було добре. Протягом тижня він лише зрідка згадував дівчину, так собі, бо вона була далеко, але тепер хвилювався.

Біля знайомого двору притишив кроки, надав обличчю серйознішого вигляду і з ледве вловимим острахом узявся рукою за хвртку. Зупинився серед обійстя, зиркнув на вікна. Вони сліпо темніли. Дійшов до хліва, чи нема когось нагороді. В цибулі стояла мати, вибирала сіянку. Ліпешко переліз через низькуватий пліт, пішов поміж картоплинням, що

густо нависло над стежкою. Мати вчула шурхіт кроків, озирнулась. Поклала руку на попереk, розігнувшись.

— Нема Тамари,— сказала відчужено.— До міста пода- лась.

— Давно? — запитав він, уже жалкуючи, що марно бив ноги.

— Зрання. По книжки.

— То, може, буде ниньки?

— Хто відає? Казала, або ниньки, або завтра. Заночує в тітки... Почекай.

Подався поміж картоплинням назад, сумно думаючи: «Ну, зачекаю. А коли вона й не лаштується зараз із міста, а за- втра вирішила? Швидше додому». Але тільки опинився на шляху, ступив кілька кроків, як бажання побачити Тамару заяскравіло в ньому, і він подумав: «Будь, що буде, поче- каю, невже не приїде?»

Вибравши під тином клаптик не так запорошеної трави, він усівся на ньому, випростав ноги. Сонце вже сховалося за житнім обрієм, тепер посилало догори пучкувате, туге про- міння. Не було так спечно, як за дня. Ліпешко дістав носо- вик, витер обличчя, шию і побачив, як хусточка на згинах почорніла від куряви. «Ну, недарма ж це село прозвали Ку- равою!» Чорний кіт вистрибнув з бур'яну, присів, прогина- ючи спину, блиснув двійком позолочених очей і з великою самоповагою почимчикував навкосяк через дорогу. Ліпешко посміхнувся... Знову згадав Тамару. Вона працює в колгоспі, але кортить їй кудись поступити вчитись,— ото й подалася. Вона знає, що цієї неділі він обіцяв прийти, невже затри- мається? Не повинна б...

Дід з кривулястими ногами вийшов з хати навпроти, під- сліпувато примружився на Ліпешка. Колись Анатолій пере- кинувся з ним кількома словами, тому зараз привітався до нього як до знайомого. Але лід не помітив. Він, як і раніше, пильно приглядався.

— Що, до ятерів, діду? — подав голос Анатолій.

Дід трохи постояв, мовчки рушив. Хлопець згадав, що дід глухуватий, і, коли той наблизився, перепитав.

— Ага,— буркнув дід.

— Хай вам щастить!

Старий не сказав і слова. «От відлюдькувата тетеря»,— незле посміхнувся Анатолій, спостерігаючи, як дід подався геть.

Уже посутеніло. Ліпешко часто зиркав у ту вулицю, з якої мала показатися Тамара, але її не було. Проїжджали вози, глухо гуркочучи сердитими колесами, йшли молодіці, дядьки, але Тамарина маленька постать не з'являлась. «Ні, не буде»,— безнадійно подумав він. Чомусь здалося, що вона могла піти до хати городами, і він уже намірився завернути, щоб перевірити. Але махнув рукою. Мати дочці сказала б, що до неї прийшли.

Згорбившись, ще більше засмутившись, Ліпешко почва- лав назад. У теплих сутінках назустріч пропливали люди; їхні постаті, обриси лиць здавались непевними, ніби розмитими водою. «Це ж добиратися мені п'ятнадцять кілометрів полем, пішки. Хоч би машина трапилася, чи що... Але шлях дуже глухий, мабуть, машини не буде, як завжди». Він зітхнув, уявив, як Тамара зараз десь чи в кіно пішла, чи розмовляє з кимось і не згадує про нього. Стало гірко на душі... Вибрався з села на поле, десь ліворуч вуркотів мотор трактора,— далеко, вурчання линуло приглушено, то завмираючи на якусь хвилю, то виборсуючись із невідомості. Здавалося, що з кожним його кроком навкруги все чорнішало, ніч глибшала, морок заливав очі, і коли він розкривав рота, щоб глибше дихнути, то морок набивався і туди, між зуби.

Виповзав величезний місяць із-за горбів. Спершу німим блідим краєм вислизнув. Морок розвіявся краплину, стало не так бездонно та глибоко навкруги. Ліпешко озирнувся назад — шлях за спиною нечітко окреслювався, а далі зовсім пропадав з очей, але наче отам, од села, бовваніє якась постать. Він пильніше вдивився — ніби примарилося. Квап-

ливіше подавсь уперед, мугикаючи про туман, про партизанські походи та про самотні білі берези, які стоять на шляху людської долі. Співаючи, можна було не думати про марно витрачений час, про підступну Тамару, до якої він більше не прийде, а коли ж з'явиться, то лише для того, щоб повідомити її: до неї він надалі не вчащатиме... Він ішов прудко, повітря туго обдувало його, освіжаючи. Місяць зводився, виростав із крайця в повне, байдуже кружало, яке, здавалося, можна було розчирити ножем на шматки, наробивши із нього гурт молодиків. Додумавшись до такого, Ліпешко усміхнувся і весело зиркнув через плече назад. Тепер уже на шляху було світліше, і, як і раніше, оддалік маячила людська постать, яка йшла такою ж швидкою ходою... «Гм,— сказав сам собі Ліпешко,— мабуть, якийсь подорожній. Як і я. Тільки ж пізно він вибрався...» Хотів зупинитися, почекати, щоб, можливо, далі йти удвох, але щось примусило його рушити з місця, і навіть сквапніше, ніж перше. Ледь вловимий острах гойднувся в Ліпешкових грудях, десь біля горла, в грудях похолоднішало, по-різкому свіжо затремтіло в животі. Хлопець відчув, як до його спини прилип чийсь погляд, як він пригнічує його, сковує рухи. Майнула думка звернути убік, сховатися за глодовими кущами, але він відкинув її, бо, здавалося, так не позбудеться нудного, знесилуючого страху.

Ліпешко вибрався на горб; місяць тут повиднішав, спливши над полем. Хлопець не наважувався обернутись, він проминув найвище місце, далі кинувся підтюпцем, приклавши до грудей руки. Протрюхавши чимало, пішов повільно, відсапуючись. Коли зважився озирнутись, далеко позаду на горбку чітко вирізнялася чиясь постать. «Може, Тамара?» — подумав він, намагаючись втішити себе, але зрозумів, що це самообман. І йому знову стало гірко, що її не було дома, що вона зараз у місті, у світлій кімнаті, а йому доводиться бити ноги, міряти оце широчезне нічне поле... «Ніколи більше не потеліпаюсь до неї,— вирішив він.— А захоче довіда-

тись, чом одвернувся від неї, хай до нас сама добереться, питає». І знав, що нікуди вона не добиратиметься, і ще згодом він, може, від когось почує, що до неї хтось другий вчащає. Він холодно посмутнів, але переконував себе, що стоятиме на своєму, і в їхньому селі дівки є гарні, аби охота була байдики бити з ними. Із заздністю згадав Веньку Коливерду — хвацького жигуна, який на тих, хто носить спідницю, дивиться кепкуючи. Це тільки він, Ліпешко, дурний, не може бачити людину такою, якою вона є, він неодмінно прикрашає її, домальовує і краси, і розуму, і привабливості, і неприступності. Е-е, тепер він не буде таким тюхтієм, досить, хай інші. Бо йому вже двадцять років, він дорослий. З кожною миттю Ліпешко почував себе рішучішим, упевненішим, Тамара вже видавалася йому чужою і непотрібною.

За думками ляк розвіявся, та коли згадав про оту примару, непевність знову пронизала його і змусила сповнитись до дівчини ще більшою відразою... «А може, то хтось наздоганяє мене, щоб іти разом, я тікаю даремно...» — заспокоїв себе і спробував навіть присоромити: мовляв, ходив до дівки, а тепер риссю біжить. Хотів зупинитись, але ноги не послухались. «Що це зі мною? — запитав він сам себе.— Хіба я тут перший раз іду? Чи я коли людей боявся? Ну, ніч, поле, місяць... Нікого більше нема... Ну й що ж?» Він таки спинився, оглянувсь. Але позаду нікого не було. На шляху вже нічого не бовваніло. Тиша була глуха, її не прорізував жоден звук. «От і нема нікого. А можливо й не було, лишень примарилося». Він ступив кілька кроків назад, помітно веселючи, що, врешті, не такий він боягуз, не лякається повернутись... І знову побачив постать. Вона з'явилася на шляху несподівано і зовсім недалеко. Ліпешко спинився, очікуючи. Мимоволі все його тіло наливалось напруженням, кулаки ципеніли. «Коли що,— блиснуло в голові,— то битиму зразу під пах, а потім ногами. На черевиках нові підкови».

— Діду, це ви? — вихопилося в Ліпешка, бо він впізнав

і не впізнав у цій людині Тамариного сусіда на кривулястих ногах.

— Га? — спитав дід.

— Куди це ви прошкуєте? — спитав Ліпешко дзвінким голосом, сповненим раптової радості.

— Йду, — відповів односкладово той.

— До нашого села?

— До ва-шого... Передали, що в моєї онуки син народився.

— І це ви йдете?

— Вже ж. Угледіти кортить.

— Ходімо разом, діду?

— Ходімо.

Ліпешкові тепер хотілось балакати й балакати. Веселість розпирала йому груди, він одразу забув про свій недавній страх, ніби його ніколи й не було. Він захоплено позирав на діда, наче той був для нього хтозна-яким бажаним чоловіком, він волів слухати його глухуватий, нутрянний голос.

— А як же ваші ятери, риба як?

— Та як? Стоять собі у воді. А вернись назад, то пови-трушую. Хіба як...

— А не наб'ється стільки риби, що порве снасть?

— Де там. Короп малий, линок. В'юн. Ні. Вони не здужають порвати.

Хлопець став оповідати, як минулого літа він їздив у Янів до дядька Хтодора, як вони плавали передранням на Буг і зловили сома. Сом був славний, як підсвинок. Ясно, коропи такі не виростають, але восени він у рибгоспі вкрав був матку. Ледве спекався біди. Дід слухав, сопів. Спершу на те мовчання Ліпешко не звертав уваги, але скоро ворухнулась неприязнь: хоч би слівце зронив, телепень старий, а то ж настрахопудив його, тепер ніби води у рота набрав.

Він, гніваючись, затих, і вони чимчикували мовчки. Дід постукував костуром, іноді підносив руку, поглажуючи бороду.

«І навіщо йому зараз ту бороду пестити? — іронічно зауважив у думці хлопець.— Був би день, люди, тоді б...»

— Не застав дівки? — обіззався раптом дід.

— Не застав,— потвердив Ліпешко.

— Гарна вона,— сказав дід.— Молоденька, правда, дуже. Але й ти ж дитина.

«Ну яка я дитина! — в думках заперечив йому Ліпешко.— Школу закінчив, у колгоспі на конях роблю третій рік. Це він старий дуже, то йому видається...»

— За нею там наші лобуряки бігають, лицяються,— вів далі дід.— То вона їм одкоша. Либонь, про тебе одного й думає. Ти в око впав.

«Ага, про мене! — подумав щасливо Ліпешко.— Мабуть, догадується, що я такий хлопець, якому можна вірити. Я ж не для виграшок ходжу до неї... Не схожий на Веньку Коливерду, який ниньки з однією, а завтра — з другою. Воно, звичайно, Венька мій друг, та все ж таки!..»

— Може, брати думаєш? — запитав дід.

— Побачимо! — незвично голосно відповів Ліпешко таким тоном, ніби насправді в них там усе до пуття вирішено, але він поки що не хоче патякати про це. Він наче зовсім забув, що саме перед цим думав про Тамару. В голові весело плуталося одне: «Вона всім одкоша дає, я їй сподобався, не хтось». І він враз здався собі ліпшим хлопцем, ніж будь-коли.

— То до онуки йдете, хочете на сина подивитися?— спитав він дзвінким, напруженим голосом, в якому свавільно проламувалась радість, і засміявся.

СОЛОМІЯ ОД РАНКУ ДО СМЕРКАННЯ

1

Світає, і вогонь жовтої призьби вже заповзятливіше облизує хату, він скрадається низом, той вогонь, замішаний на кізяхах та випаленій глині, і з одного боку ховається під купу торфу, зваленого до стіни, а з другого — під картопляну загату. Домащук позіхає, тюпає до воріт — ага, скот уже повиганяли, худоба ледь видніє у тумані... Ген хтось проскочив кіньми, колеса майнули, гаркнули, і їхній сухий гуркіт уже глухіше клекотить за берестами. Ранок солодкий, холоди ще не задушені спекою: вставати рано — це здоров'я, не зашкодило б і росою вмитись, що гойдається горіховими краплями по лопухах та кропиві, чисто світиться порськими сльозами. Домащук бере в сінях заготовлену ще звечора наживку, ховає в торбу, знімає із стріхи вудки, що звологли од роси і остуджують долоні, та й вирушає на озеро. На межі штани мокріють від густої трави, ніби він пробрів по воді, граб і калина струснули на плечі раптові сльози, і тепер він уже ступає обережно, обминає соняшники, що перехилились через межу, високо, як боцян, піднімає ноги і, ступаючи повз груші-дички, здригається загодя, хоч вони ще не капнули на нього жодною росинкою.

Домащучка вигулькує з хати, помічає, як її чоловік переплигує через рів, як він усе глибше занурюється в туман, ледве-ледве просвітлений низьким сонцем збоку, і починає лаятись. Лається вона мовчки, так, що того не чують

ні кури, випущені з курника, ні хата, що з усе більшою довірою приглядається до світанку глибокими вікнами, а чує свою лайку тільки сама Домащучка, що ворухить гнівними темними вустами. Дорікає вона своєму чоловікові, що двору не тримається, знову на посиденьки подався, хай би запалася йому та риба, що люди — чи до машини, чи до коней, а за ті посиденьки ніхто трудовдя не запише, хлібом не віддячить. І її уста ворухилися ще непримиренніше, очі скипали лихими іскрами, і вся вона вже була налята невдоволенням, як горщик окропом.

Майже кожен ранок для неї починається отак. Чоловік тікає через городи; але ж од неї не втечеш, вона все бачить своїми чіпкими очима. І ото вже на цілий день покладено початок її невдоволенню, той перший гнів опускається на денце її душі, то запал, од якого займатиметься її єство, він не забудеться.

Мимо двору йде з клунком Горпина, йде поспіхом, не розглядається, а пильним поглядом стежку оре. Домащучка чимчикує до воріт і, коли Горпина вже близько, вітається:
— Доброго здоров'я, сусідко!

Лише тепер Горпина підводить голову, її рум'яне лице не озивається усміхом, залишаючись насторожено очікувальним.

— Куди це ти поспішаєш, який клопіт? — починає допитуватися Домащучка, а очі її нишпорять по клунку, обмащують ріжки, вгадують, що там.

— Та куди ж... — відповідає невдоволено Горпина і тупцяється нетерпляче на стежці, даючи знак, що їй ніколи теревені правити, що час не жде.

— А які ж тепер на базарі ціни? — ще з більшою приязню цікавиться тітка, а весь її вид займається таким смаглим блиском, що, здається, голова її зараз зблисне полум'ям од тієї надмірної прихильності до Горпини.

— Та які ж... — бурчить непривітно Горпина, і її кругле м'яке лице насуплюється, воно ніяк не хоче відповідати радісним блиском на той палкий блиск тітчиного обличчя.

І вона ще неспокійніше тупцяється на стежці, але Домашучка виходить за ворота, стає перед нею, і тепер її не обминути, хіба що дертися по глухій кропиві.

— За чашку сиру багато правлять?

— Дивлячись, яка чашка. Як велика, то більше, а за малу — скільки не прав, то однаково дадуть мало.

— І це в таку гарячу пору базарувальники є?

— А є!

— І це всі до ланки, а ти з клунком?

— Ото ви, тітко, встромите свого носа й туди, куди зась,— уже не криючись, сердиться Горпина і суне на Домашучку, але та не звертає зі стежки, то мусить брѳохатися по росяній кропиві.

Тепер смаглий радісний блиск на тітчиних щоках міняється на грізний рум'янець, вона вже вся кипить; вголос не лає на всі заставки перекупку, ніхто її репетування не чує, але тихцем вона згадує не саму тільки Горпину, але й батьків її, кумів та швагерів, дядину по батькові, а другу дядину по матері, небожа й небогу: не всі вони такі, як Горпина, але ж дядина по матері така сама; і небіж у тітку вдався, той нічого не загубить, але зуміє знайти і тоді, як ніхто не втерє...

2

Туман розтанув, садки стояли вмиті й святково мовчазні, а по шибках жевріло уже скісне проміння, коли Домашучка поснідала й подалась у поле. Вузлик з полуднанням несла на сапі, а в тому вузлику — пірижки з маком та печеними буряками, ще молоко у плящі з-під оцту, кусень жовтого старого сала та зубчик часнику. Було навколо гарно, світилося все од сонця, то й Домашучці полегшало, звалилося трохи тягаря з душі...

Підгортають картоплю. Позгиналися, дибають навколо корчів, і за кожним помахом сапи погойдуються то вгору, то вниз. Ранкова земля шкарубка — кірка тріскається на

шматки, але поступово підсихає, починає курітися... Домашучка роззулася, земля пощипує за підшви, крадькома лоскоче. Хусткою зав'язалася наглухо, щоб не напекло в голову та не звуглило обличчя. Ніби аж само сапається до полудня, дихається не спрагло і земля горнеться до корчів охоче. Молодиці поодставали від неї, розсипалися по ділянці і, підкасувані та в білих хустках, схожі на заклопотаних сорок.

Клаповухий Ілько сплигує долу і щосили горланить:

— Агей, баби, хто хоче закропитись!..

З бочки виймають чопка, і вода джгутом виривається на волю, розбивається об дно відра, але скоро вже не розпорскується, а бурхливо шумить, скипає швидкими пухирями, і ось відро вже повне. Ілько затикає чопком дірку. Жінки повеселіли, п'ють воду, краплі ллються на груди. Понапивалися і вмиваються, щоб освіжитись. Ілько примощується верхи на бочці, нокає, і коник, такий же клаповухий, як і його погонич, спроквола рушає, ворущачи підстриженою гривою. Ілько не обертається, він надто гордий своєю роботою, щоб дозволити собі якесь хлоп'яцтво; а в літньому полі людей багато, він усіх має напоїти, піклуватись про те, щоб вода не степліла та не тхнула бочкою.

Домашучка закропилась, лице сполоснула. І все навколо ніби збадьоріло та посвіжішало: і картопля, і молодичі, і череда в яру... Знову підгортала корчі, що бубнявіли нерозпущеним цвітом, холола на обідньому вітерці.

На чалому коні прискакав бригадир. У зеленій, як молодий горох, сорочці, у смугастих штанях, він ще здалеку усміхався до молодичь, зуби в нього зернисто поблискували, а за зубами кипіли, здається, невисловлені жарти. Нагайка вже не обпікала кінські боки, але все ще не могла заспокоїтися, прозміювалася в повітрі, і бригадир бухкав по кінському животу коліньми, схожими в рябих штанях на чималенькі кавуни.

— Тітко Домашучко! — гукнув. — А ходіть, лишень, сюди!

Схилився над нею рознашілим вилицюватим лицем і проказав голосно, щоб усі чули:

— Беріть воза та їдьте до лісу по матеріал, уже виписано.

Він був господарем, усьому давав раду сам, усьому знав толк та ціну і не одному помагав. Тепер він поміг Домащучці і чекав од неї подяки.

— Спасибі,— мовила вона тихо, бо в горлі пересохло і голос її несподівано зів'яв.

Обернулася, взялася підгортати. Бригадир на хвилю заціпенів; не відав, що сказати, а Домащучка зосереджено орудувала сапою, і обличчя її було незворушним, ніби нічого й не сталося. «Ото клята баба! — вилаявся в думці бригадир.— Ти до неї з добром, а вона...»

— Може, я вам кепсько зробив, га?! — поспитав і вже був колючий, мов будяк.

Вона отетеріло зиркнула на нього і ще раз подякувала. Бригадир аж повеселів на ту її дяку, але лід у погляді не розтанув повністю, а ворухився полохкими крижинками.

— Якщо матеріалу вже маєте на хлів, то, може, ще якоїсь хвороби кортить?

— А хворобу собі можеш виписати,— стримано порадила Домащучка.— У мене й свої вистачає.

— Он як! — знову суплячись, буркнув бригадир.

— Авжеж! — таки зважилась, врешті, Домащучка.— Ото ми нидіємо отут із сапками, а в інших колгоспах бараболю машинами підгортають, чи не так?

— Так...

Бригадирові вилиці яскраво палахкотіли на жовтуватому лиці, ніби їх хтось позаяпував червоним буряком, а сам він аж зіщулювався від тих слів, хоч і височів на чалому жеребці, і коліна вже не випиралися рябими кавунами.

— А чи ми бідніші за інших, що мусимо гибіти отак?

— Святу правду кажете, що не бідніші.— Тепер його слухали й інші молодіці, і в голосі в нього було щось таке,

ніби він виправдувався.— Засадити без ладу, то машина тут не пройде.

— А на той рік? — допитувалася Домашучка.

За це її нове запитання він захопився як за порятунок і якимось зразу стужавів од веселості, майже крикнув:

— Придбаємо! Ще восени замовимо, а зимою вже будуть стояти на господарстві.

Він із честю виборсався із скрути і, щоб Домашучка знову не загнала його на слизьке, зразу ж шмагнув чалого нагайкою; кінь, скорившись вуздечці, вивернувся справа наліво, і вже з-під копит білою шрапнеллю рвався порох.

Обідали. Соковито гули джмелі. А бджоли видзвонювали тонше, бриніли над квітками, наче в загуслому промінні заплуталися. На ряденці розстелили все, хто що мав. Посідали круг того стола-ряденця, припрошували одна одну:

— Ви, Тетяно, наших шкварок спробуйте, кабанчика ж недавно закололи...

— Пампушки з медом...

Домашуччині уста плавали у посмішці, як у маслі:

— На всіх вистачить, беріть мої пиріжечки з маком та з буряками.— Тицяла в руки по пиріжкові: — Це вам, Оляно. Беріть, беріть, Василю. Не відмовляйтеся, Ганко.

Їли пиріжки й хвалили:

— Не перепечено й солодко, завжди вам усе не з рук, а в руки, Соломіє.

Домашуччині щоким займалися підрум'яненими яблуками, аж тремтіли пухко в задоволеному усміху.

Раяли їй:

— Лише не тра було згадувати бригадирові про ті машини. Бо добрий-добрий, дерево виписав, а коней, щоб із лісу вивезти, не дасть.

Домашучка на те мовчала. Своє на умі таїла. Тільки вже щоким не тремтіли від усміху, не округлювалися рожевобокими яблуками. Зігнулася трохи вперед і їла поволеньки, і крізь молодичь дивилася в поле, що ген розіллялося темним

житом, що зліва поп'ялося по схилу незрушною кукурудзою, що до їхнього ряденця-стола добігало корчами картоплі. І не лишень зір її тягнувся до поля, але й руки, що несли до рота хліб та зубчик часнику, завмирили, наче берегли в собі не тільки відчуття недавньої роботи, а й по-своєму приглядалися до поля, вловлюючи його зелений спокій, вгадуючи його вдячну родючу душу.

3

Вечір бубнявіє, цвіте, а потім опадає, як квітка. Опадає— то гай біля річки чорніє, хмурачись, то сива хмара, перетлівши на сонячних променях, взялася муругим попелом; то поле звузилося: поближчав обрій, розплившись, бо пізня пора розміла пруг, чіткий за дня. Замислений спокій іде по сірій дорозі, в обважнілій тиші тоне картопля, а вже звіддалік нагадує про себе тоншим запахом, ніж картопля, ще більш потемніле жито, і серпик молодика застиг у височині.

Молодиці йдуть мовчки, ніби кожна несе в собі такий самий вечір і боїться порушити необережним зітханням. На сапах пливуть вузлики з порожнім посудом, вузлики понастовбурчували кострубаті ріжки. Село розбіглося по крутогір'ю яру, по той бік, а вони на цьому боці, од поля, спускаються до річки. Вода не заснула, мовчки і вперто котиться, і в тому, як вона котиться, нема гніву, а тільки лагідна настирливість. Лошаки забрели з берега, п'ють, підводять угору довгі голови, по губах стікають краплини, скапують у річку без звуку, а обіч дядько на кістлявому коні малюється високим і похмурим... Лошаки скачуть, і стукіт копит вогко тоне на торфовиську, ось тільки дорога проросла сухуватим постукуванням, а далі вже знову сире гупання — по торфовиську.

Денис, сусіда, що через одну хату від Соломії сидить, схопився за вориняку, похилитувався. Од нього пашіло теплом, як од черені. Загледів Домашучку, непевною ходою пішов назустріч, розводячи руки.

— Соломко, Соломко,— казав.— Попалися в мої лабети, тепер я вже вас не випущу.

Молодиці пройшли вперед, а вона зосталася біля ліси перед Денисом, як краснопірка в сітці.

— Чи ви мене любите, Соломко, га? — допитувався він, наближаючи до неї розплескане гаряче лице.

— Люблю, як ви не п'яні, Денисе,— одказала вона, намагаючись пройти за молодичками, але він перепинив їй дорогу.

— Гей-гей, а хіба ж я без просипу й п'ю?

— Та з просипом...

— Але ж і п'ю раз у году.

— А чи не кожен день для вас, як год?

— То вже гріх на душу кладете, кажучи таке... Ниньки моя невістка доньку народила, радість маю. Зайдіть, Соломко, щось з'їсте з нами, ходімо.

Таки вприсив. Був він чоловік сердечний, у голові мав олії не трохи та й питушим не був. Працював на тракторі, на трудодень мав завжди твердих три кілограми хліба і гроші. Хотів придбати пасіку, але не таланило: один дід хотів продати п'ять вуликів, та в останню хвилию передумав і подарував своєму небожеві; а то на базарі продавалося три вулики, в Дениса не вистачало двох червінців, а хазяїн дешевше не хотів одступитись. Весь базар тоді вибігав Денис, шукаючи односельців чи знайомих, а коли розжився двома червінцями, то вулики вже продали, і новий власник, кепкуючи над Денисом, сказав, що перепродасть, але нехай той ще вибігає серед базарувальників три червінці. Спересердя плюнув Денис і, розбитий невдачею, поплентався віддавати позичку. Тепер мав одного вулика, виміняного за дві дубові діжечки, які він сам умів робити. Він любив бджіл, але, чванячись неабияким надбанням, скаржився: «Там не стільки того меду, як мороки невсипущої».

У хаті було ясно від електрики. За столом сиділи гості, кожен із них щось гомонів і не слухав свого сусіда, який

також не стуляв рота. Шуміли, як очерет на вітрі, але Домашучку помітили і, розсунувшись, дали місце. Тітка випила там чи не випила, але в памороки ударило, шугонуло джмелінням у голову. І весь її вид знову запалахкотів отим смаглим усміхом, і уста її пірнули в усмішку, як у масло. Денис припрошував її до холодцю з риби і все допитувався:

— От за що я люблю вас, Соломко, чи не знаєте?

— Своєї жінки б постидався, ото крутій, — без злоти картала Денисиха.

Але Денис не звернув уваги на свою жінку, хоч вона й крутієм його кольнула.

— Легко вам живеться, Соломко, — вів своє, замислюючись.

— Як усім, — одказувала.

— Е-е, легко, — перечив, — бо ви за правду, ви — свята правда... Назвемо онуку Соломкою, най схожа на вас виростає. Ге, жінко? — поспитав свою господиню.

— Най зветься Соломкою, — погодилась.

Домашучка співала з усіма. Хата набрякала співами, тугими та тягучими, що мало шибок не висаджували своєю дружною міццю. Голоси були то плавні, як вода в їхній вузькій наполегливій річці, то заточувались у кожному кутку, доки виривалися надвір.

Її впрошували ще посидіти, але Домашучка відмовлялася пізньою годиною та чоловіком, який ради собі не дасть, котрого треба општати, мов малу дитину. Скvapно гупотіла безлюдною вулицею, а біля неї і випереджаючи її ішов той спів, пливли голоси. Тепер думала про свого чоловіка. І нерозбитний він, і непохватний, і до роботи його дрючком не навернеш, усе він прагне до тих озер, що між байраками чи в бору, і гнівається вона на нього, але не тільки про людське око живуть разом: дорогий він для неї.

Частіше дихала, ніби од зворушення, і поспішала до свого осоружного Домашука...

Театр переловнений. Я танцюю Гренгуара.

Трико вільно облягає моє тіло; я відчуваю зараз кожен свій м'яз на ногах, на грудях, на животі. Вони не втомились, вони ще радісні, вони, як і глядачі, на щось очікують, вони сподіваються від мене чогось непередбаченого, а я в свою чергу сподіваюсь від них щасливого натхнення. Отієї дикої гри, яка, здається, виринає невідомо з якого кутка твоєї істоти, і ти вже скоряєшся їй, вона приборкує тебе, і ти із свого буденного, розміреного ритму переселяєшся в її — нагально-несподіваний, шалений.

Есмеральда в червоному платті, чорне волосся розсипалося по плечах, спині. Сьогодні вона намагатиметься всім переконати в тому, що кохає Феба. Вона вже не перший раз доводитиме це всім, і ніхто з глядачів не знає, що насправді вона любить мене, бідного, трошки дурнуватою Гренгуара, який читає вірші там, де їх не варто читати, і тямить у жіночому серці стільки ж, скільки у своєму власному. Вона завмиратиме у Фебових обіймах, і всім здаватиметься, що вона щира, інакше бути не може. Вона тікатиме від мене, вдаючи, що з мене цілком вистачить і того, що вона врятувала моє життя, — всі віритимуть їй і навіть співчуватимуть: їй і мені. Їй — тому, що гарний офіцер одвертається від неї, а мені — що вона не бажає й дивитись на мене. Але в житті завжди майже все трапляється навпаки,

і тут також: вона у Фебових обіймах думатиме про мене, і я знатиму, що вона думатиме про мене, і це мене не дуже радує, нехай би вона не вдавала, нехай би грала по-справжньому, не ошукувала нікого.

Мені ніколи не подобалася перша картина, та й усі інші, де мені відведено роль отакого собі щиросердного, безпосереднього, але недорікуватого віршомаза. Я не вірю, що справжній Гренгуар міг бути саме таким, що погодився на те, щоб його не допустили на жіноче ліжко, коли він уже стояв біля нього.

І сьогодні вийшов на сцену із сподіванням чогось незвичайного. Мої ноги — слухняні й легкі, вони добре відтреновані, здатні іноді на імпровізацію. І тоді, коли в них пробуджується оце неприборкане бажання, я з гострою радістю прислухаюся до них і, неначе під'юджуючи їх і свої думки, хочу наказати їм, щоб вони слухалися лише самі себе, щоб вони робили те, на що я ніколи ще не був здатен, я наказую їм... Навіть починає здаватися, що раптом вони послухаються і одміняться, іншим стане ритм мого танцю, що навколо того, що я роблю, з'явиться така відчутно вловима еманация, яка властива тільки справжньому натхненню, що все те, що я роблю, таким чином вплине на людей, що довгі хвилини перетворяться для них на одну гарну мить.

В антракті я йду в убиральню. Тут зовсім інакше відчуваю себе. Навіть невеличкі її розміри настроюють на інший лад. Я дивлюся в дзеркало, бачу підведені брови, нафарбовані губи, і мені хочеться стерти все це, знову побачити себе таким, яким я є насправді. Я все ще в напруженні, бо не залишило оте бажання, яке іноді здається фантастичним. Я уважно вивчаю очі, намагаюся зрозуміти себе, хочу проникнути у власну глибину, оту далеку, заховану не тільки від стороннього ока, але й від мене. Я дивлюся в оці дві тужливі кринички, дивлюся сам у себе; дивно, що я намагаюся зазирнути в невідоме ество, і раптом сама думка навіть здається жажливою, вона втомлює, я сідаю на стілець,

кладу на коліна руки. Руки тремтять дрібно-дрібно, вони ніби все ще скорені затихлому музичному ритмові, як і ноги, і я весь злегка тремчу, мені трохи боязко, я ніяк не можу позбавитися того незбагнення, яке так і залишилося зі мною, бо ще весь перебуваю в полоні ритму...

У двері стукають, і вже по характеру стуку я здогадуюсь, це — Есмеральда.

— Ввійдіть, — кажу я.

Входить Есмеральда. Вона в тому самому червоному платті, чорні коси розсипались у неї по плечах, по сніні. Вона, за звичкою, усміхається до мене великими, підведеними очима. Але, очевидно, якось одразу ж і усвідомлює, що усмішка в неї стандартна, наперед заготовлена для загального вжитку, і тепер я бачу, як той усміх міняється, в ньому з'являються такі ширі й безпосередні нотки, що я не можу не відповісти їй. І я кволо усміхаюся і відчуваю, як я кволо усміхаюся. Але знаю, що сильніше не зможу, я зараз зайнятий іншим, я зайнятий отим незрозумілим хаосом, куди хотів зазирнути шойно, за межі якого я намагався проникнути на сцені. З приходом Есмеральди він ще далі відсунувся од мене, хоч і тоді був не близький — відстань до нього нічим не можна було визначити.

— Ха-ха! — сміється Есмеральда. — Ти помітив, як я посковзнулась на сцені?

— Ти посковзнулась? Але я цього не бачив!

— Ще й зал відгукнувся шумом. Я так наполохалась. Але потім усе пішло добре. Іноді зі мною таке трапляється. На початку.

— Так?

— І я знаю, що таке буде, наперед чекаю, і оце очікування деморалізує мене. Розумієш, почуваю себе скованою-скованою. Аж поки не станеться те, на що сподівалась. Потім стає легше. — І усмішка в неї знову схожа на артистичну, приготовану для всіх, вона вже й сама цього не помічає.

— Ти завжди себе добре контролюєш, — кажу я.

— Під час гри?

— Авжеж, під час грн.

— Звичайно! Що б тоді було зі мною, якби я не контролювала!

— Ні, не те. Розумієш, не те...

— А що ж ти маєш на увазі? — дивується Есмеральда.

— От ти виходиш коли-небудь з-під власного контролю?

— Ще чого! — дивується Есмеральда.— Коли я виходжу з-під власного контролю, я можу впасти. Так, як сьогодні. Я мало не полетіла. Добре, що тільки спіткнулась...

Вона нічого не тямить. Ми розмовляємо з нею двома різними мовами. Їй може видатись, що однією, а я добре бачу, що двома різними. Мої слова вона розуміє по-своєму, своєю дивною однобокою мовою. І вона мене любить! За що вона тільки мене любить? Не знаю. Але вона мене вибрала — прима нашого театру. Я лише приймаю її почуття. Але вона цього не розуміє. Вона вважає, що я в її владі, що вона грається мною. Чому вона така сліпа? Адже вона неймовірно сліпа. Чому? Вона, мабуть, не зможе пояснити усього так, як слід. Вона обійдеться одним чи двома словами, обмежиться поцілунком і вважатиме, що цього цілком досить. Вона поцілує мене по-своєму, якимось не так, як би це зробила жінка, схожа на мене. І мій поцілунок вона також розуміє не так, як розуміла б та, інша. Ота, інша, образилася б за нього. Але тій, іншій, можливо, потрібний зовсім інший поцілунок.

Я знов танцюю Гренгуара. Не звертаю уваги на людей, які заповнили партер, амфітеатр, ложі, галерку — зараз їх для мене не існує, я в полоні музики, ритму... Навіть мої партнери зараз десь далеко-далеко від мене. Я прагну переступити зачароване коло краси, якнайповніше домалювати музичну картину... Але відчуваю, що не можу проникнути за те зачароване коло, не можу намацати його, не можу переступити, воно пролягло десь зовсім близько біля мене, біля моїх бажань, біля мого напруженого серця,— та я на-

віть не можу визначити точно оту близькість, певну точку. І якби визначив, це була б перемога, і тоді звуки, якими я зараз напханий, задзвеніли б у мені зовсім по-іншому, кожен би задзвенів у моїй істоті так глибинно, що й догадатись про це не можна. Але коло залишається непереїденим, я зовсім на близькій відстані від нього, воно пролягло через мої нерви, через мою спрагу... У мене примітивний, дуже примітивний танець, який іншому комусь дався б без особливих зусиль, а я піднімаю його на своїх плечах, неначе важку гору,— і не можу підняти так, як хотілося б, як зумів би...

В один з моментів Феб шепоче мені:

— Не заривайся!

Він промовляє самими губами, якраз у той момент, коли стоїть, обернувшись спиною до публіки, і схиляється у ввічливому поклоні перед Флер де Ліс. А потім вони одпливають від мене, обоє чужі й далекі, і якимось куточком своєї свідомості я намагаюся зрозуміти сказане, бо весь я сповнений прагненням неможливого, яке, здається, сьогодні наблизилось було до мене на таку відстань, що в нього можна було проникнути і досягнути його.

Відпочиваючи деяку хвилю серед вульгарних циганок, запрошених на бал до Флер де Ліс, я думаю про те, що неминуче за першою перебореною межею має настати таке незрозуміле й далеке, таке притягуюче, що мене або залякає, або ж потягне до себе, як метелика до вогню; і я полечу до свого вогню, я не зможу налякатись, це я добре знаю,— полечу, крутитимусь навколо свого смертельного багаття, воно палахкотітиме, і я палахкотітиму, й ми — зіллємось, ми, врешті, перетворимося на одне гаряче племінке тіло... Я весь тремчу, знайомі циганки дивляться на мене з подивом, одна з них, зовсім безіменна у цьому балеті, шепоче:

— Ти захворів?

Але я чую і не чую її запитання, воно звучить для мене віддалено й зайво, так десь далеко, ніби все це промовляєть-

ся не до мене, ніби все це діється не за моєї пам'яті, а в ті часи, коли мене ще й не було на світі, або ж у ті, в які я тільки з'явлюся. Я нічого не відповідаю, адже нічого не можу їй сказати, жодне слово не в змозі вирватись із моєї істоти.

І знову я роблю ритмічні рухи, і мене переслідує думка, що вони не мої. І відчуваю, як поступово згасаю, і коли гримить хвиля оплесків, я не можу прийняти їх на свою адресу, хоча й знаю, що це плещуть мені... Невже вони не розуміють, що це — не такий я, яким би міг бути, що це сидить у мені хтось чужий, важкий і неповороткий, нездарний,— а той, справжній, тобто я, так і залишився сьогодні знову не знайдений мною. Я намагався сьогодні зустрітись із самим собою, я хотів подивитись на себе не збоку, а зсередини, переселившись у свої бажання й мрії, я гадав, що все так близько.

Дружно плещуть на гальорці, в амфітеатрі, в партері, не хочуть розходитися, хоча вже пора, а я весь тремчу, солодко й знеможено тремчу, і здається, що це ходить ледве помітним ходором сцена під моїми ногами, ворухиться завіса, хитаються стіни, строкаті циганки обіч мене повільно перевалюються з одного боку на другий, і я весь тремчу, я ось-ось провалюся невідомо куди. І Есмеральда, яку я тримаю за руку, шепоче мені, зображаючи усмішку, яка призначена для загального вжитку:

— Що з тобою?..

Я сиджу в своїй убіральні. Переді мною дзеркало, умивальник. Підводжу голову — бачу своє лице. Чуже лице, бо на ньому багато гриму, я просто не впізнаю себе. І тоді я серджусь, зовсім безпредметно серджусь, я вмикаю теплу воду, починаю гарячково вмиватись, наче намагаюся звільнитись від машкари, яка сьогодні мене переслідувала і ще й тепер хоче розлучити з самим собою, не дозволяє побачити себе таким, яким є насправді. І я тру обличчя милом, вода пече щоки, але я не зважаю на це, поспішаю, наче хочу

наздогнати те, чому сьогодні вдалося втекти од мене. Втираюся рушником, наближаю лице до самісінької гладенької поверхні дзеркала — і, здається, бачу, нарешті, те, що хотів. Бачу стомлене обличчя, дуже наморене, бачу збляклі очі, безбарвні губи... Оце такий я. Оце такий — і більше ніякий. Добре знайомий, тисячі разів бачений, і нікого я так добре не встиг розгледіти, як самого себе. Але нікого я так погано не знаю, як самого себе.

Стукають. Це Есмеральда. Вона вже йде. Весела, свіжа. Підколота свої гарні коси, заховала їх під хутрянну шапку. Вона сьогодні цілий вечір вдавала, що закохана у Феба, але прийшла ось. І ні до кого більше не могла прийти, вона любить, хоча вважає, що закоханий лише я, а вона — скоряється...

— Надворі дощ, — каже вона. — Весняний дощ...

— Так? — запитую я, щоб не мовчати.

— У березні — дощ. Так незвично. Це вже танутимуть сніги. Зараз по вулицях біжать струмки, струмки. Добре, що в мене є боти. Хоч би не застудити ніг.

— Уже...

— Вчора я бачила нові угорські плащі в універмазі. Правда, були тільки жіночі. Нічого особливого. Грубі. Доведеться привезти з Риги або ж замовляти.

Ми виходимо надвір. Вона щось говорить і говорить. На нас капає дощ. Холодний, хоч і весняний. Але й зрозуміло, чому холодний. Адже тільки початок березня, ще на дахах будиноків лежать сніги, ще в садах і скверах повсюди білієть-ся сніг.

Ще за кілька днів баба Ликора обходила всіх своїх родичів та сусідів. Худа та зігнута, з вічним невдоволенням, що таїлося в кутиках вуст і в прижухлому, колись синьому пеклі її очей; баба під час відвідин добрішала, вся ніби просвічувалася, її жилаві ноги тупотіли веселіше, поперек випростувався, а те невдоволення змінювалося збудженням, що робило бабу свіжішою і навіть трохи молодшою. Вона завжди вся трусилася — тремтіли її запалі, горобині груди, дрижали руки, коливалася шия, а на ній ходором ходила закростричена голова. Але тепер баба пружнішала, хвороба з неї вивітрювалася, і вся вона ставала не схожою на ту кляту бабу Ликору, якою її знало все село... Заходила до чиєї-небудь господи, сідала на лаві й розглядалася. Добре набалакавшись про се, про те, про всяку всячину, добре намовчавшись, вона, нарешті, сповіщала те, заради чого оббігала півсела.

— Йду до сина,— казала вона, пильно приглядаючись, яке це справляє враження на господарів. І хоч цю новину сповіщала вона вже неодноразово, але й тепер знову запалювалася світлом та врочистістю, ніби казала це вперше. І бралася розповідати, як сповнилася тим наміром. Як Горпинина курка порпалася й кублилася в її маку. Як погиркалася з Горпиною, а потім не могла всеньку ніч і очей стулити. Але перед світом таки стулила, і їй приснився син —

ще маленький, заплутався в гарбузинні, над ним літає бджола, а він, сердешний, соває руками й ногами, кричить, але ослобонитись із гудиння не може.

— То треба навідатися, чи не скоїлося яке лихо, хай господь сохрانیть.

І якщо баба встигала до тих господарів на сніданок, то запрошували її до снідання, а якщо встигала на обід, то припрошували обідати з сім'єю. Ликора брала ложку та іла, розповідаючи, що востаннє навідувалася до сина ще зимою, мало не замерзла в ярузі, та не замело її, а це вже літечко, тепло, то вона вдосвіта вирушить, а до смеркання й добереться. Стомиться, то спочине, води в людей попросить, а сонце памороки припече — в холодку полежить.

— Дорога ж далека,— казали їй.

Авжеж, погоджувалася баба, дорога далека, ноги наб'є, але в неї ще є сила. На водохреща валялася на печі, все тіло боліло, нудило її, а тепер уже добре: і сама ж город скопала, і засадила, й прошарувала та підгорнула. А зараз ось вибілює полотно, до лісу по в'язку ходить, бо просила в бригадира, щоб привіз хмизу, то сказав: «Пора — кипить усе, а ви, бабо, до колгоспу не ходите, то й почекаєте». А в печі ж палити чимось треба, само ж воно не закипить і не звариться, ото й по в'язку мусить дибати... А що в колгоспі не робить, то своє вже відробила, нехай ще кожен стільки докладе рук. Хіба ж вона і снопів не в'язала, хіба ж щороку ділянкою буряків її обминали, хіба ж вона ті буряки не копала? Коли пальці од холоду похрускували, як паліччя, хіба ж вона біля худоби не бабралася, не гнила в гною, не чистила поросят та не ночувала в свинарнику, коли починалися опороси? Усе те переносила на своєму горбу, бо по війні тоді всім було важко, не тільки їй.

— А тепер стара стала, то хоч спочину,— казала.— Бо ніколи того спочинку не було.

Дякувала за гостинність, за хліб і йшла. Чи здибала кого на вулиці, чи застерігала в городі, чи перепиняла біля

криниці, чи на кладці біля річки, спинялася і, ще більше освітлюючись внутрішнім вогнем, заводила розмову здалеку: кого виньки бачила, хто що сказав, і що в Ковалихи біда — дочка вже кашляти кров'ю почала, а Жеврик Ілько, трясця його матері, жартома погнався був за Мартошиною дівкою, то дівка п'яту на скло розпорола, тепер напухло, і, мабуть, одвезуть її в лікарню. Повідавши знані новини і почувши не менш важливі, — що та Ковалиха замолоду й сама слабувала, то й діти вдались у неї хоровиті, що той Жеврик Ілько — волоцюга й пройдисвіт, ні до кого й свататись не хоче, по всіх усядах тільки й тиняється, а Мартошина дівка — гарна дівка, тільки права нога в неї коротша, ніж ліва (то ж яку вона ногу розбатувала — ліву чи праву?), баба Ликора, нарешті, пригадувала вредну Горпинину курку. Тепер вона цю курку змальовувала мало не навмисно підмовленою, мало не нарочито посланою, бо чого ж це вона з дня у день вчашає в чужий мак, ніби для неї нема більше де порпатися, хай би в Горпининих грядках і вибивала кубла! Ликора розпалювалася, однак від того не втрачала світла, яке затоплювало її лице. Тільки те світло тепер заплямлювалося бурячковістю, грубішало, але вся та бурячковість і грубість минали, коли баба переходила до гарбузиння, в якому заплутався її син, та до бджоли, що все кружляла над ним, силкуючись дати жало.

— Збираю гостинці, піду до нього.

За перший день баба встигала обійти чимало, наговоритися до запаморочення, і ввечері в голові в неї починало видзвонювати, як баняк. Як баняк, недавно куплений на базарі, білий, аж сивий, ще не запльований патьоками та не зачорнений димом, не обгризений полум'ям, він видзвонює чисто й протяжно, коли по ньому вдарити щиглем чи зігнути пальцем. Так гуло в бабиній голові од радості, що стільки людей слухало про її сина; те гудіння не вимеркало й уночі, баба крізь сон прислухалася до нього, і на ранок голова також була просякнута добре вловимим дзвоном, так

що бабі іноді здавалося: то день так дзвенить, то село так гуде, то дерева так бринять, то люди так гучать, то дорога так вителенькує, то калина за городом побамкує. Проте згодом озивалося все її ество знову згадкою про сина, і вона, прихиливши двері, йшла до криниці. Йшла зумисне неквапно, щоб зустрілося більше людей. Біля криниці довго розкручувала мотузок, повільно опускала відро, а коли набирала води, то озиралася то в один бік, то в другий чи топила зір у чужому обійсті. А верталася назад, то віталася перша навіть і з дітьми, а коромисло на її плечі погойдувалося ласкаво й приязно. Вона тішилася, що попереду цілий день, і за цей день вона багатьох здибає, багатьох обійде і ще багатьом розповість про те, що забиває її дихання, що примушує її аж світитися. Її не турбувало, що її самої не розпитують про сина, що мовчать, що одводять погляд, що іноді навіть розтуляють рота, щоб щось сказати, але стримуються. Баба того майже не помічала, бо стежила не так за людьми, як була заглиблена у свої почуття, у своє бажання навідати сина.

Уночі вже їй снилося, як іде. Дорога дуже широка й чиста, густо застелена сухеньким промінням, а вона дрібно перебирає погами, навіть не чуючи їх. Навколо клекотять жнива, їдуть вози з сніпками, і сонце — гарячим сніпком, і бабина хустка пахне польовим повітрям. І ось уже дорога не дорога, а річка, а сонце не сонце, а човен, і вона пливе в тому човні. Їй усе жаркіше й жаркіше, ось вона вже мало не палахкотить, і баба прокидалася. Серце калатало в грудях, всю її тіпало, як у пропасниці, і здавалося, що вся спечена. То обмацувала себе і, ворущачи губами, прислухалася, як гунає кров у жилах, як її всю пронизує страх, що не добралася до сина.

Зранку починала ладнатися. Різала кількоро курчат і готувала печеню. А ще оддушувала сир і варила вареники та пекла пиріжки. Виймала з-під ослона запорошений, у павутинні, бутель із торішнім вишняком і наливала повно в зе-

лену сулію. З темного горища зносила в пелені горіхів і перетирала їх мокрою ганчіркою. З грядки назбирувала молодих огірочків з білою та жовтою підчеревиною. Натрушувала в садку папіровок, і вони з коротким зітханням падали на скунялу землю. Все це складала в кошик, а що не влазило, то запихала в старенький, латаний-перелатаний мішок, перед цим випраний у ставу, бо в тому мішку неслося кілька здичавілих бабиних курок.

Коли гостинці були готові, баба не находила собі місця. Куди не ступала, куди не поверталась, усе муляло: їй треба бути не в погребі, а в сінях; опинившись у сінях, хотіла вже очутитись у курнику; а в курнику не було що робити, то йшла доглядати коноплі. І так цілісінський день крутилася, доки не йшла знову по хатах та по людях.

— Завтра вже йду,— сповіщала вона кожному, і була ніби трохи зблідла від пережитого, і, ще більше заглиблена в свої турботи, не звертала уваги на здивовані чужі обличчя, на нерозуміння у віхтиках запалених зіниць.

— Вирушаю завтра,— казала Ликора.— Спакувала гостинці, бо своє своїм, а з матеріної хати найсмачніше, нехай поласує. І курчаток засмажила, і горіхів візьму. Ото добре, що восени з Ковалихою нарвали в лісі горіхів, там їх було як граду. Цього літа вже менше вродило, а колись же їх стільки родило — та великих, та зернята здорові, як насмажити — стріляють, чисто тобі з рушниць...

І баба вже розповідала про горіхи. І про жолуді... Про осінні, сині від інею, лісові стежки, які кусали за п'яти, коли ходила збирати усе те. Дубів же насадила за городом, де калина,— ростуть. Поволеньки лізуть із землі, аж груддя порипує. Про все це люди слухали ширіше, не одверталися, і бралися розказувати й про свої дуби: ото народжуються діти — вони й садять.

Як надходило літнє світання, баба вирушала. Верби над шляхом, додивившись сні, уже вмивалися росами і, остуджені, пашіли сивою вогкістю. Небо пойнялося рум'янцем,

комини позіхали першим димом, а тітки з коромислами та порожніми відрами йшли до криниць. Ранок, підпалений сонцем, розливався морем рожевого наївного світла, і тим світлом уже зайнялася Ликора, вона горіла ним ізсередини. Кошик, зв'язаний із мішком через плече, сама баба запнулася празниковою хусткою і була зовні така святкова та незвична, ніби оце вибралася на прощу. Коли здибала людей, тільки віталася, але не спинялась і не розказувала нічого — куди йде й до кого. Але люди й так знали, куди й до кого вона прошкує. Бо вона вже так вибиралася не раз. Зимою і влітку вона йшла в гості до сина. Зимою і влітку всім у селі оповідала про нього. Двічі на рік носила в собі невимовно чисте світло.

Дехто спинявся й дививсь їй услід. Обличчя були здивовано співчутливі. Люди знали, що баба пройде селом, вибереться в поля і йтиме довго. Коли захляне, то попросить води, примориться — у затінку сяде спочити. Навколо неї клекотітимуть жнива, сунутимуть вози із сніпками, а молотарки звіддалеки підпадьомкатимуть, як перепілки. І так довго вона йтиме, що курна дорога для неї стане річкою, а сонце — човном ялиновим, і вона пливтиме у тому човні, і їй буде жарко, і все тіло в неї пектиме.

Йшла баба Ликора до сина, загиблого на війні.

РАДІСТЬ У ГОЛУБОМУ

Оксана Іванівна відчувала в кімнаті весняну вологість. Ту ранкову пронизливу прохолоду, яка не дратує, не змушує думати про тепло, про те, що слід розпалити в грубці, а тільки викликає в уяві голу землю, чорні, напружені постаті дерев, сердите небо, прозоро загусле повітря. Мабуть, небо сьогодні було не сердитим, у ньому плавало сонце, бо крізь фіранку ллявся ручай променів. Вона хотіла полежати — хоч у неділю полежати скільки завгодно, не поспішати на роботу, нашвидкуруч ковтаючи підсмажену картоплю та запиваючи кислим молоком. І думати про своє життя — про теперішнє і колишнє, перебирати в пам'яті знайомі спогади, до яких поверталась уже не раз, і очікувати назовсім забути, що вискакували хтось із яких закутків і приголомшували її своєю несподіваністю, хвилюючою виразністю. Коли пригадувалось щось радісне, вона усміхалась, коли смутне — їй ставало журно, і вона ніби наново переживала своє минуле, знаходячи в тому насолоду.

Сьогодні в пам'яті постала одна картина: річка попід лісистими горбами, луг з високою травою, а вона збирає квіти. Оксана Іванівна напружувала пам'ять, споминаючи, в якому році і де це було, але пригадати ніяк не могла. Проте картина стояла перед її зором така яскрава, така приваблива, вона не була витвором її уяви, вона з'явилась із

дійсності, із минулого і,— Оксана Іванівна берегла все це в собі стертими, збляклими відчуттями,— була зв'язана із особливо радісною подією в її житті. Але якою саме, не могла пригадати, хоч як силкувалась. Тоді викликала перед себе інші картини, зовсім не зв'язані з цією, вона сподівалась, що утвориться ланцюжок, він допоможе їй усе розплутати. Але інші картини, будучи зв'язані між собою, не припасовувались до тієї, на якій була річка між горбами і квіти у високій траві. «Склероз,— картала себе Оксана Іванівна.— Провали в пам'яті, болячки обсїдають... А далі що буде?» Вона зітхала, їй ставало шкода самої себе, і вона ще з більшою наполегливістю бралась пригадувати ту картину, намагалась проникнути в те неосвітлене провалля, в якому нічого не було видно, але яке берегло таємницю її молодості.

За вікном дзвенів чистий дитячий голос. Він звучав соковитою молодою міддю, ненадщербленою, у ньому було стільки ненавмисного захоплення самим собою, що починало здаватись: на світі, і справді, крім нього, більше не існує нічого. І коли той голосок особливо виразно проник у свідомість Оксани Іванівни, її непевне роздратування вже чітко оформилось. Тепер вона вже доконче знала, що їй заважає, що стоїть на перешкоді, щоб у тій картині все стало зрозумілим і ясним... Навіть до ладу не розміркувавши, що чинитиме, вона встромила ноги у вовняні капці, що стояли напихваті біля ліжка, стулила на грудях халат (зелені квітки по рудому полю) і підступила до вікна. Примружилась од веселого проміння, яке дощем синнуло їй у вічі, і перше, що вона побачила через вікно,— це їхнє подвір'я, заляте сонцем. Воно було по-весняному приязним, безтурботно сяяло, і, очевидно, на подвір'ї було тепло, без такої різкуватої сирості, як у її кімнаті. І друге, що вона побачила,— це дівчинку у голубому платті. Вона бігала із скакалкою і чи то співала, чи просто галасувала. Дівчинка була не з їхнього двору, вона позавчора чи вчора приїхала із своїм батьком

у гості до Ковальчучки. І бач, як швидко освоїлась. Плигає та репетує, ніби вона тут одна, ніби всім цікаво слухати її вереск. І Оксана Іванівна, гніваючись все дужче, одчинила квартиру і гукнула:

— Гей, дівчинко, перестань!

Дівчинка не почула. Як і раніше, тонкі, пружні ноги підкидали її тіло догори, і дзвінкий голос лунав дзвінком, чистою ненадшербленою міддю. Обличчя дівчинки сяяло, як маленьке сонечко, у ньому було стільки безтурботного щастя, що, здавалось, її чоло, щоки і напіввідкриті уста випромінюються. Дівчинка скакала й скакала, каблучки сухо постукували об біле каміння, і їхній безперервний дроб для Оксани Іванівни звучав також як виклик. Тоді вона, передихнувши та виштовхавши з горла неприємну давкість, гукнула:

— Дівчинко!

Скакалка обкрутилась навколо ніг, затремтіла хвилею і впала на каміння. Дівчинка пошукала очима, звідки до неї звертаються, і, помітивши Оксану Іванівну, усміхнулась до неї так, ніби до гарної своєї знайомої. Але та усмішка не зворушила жінку.

— Підійди сюди! — наказала розгніваним голосом.

У дівчинки було пустотливе, веснянкувате обличчя. Мабуть, вона звикла подобатись дорослим, бути предметом їхнього захоплення, і вся вона, ще й не почувши від Оксани Іванівни жодного доброго слова (а вона сподівалась тільки на добре), уже світилась задоволенням і трішки — вдячністю.

— Не галасуй, — сказала Оксана Іванівна.

Обличчя в дівчинки видовжилось. А веснянки стали начебто меншими й колючішими. Вираз обличчя Оксани Іванівни, який не змінився і крихти, після тих слів видався дівчинці злим.

— Можеш скакати, — продовжувала сердита жінка у вікні, — тільки не репетуй. Бо ти заважаєш. Люди відпочивають, у будинку є хворі чи старі, а ти кричиш і кричиш.

Дівчинка скривджено одвернулась. Оксані Іванівні зда-лось, що вона щось буркнула.

— Що таке? — запитала вона.

Тепер дивились одна на одну. Оксана Іванівна вловила в чужому погляді відверту неприязнь і поспішно мовила:

— Ну, йди.

Вклалась у ліжку і думала про дітей. Звичайно, діти — це найбільші егоїсти. Доки малі, то вимагають всього, і батьки змушені забувати про себе, вони вже існують тільки для своїх дітей. Але варто дітям підрости — і все забуто. Проте доля карає їх своїми дітьми, і тоді вони знайомляться з почуттями своїх батьків, починають співчувати їм, жаліти... але не можуть уже об'єднатись з ними близько-близько, бо надто віддалились. Зачароване коло людського існування.

Дівчинка за вікном більше не кричала, і думки Оксани Іванівни перемінили русло. Горбистий ліс, який здалеку був чорним, і річка знову виникли перед її зором, але увага на них довго не затрималась, перебігла на її теперішнє повсякденне життя. На роботу в районній редакції, де вона посідала відділ листів, на колектив, який після війни змінився так, що із старих працівників лишилась вона тільки одна. І їй у цю хвилину стало гірко, бо вона не примхлива, а справедлива, і вона завжди хоче, щоб було краще. Вона наполягає на своїх принципах, не допустить, щоб десь творилася сваволя, щоб десь було скривджено людину, її почуття... Примхи... І вона скривилась зневажливо, гмукнула.

Крізь відчинену кватирку віяло ранковою свіжістю. Надворі стояла мертва тиша. Промені вже густішим ручаєм лягли на підлогу...

І раптом Оксана Іванівна згадала, що було пов'язано у неї з лісом, річкою та лугом... Потім вона поверталась у село, де гостювала у своїй тітці. На голові важко лежав вогкий од невисохлої роси вінок, а біля нього гули та шелестіли бджоли. Їх було дві, і вони подзвонювали й подзвонювали, не одлітаючи, і Оксану Іванівну переслідував страх,

що вони можуть вжалити. Вона не наважувалась махнути рукою, щоб відігнати їх, а йшла і йшла, плекаючи сподівання, що бджоли відстануть самі. Страх був солодкувато гострий, знесилоуючий, од нього терпло в ногах, і вони ставали неслухняними... На мосту стояв чоловік у білому полотняному костюмі і в білому солом'яному брилі. Коли Оксана Іванівна йшла мимо, то він дивився на неї теплими, нечужими очима. Вона вже хотіла привітатись, подумавши, що то, мабуть, знайомий, але стрималась. Чоловік, помітивши той душевний порух, ще більше зласкавів, тепер він дивився на Оксану Іванівну повно й глибоко, так, як дивляться на тих людей, яких добре знають. Вона мовчки пройшла мимо, поминула сухий дерев'яний місток і, вступаючи між лозинові кущі, не стрималась і оглянулася: чоловік дивився їй услід... Коли відлетіли бджоли од її вінка, вона й не застерегла; поверталась у тітчину хату і роздумувала: що то за людина, звідки вона знає її, чи то тільки примарилось?

Її життя було багатим і цікавим. Вона партизанила, одружилась у лісі, а потім похоронила свого мужа, якого розбив інфаркт. Вона не могла поскаржитись на долю, на несправедливість чи що там. Вона зустрічалася з багатьма людьми, деякі пішли з її пам'яті швидко, хоча з ними вона спілкувалась роками, а деякі залишилися у її спогадах, хоча, очевидно, не мали для того й підстав. Але той чоловік, випадково побачений на мосту, зберігся у споминах. І не так він, як його погляд, у якому пробивалося щось майже рідне. Чим більше спливало часу від тієї зустрічі, тим більшої ваги надавала вона тому погляду у своєму житті, але яке саме значення має той погляд, що він виражає і що за ним криється, — не могла собі пояснити.

...Надворі діти грались у класи. Плигали з однієї клітинки в другу на лівій або на правій нозі. Дівчинка в голубому, новенька в цьому гурті, стояла осторонь. Зрідка вона бралася плигати через свою скакалку, але зразу ж переста-

вала. Побачивши Оксану Іванівну, що з господарською сумкою зібралась на базар, одвернулась. «Мабуть, розгнівалась на мене»,— подумала жінка. І вона пошкодувала, що на-сварилась на дівчинку. Хіба ж дитина що-небудь тямить? Оце тонконоге створіння у голубому платті, оця радість у голубому...

Вона підійшла до дівчинки і запитала:

— Чому ж ти не скачеш?

Веснянкувате личко повернулось до неї, але у відповідь не засяло ні прихильністю, ні повагою.

— Не хочу.

— Тепер уже нікому не заважатимеш, то співай.

Дівчинка ж, заздрісно стежачи, як граються у класи, повторила:

— Не хочу.

— Ти на мене розгнівалась?

Але дівчинка вже одбігла від неї. Вона вистрибом майнула по двору, б'ючи себе скакалкою по ногах, а потім знову зупинилась біля гурту, що гравсь у класи. Вона почувала себе тут чужою, і всі ставились до неї, як до чужої, вони хотіли познайомитись із нею, але це поки що не виходило, хоча ось-ось уже мало вийти.

Оксана Іванівна зітхнула і попрямувала на базар. Протягом цілого того дня — де не була і що не робила — шкодувала, що скривдила дівчинку. І раз у раз в її вухах відлунював отой ранковий свіжий голосок.

КЛАВА, МАТИ ПІРАТСЬКА

Назар працював на гуті, що містилася на околиці районного містечка. Підприємство було маленьке, продукцію давало не дуже якісну. Та й асортимент бідненький: кухлі, склянки, вази і мензурки. Пробували освоїти щось складніше, але нічого не вийшло, тільки дало привід головному інженерові говорити на всіх нарадах та зборах: «Провалилися! З тріском провалилися!..» Всі розуміли, що це чергове критичне самобичування, а тому навіть не посміхалися іронічно. Головний інженер належав до тих людей, які фразами стараються застрахувати себе від неприємностей.

Назар звик до роботи біля вогню. Він навіть знаходив вільну хвилину, щоб перекинутися словом із дівчатами, які доставляли на сушарку щойно виготовлені речі, а то й притиснути котрусь із них в проході між будкою змінного майстра та штабелями ящиків і вщипнути. Дівчина давилася сміхом, пирскаючи відбивалася, але обачно, без затрати зайвої сили, і це спонукало Назара ще дужче пригорнутися до неї молодими грудьми.

Після зміни він біг разом з хлопцями на міський стадіон, переодягався у напівтемному дерев'яному приміщенні, де гостро пахло сухим пилом, звідки ніколи не вивітрювався густий сморід старого взуття,— і швидко вибігав на зелений майдан, обрамлений жовтими біговими доріжками.

Хлопці із захватом гасали за тугим м'ячем, лупили його тупими носками, лунало глухе або дзвінке бумкання, шкіряна куля легко перелітала в прозорому повітрі. Тіло одразу ж ставало гарячим, вкривалося теплим потом; піт ставав холодним та приємно остуджував, коли доводилося прожогом вискакувати на пас або ж стояти деякий час нерухомо, очікувати на передачу...

Закінчувався футбол, Назар знову переодягався, хапав чемоданчик з обшмуляними краями і через парк, де стояли високі старі граби, біг до школи. Він відвідував десятий вечірній клас. Здебільшого запізнювався, з'являючись тоді, коли в класі вже починався урок. Він на деякий час ще затримувався в коридорі, боячись відчинити білі, строгі двері. Тоді говорив сам до себе: «Ну, хай буде, що буде!» — рішуче брався за ручку, тягнув білі строгі двері на себе і переступав через поріг. На нього зразу ж піднімалося з-за парт кілька десятків пар різноманітних, різноколірних очей, учителька повільно і невдоволено обертала до нього спокійне обличчя, дивилась деякий час так, неначе вимагала пояснення, а потім дозволяла сісти. Назар ішов на своє місце, знаходив у чемоданчику між спортивним костюмом і бутсами зіжмаканий зошит, заляпану чорнилом книжку, виймав ручку — починав робити все зразу: списувати з дошки розв'язаний приклад з тригонометрії і гарячково бігати поглядом по домашньому завданню, якого він не встиг приготувати... Коли викликали Назара, він, високий, тонкий, незграбно підводився, довго стояв мовчки, вдаючи, що шукає щось у книжці, далі підводив голову, дивився на вчительку, ніби хотів сказати: «Адже минулого разу піднімали мене з місця, я нічого не знав. Могли б через раз викликати. Я нічого не підготував, бо зранку працював на гуті, а після роботи грав на стадіоні в футбол. Адже не забороните ви мені ганяти м'яча, правда ж?» І він уже сміливо, різко дивився на вчительку, ніби вона збиралася заборонити йому ганяти перед заходом сонця м'яч, вдихати запах старого взуття

в роздягальні і зеленої трави — на футбольному полі... Учителька не дорікала Назарові. Тільки підкреслено спокійно схилялася над журналом, робила якусь позначку напроти його прізвища, а потім, навіть не дивлячись у його бік, вела урок далі.

Клава, яка сиділа поруч з Назаром, штовхала хлопця ліктем і казала пошепки:

— Маєш «цвайку»...

«Цвайкою» вони звали двійку. Одиницю перейменовували на «айку», трійку — на «драйку», четвірку — на «фірку», п'ятірку — на «фінку».

Назар невдоволено бурчав:

— Ну, й маю!

Клаві такого докору закинути не міг. Дівчина намагалася вчитися тільки на відмінно. Працювала вона друкаркою в їхній конторі. Невеличка, в міру повна і в міру приваблива. Обличчя було з тих буденних, банальних облич, яке нічим не відрізняється з-поміж інших.

Йшли дні за днями. Назар видував скляні кулі, виготовляючи кухлі, з яких п'ють пиво і хлібний квас. Як і раніше, знаходив вільну хвилину, щоб у вузькому проході між будкою змінного майстра і ящиками готової продукції здибати якусь дівчину, притиснути її до дошок, відчутти на своїх щокках її дихання, біля самісіньких вух вловити її придушений, бентежний смішок... Аж якось у суботу він біля заводської контори зустрівся з Клавою, кинув їй коротеньке «здраслуй» і вже хотів пройти, але вона зупинилася і запитала, чи поїде він аж тієї неділі до Львова в театр.

— Може й поїду,— непевно відповів Назар.

— То треба вже зараз сказати.

— А як я завтра скажу, то хіба що?

— Завтра неділя, тебе не буде.

— А я тебе зустріну й скажу!

— Як же це ти мене зустрінеш?

— А побачення призначу!

Клава, що стояла трохи віддалік, наблизилася, хлопець побачив її строкаті веснянки, кирпатий ніс, який йому не сподобався, сказав:

— А ти, мабуть, з Полтавщини?

— З Хорола.

— От бачиш, я тямлю дещо.

Але вона на це не звернула уваги, сказала про інше:

— Вже осінь...

Він не зрозумів:

— Ну й що ж?

— Вже осінь, а ти мені побачення призначаєш!

Він, здавалося, вже забув, що хвилину тому жартома призначав Клаві побачення, і голосно зареготав. Потім угамувався, глянув поверх її руської голови на липи, що росли вздовж похиленого паркана. Вони були вкриті світло-жовтим листям, яке надавало деревам легкості, роблячи їх окриленими, майже невагомими, націленими у висоту, хоча раз по раз окремі жовті вогники, що мали форму липового листу, повільно, колами, поступово збільшуючись, опускалися додолу. Внизу вже лежало їх багато, тих жовтих вогників, і Назар, втягнувши в груди повітря, відчув, що воно насичене холодним, гострим запахом зів'ялого листя.

— Ну й що ж? — повторив він уперто.

— Цікаво, а як зараз у лісах?

Він засміявся. А хіба як там може бути, в лісах! Так, як скрізь. Деревя стоять мовчки, з них спадає листя, і все.

— Можу й ліс тобі показати, — щедро запропонував Назар. — Завтра їду до дядька в Смерекове, а в них там — ого-го-го які ліси!

І хлопець знову голосно засміявся.

Так і вирішили, — він напівжартома, вона серйозно, — що завтра зустрінуться на автобусній станції. Потім Назар взявся за свої немудрі справи; оскільки ж він загодя обіцяв одному дядькові прийти на толоку, то до школи не пішов, а до півночі працював разом з іншими при світлі вогнів

на будівництві. Після цього спав довго й легко і прокинувся пізно, коли вже й нерозумно було їхати в Смерекове. Нехотя поспідав і вирішив усе-таки їхати, бо пообіцяв привезти дядькові каретку для велосипеда. Взяв ту каретку, що лежала в сінях старанно змащена в солідол, і подався.

— А я тебе вже заждався,— сказала Клава, зустрівши його біля каси.

Назар глянув на неї здивовано:

— А куди ти?

— Та в ліс же з тобою!

— А-а, то зараз я візьму квитки.

Клава була в старенькому жакетику, в сукні, яка новою теж вважалася давненько. В руках тримала чорну сумочку. Назар уважно оглянув її спорядження.

— Кошик на гриби взяла?

Дівчина дістала з сумочки голубу авоську.

— Ех ти! Хіба ж на гриби сітку беруть? Треба було кошик, в ньому вони не помнуться.

— А хіба сюди не можна?

— Ні,— сказав він різко.

Поки чекали на автобус, ще минуло чимало часу. Походжали вздовж високої стіни, викладеної з сірого граніту. За стіною ховався монастир, в якому давно вже не жили монахи, поступившись своїм місцем військовій частині. Тепер біля вузького входу, прорубаного в стіні, стояв молоденький солдатик з гвинтівкою і кожного разу, коли Назар з Клавою проходили повз нього, проводжав їх пильним поглядом.

— А ми в Хоролі,— розказувала Клава,— гралися в піратів. Серед хлопців я була тільки одна дівчина, і вони мене звали піратською матір'ю.

Назар недовіжливо гмукнув.

— Ні, ні, так було! І одного разу вся команда почала бунтувати. Вони прив'язали мене до щогли корабля. Я була в чомусь винувата, мені було соромно, але я не плакала

і не просила пощади. Бо знала, що бунт вляжеться і все буде, як раніше. А коли попрошу пощади, то вже не буду більше їхньою піратською матір'ю.

Іхали автобусом. За вікнами бігли сливові та яблуневі сади, окроплені краплистою кров'ю листків. У полях орали, і чорні клини виразно виділилися серед стернищ. Скоро автобус подряпався вгору, вони піднялися в сосновий Гарай. Потемніло, запахло охололою глищею... В Смерекові були незабаром. Назар на коротку мить заскочив до дядька, віддав йому каретку і, сказавши, що повернеться пізніше, бо прибув з дівчиною, яка хоче подивитися ліс, побіг з обійстя. Тітка почала міркувати: «Яка це дівчина? Чи не свою кралю привіз, та боїться показати?» Вона перегнулася через пліт, але нічого не побачила. Тоді вибігла на вулицю: Назар з високою повною дівчиною уже виходив на луги, ховаючись за кущами...

У Клави блищали очі... Вона дивилася навколо так, неначе усе вперше бачила, м'яла в руках сумочку і розповідала про своє піратське материнство, як одного разу вони напали на підводу з кавунами та динями, набрали стільки, що потім поїсти не могли. Але це скінчилося дуже сумно. Голова сільради наказав, щоб матері поприводили їх, і офіційно на цьому прийомі заборонив промишляти піратським розбоєм. А потім розгнівані матері всипали кожному з них ще й неофіційно. Дісталосся й Клаві... І вона сміялася тепер, пригадуючи минуле.

В дугах сіріли стіжки сіна. На одному з них стояв чоловік і, набираючи на вила великі купи, кидав їх на віз... Від колгоспного господарства торохтіла друга підвода; її ще не було видно, але сухе деренчання коліс об тверду землю виразно жило навколо, здавалося, ним було повне високе світло-синє небо, позначене в кількох місцях дрібними хмарками.

Від села ліс здавався однією суцільною темною стіною, а коли вони перестрибнули через неглибокий рив, зарослий

травою, то побачили, що темний він лише здаля, а коли ступаєш у його тишу, то зустрічаєш на кожному дереві жовтий сум. Клава зламала низько, біля самої землі, галузку клена з одиноким листком і на спідньому боці листка намацала холодні сліди вранішнього заморозку — дрібні краплини... Вони спустилися у вибалок, де ще поміж кущами нерухомо висів білий туман, і коли Назар зачепив плечем горіховий кущ, на нього посипалися вологі листки, і він відмахувався від них, як від живих, а один ковзнув по щоці.

Вони зазирали під кожний кущик, уважно оглядали похмурі підніжжя стовбурів, зарослі сивим мохом, присипані дрібним галуззям, але їм не попадався жоден гриб. «Може, це не грибне місце», — подумав Назар і запропонував:

— А давай виберемося з ярка нагору.

Він здирався попереду, вона за ним. Коли вже підійшли до білих беріз, зупинилися. Назар провів долонею по змокрілому лобі, озирнувся навкруги і, піймавши в очі бурячкову барву дерев, брилу голубого неба, напівсині коридори в дубовій посадці, чомусь засміявся.

— Ну, чого ти? — запитала Клава, і він зловив у її погляді вибачливу ніжність. Йому не сподобався той погляд, і він відповів навмисне грубо:

— Та з тебе сміюся. Ну, яка вона, осінь у лісі?.. Ну, багато грибів назбирала? Нічого не знайшла.

— Але ж і ти шукаєш...

— А-а-а...

Вони опинились на галявині, від якої відступили дерева, тільки дика груша тут стояла. Назар нагнувся, почав шукати у низькій, побурілій траві гнилички. Знаходив, але всі вони були з цупкою шкіркою, під якою вгадувалося струхлявіле тіло, або ж зовсім гнилі, аж чорні, з біленькими запліснявленими цятками... Він сів під грушею, простягнув ноги, і вже йому не хотілося більше нікуди йти, а отак сидіти, ловлячи обличчям останнє сонячне проміння.

— Сідай,— запропонував він Клаві, вдаряючи поруч себе долонею по бронзових, з чорними жилками, грушевих листках.

Клава сіла трохи віддалік, він підсунувся ближче, обійняв її однією рукою і притулився щокою до її холодної щоки. Вона повернула до нього очі, він побачив їх надто близько від своїх,— запитливі, з вологим блиском,— але опустилися донизу повіки, закривши і запитливість, і вологий блиск. Він узяв мокрий листок, приклав їй до лоба, і Клава повільно повела головою в один бік, а потім в інший: не треба... Відштовхнула його ліктем. Запитала:

— Навіщо?

— А так!

— Навіщо?

— А так собі. Хочу обійняти тебе і обіймаю.

— Не руш більше.

— Але!

— Ти ж мене однаково не любиш.

— А може, люблю? Хіба ти знаєш,— сказав він непевно, хоч добре знав, що Клави не любив, ніколи й не згадував про неї, і ніколи б вони в ліс разом не пішли, якби не випадок.

Він притулився до неї ближче, застеріг тепер в очах і радість, і недовіру, і йому закортіло продовжити оцю гру, де не було правди, а тільки його молоде серце, яке він сам, звичайно, не міг звинуватити ні в чому.

З лісу вони поверталися, тримаючись за руки. Перед хатою Назарового дядька Клава навіть не зупинилася, бажаючи з вулички йти на шлях, щоб сісти на попутний автобус, і Назар не заперечував проти цього. Хай іде, а він загляне до родичів. Та в цей час вийшов на вулицю дядько, запросив обох. Клава скорилася.

Стіл стояв надворі, серед пожовтілих яблунь. На вишити скатертину падало час від часу листя, і Клава збирала його, складаючи в купку біля себе на ослоні. Тітка принес-

ла горілки, смажені, огірків. Вона переодягнулася в святковий одяг, на обличчі плавала велика-велика усмішка.

— Сідайте, дітки, поряд,— припрошував дядько.— То як тебе, доцю, звати?

— Клава.

— Отже, Клавочка. Де ж ти робиш? А хто твої батьки? А де вони живуть? А чи велика, доцю, у вас сім'я?

Дядько розпитував діловито. Його навіть цікавило, скільки Клава заробляє, де живе і чи не маленька у них в Хоролі хата. В тітки вже пригасла посмішка, вона слухала.

— Навіщо все це? — запитала тихенько в Назара Клава.

— Думають, що ти моя наречена, що я тебе привіз показувати.

Вона густо почервоніла, і в тому раптовому рум'янці навіть позгасало ластовиння.

— То скажи їм правду.

— А хай собі думають, мені що?! — байдуже відповів Назар.— Бо як я скажу, що ти лише хотіла ліс подивитися, то вони не повірять. Хіба можна дивитися осінь у лісі?

— Але ж ми дивились?

— А-а, таке кажеш! Ми гриби шукали, але жодного не знайшли.

— А осінь?

— Вигадки!

Дядько поналивав у стограмові скляночки горілки, прокашлявся і, дивлячись, як хилитається блискуча іскриста рідина в посудині, бо стіл хитався, прокашлявся і сказав:

— То вип'ємо, щоб ви були щасливі.

Клава пити відмовилась, вони ж усі перехилили, понюхали чорного хліба і взяли за квашені помідори. Потім пили ще, тільки Клава не хотіла, і коли вже тітка почала їх поздоровляти, зичити гарного життя, то Назар не втерпів більше — і розсміявся. У нього в голові приємно дзвеніло, йому здавалося смішною й цікавою вся ця пригода, і він реготав голосно, невимучено.

Великі Клавині очі стали надміру журними, вони вкрилися вологою плівкою, і вона ось-ось мала прорватися, мали бризнути тугі, швидкі сльозини.

— Пусти мене!..

Вона підвелася, дістаючи свою сумочку з яблуні, на яку повісила перед цим. Відвертала обличчя, не бажаючи, щоб зараз бачили її очі, повні сліз, і так, не обертаючись, вилзла з-за столу, пішла по скопаному городу, продерлася через жоржинові кущі і вже скоро зникла.

— Хай іде! — безжурно сказав Назар.

Дядько, важко ступаючи розтоптаними чобітьми, захрустів по зернистому білому піску до хвіртки, пропав у сутінках вулиці, а коли повернувся, то опустився край столу, поклав перед собою велику волохату руку, запитливо втупився у небожа.

— Та це вона вчепилася до мене... Мовляв, вези та ліс показуй і осінь... А в мене з нею нічого нема,— пояснив Назар, відчуваючи незручність.

Тітка сказала:

— Ми не втручаємось. А тільки не треба було так з нею...

Уже настав вечір. Помітно постуденіло, небесна глибина із сірої, снігової, перетворювалася на темну, ставала ближчою, суворішою. Тиша пахла яблуками, і Назар пішов у садок, довго стояв між кущами агрусу, далі взяв грабову тичку, що валялася на сніпках кукурудзиння, збив повне з жовтим ситим зблиском яблуко, що сумовито нагинало тонку гілку. Воно коротко впало додолу, холодно гупнувши в затоптану траву.

Треба було вже йти. Назар хотів попрощатися з родичами, але дядько кудись зник, а тітка лежала на ліжку і, здавалося, спала. Розгнівалася на нього. Що ж... Назар причинив двері, пройшовся по білому зернистому піску, заглибився у прохолодні сутінки вулиці. Він довго стояв на шосе, автобуса не було, а машини не траплялися. Клава, мабуть,

уже поїхала львівським експресом... Назар ішов свіжими полями, хміль щезав, на душі було порожньо, ніби в осінніх лугах. Він думав про те, що неділя сьогодні пропала і взагалі не варто було їхати до дядька та відвозити оту каретку, а ліпше б поганяти в футбол, а тоді десь різатися з хлопцями в доміно чи податися до кінотеатру і зачіпати дівчат... Згадав, як їхали з Клавою сьогодні до Смерекова, а дорога була світлою, чистою, встеленою сухим безрадісним промінням, і як вона перед тим розповідала про свої дитячі ігри, як хлопчачки прив'язали її до щогли, зчинивши бунт... А ще сиділи в лісі, на бронзовому грушевому листі, він шукав чутливими жадібними пальцями гниличок, але путніх не було, все гнилі чи зіпсовані. Він обнімав Клаву, а вона й не дуже пручалася, і тільки у виразі обличчя, в тому, як складалися губи, та в тих рисках, що утворювались навколо них, жило питання: навіщо це, навіщо так несерйозно, не по-справжньому?.. А сама вона була ніжна, і щоки в неї були прохолодні, і пушок на них дратівливий, прохолодний, і їй, мабуть, дуже кортіло, щоб у його очах не блискали насмішкуваті іскри, а щоб вони були вщерть сповнені почуттям.

І він раптом спинився, ніби осіннє небо розкололося громом, і тепер грозове навальне двигтіння має мертвими брилами впасти на його малі, неширокі плечі.

— Навіщо я сміявся з неї, коли ми сиділи за столом? Вона ж, вона ж...

Назар і сам не знав, що хотів сказати сам собі вголос про неї, але те, що він хотів сказати, купчилося в його душі великим, несформованим. Йому було незатишно серед великої польової ночі і хотілося бачити Клаву, щоб сказати їй якісь гарні-гарні слова, щоб бачити її і переконатися, що в неї, як і тоді, такі благальні руки, а очі блищать у темряві мовчазно й вичікувально... І він швидко пішов уперед, по тьмяному шосе, напружував зір, щоб заглядіти кого-небудь перед собою. І коли його наздоганяли машини, він підносив руку, потопав у різкому молочному світлі, потім

раптово знову занурювався в темряву, і окремі предмети, що перед тим яскраво проступали, тепер знову гинули, і він навіть сам себе не бачив, своїх ніг, які ступали все швидше й швидше. Він розгарячився, повітря здавалося рідким, воно не задовольняло повністю його молодих легенів, і він ширше розкривав рота, і пив його, пив, і ніч пив, і чорноземні запахи... А потім раптово спинився. «І чого спішу? — подумав.— Адже не наздожену. Вона поїхала автобусом, львівським експресом, це напевно. Хіба його доженеш?» І він відійшов на узбіччя, опустився на траву, поклав біля ніг руки, відчувши змокрілими долонями студені рослини, тверду землю... Він протяжно й глибоко зітхнув, неначе дитина, і знову відчув у грудях солодку, німу порожнечу...

У селі вони жили на різних кутках, бачилися не так уже й часто, а здибалися в місті на базарі. Кіндратове лице розплилося в усмішці, він здивовано розвів руками і вигукнув:

— Олексю! Агов! Це ти чи не ти?

— Та ніби я,— трохи неохоче відповів невеличкий сухий Олекса.

— Ніби ти! — сказав довготелесий, червонястий Кіндрат і засміявся. Сміх у нього був голосний, з різкими підголосками.

На Олексиному лиці не здригнулася жодна риска, він помацав чіпкими очима кошики, що стояли на рундуку, і запитав:

— Що продаєш?

— Молоко, сир. А яблука були — путівка, то розхапали зразу.

— А вони розхапають, чого там!..

— Це трохи насіння гарбузового лишилося, то гибію біля нього, ніяк спродати не можу. Клята баба насипала піввідра... Хоч бери та задарма, дурно роздавай.— І він крикнув до білявої жіночки з накарміненими губами, що торгувала по сусідству сметану: — А ходіть-но сюди, щось маю сказати.

Білявка підійшла.

— Оце ви така гарна,— почав Кіндрат,— то, може, в мене купите гарбузових зернят?

— Гм... Я їх не люблю...

— То, може, діткам...

— Вони навіть не знають цього делікатесу...

— Як не хочете за гроші, то візьміть так, пригостіть, нехай вони спробують. Візьміть, мадамо!..

Білявка пішла геть. Олекса сказав презирливо:

— «Не вживаємо!..» Х-хе! Наквацяла губи, ноги худі, як патики, а вона — «не вживаємо».

— А чого там,— заперечив добродушно Кіндрат,— може, вони й не звикли, все ж таки городські.

— Городські,— зневажливо скривився Олекса.— Сир геть чисто розкупили, він їм до смаку, а гарбузців не хочуть, тряся їхній матері. Я то знаю, що вони люблять. Яйця, гусочку, курочку. Авжеж. Думаєш, вони дурні? Де там. Вони не дурні, знають, що їсти. А гарбузових зернят не захотіла. Х-хе!

— Кожному своє...

— Авжеж, кожному своє, а їй — сметану давай...

— Ха-ха-ха! — знову зареготав Кіндрат; сміх вискакував з його грудей густими вибухами, він перекривав однотонний сірий гамір базарувальників. Щось безтурботно неспокійне і запальне було в його сміхові, щось тривожно-гарне, і тітки прислухалися до реготу, й собі мимоволі посміхались кутиками вуст, і, самі й не усвідомлюючи цього, чекали, що сміх не згасне, а лунко вибухкуватиме, бо дуже вже цей чоловік здоровий і веселий.

— Хе-хе-хе! — тихенько підсміювався Олекса, але його голосу не було чути, він тонував у невиразному, надокучливому шумі; і очі в нього не сміялися, залишаючись нерухомими, і лице також не сміялося, лише губи злегка відкрилися, і все.

— Ха-ха-ха! — викидав Кіндрат ізсередини, із свого дужого нутра великі оберемки сміху, іскристого й пекучого,

і той сміх вивергався серед різноголосого гамору сліучо й дикувато, й не вірилося, що людина здатна на таке.

— Хе-хе-хе,— слабкою фістолою підтримував його Олекса, сам навіть не чуючи свого сміху, і нічого в нього не раділо, а тільки між тонкими верхньою і нижньою губами був незначний просвіт, і через нього кволими поштовхами вискакували легкі коливання, які не могли нічого струснути, нікому глибоко запасти в пам'ять.

Коли Кіндрат спродався, вони поволеньки пішли поміж натовпом, люди розступалися перед Кіндратом, вони були зайняті своїм, вони навіть не підводили поглядів на нього, просто відчували, що він здоровий, великий, давали дорогу, бо якось не в'язалось з його постаттю, щоб він давав дорогу. Олекса приторочився ззаду, що його й видно не було, і також легко просувався уперед. Вони вже вибралися за ворота, коли біля паркана побачили жінку, яка на руках продавала квітчасту хустину.

— Почому торгуєте? — запитав Олекса і, почувши ціну, тільки сплюнув крізь зуби: — Ну й дорого, матері вашій!..

— Купіть дешевше! — запропонувала молодиця смугляночка, кругловида, з рухливими, надміру чорними очима.

Кіндрат узяв хустину, вона в нього потекла між пальців, як вода,— з жовтавим відтінком, з вишневим цвітінням по берегах. Він подумав, що жінка, звичайно, сваритиметься для годиться, коли він купить їй цей гостинець, але сама радітиме і найближчої неділі запне її на голову та й гайне по селу, доки всіх не побачить та не похвастається. Прикинув у думці, скільки в нього грошей, якраз. Але ж тоді не вистачить грошей на концерт, а він тільки й думав про те, як подасться сьогодні до театру і слухатиме музику. Це бажання в нього з'явилося давно, ще коли приїхав у село на канікули головишин сип, студент, і розповів, який гарний оркестр у місті, ну куди братися їхньому клубному, яким керує Оксен Бандуришин, секретар сільради. Кіндрат сам

грав на гармошці, старій, трофейній, але він ніколи не чув справжнього оркестру, хіба по радіо.

— Дорого, сусіде,— чухався Олекса.

Кіндрат глипнув на нього, ніби вперше бачив, зареготовав. Шоки в нього затремтіли, а очі із задумливих та заглиблених перетворилися на гарячі, повні киплячого сміху, і так вони палахкотіли, доки не погасли.

— Нічого! — сказав Кіндрат.— Зате бабі радість буде!

— А навіщо тобі та радість? Нехай пораяється собі біля печі, а біля печі їй таке багатство не потрібне.

— Нехай потішиться. Еге ж, молодець?

— Авжеж,— охоче погодилась жінка.

— Вона каже «авжеж»,— бурчав Олекса.— Бо їй треба спродатися. А вам же гроші потрібні чи ні?

— Та потрібні! Але нові будуть. Кури нанесуть!

— Хе-хе,— заскрипів тихо, обережно Олекса. Сміх його, здавалося, не вилітав з горла, а застрявав у грудях, там булькав, шукаючи виходу, не знаходив. Наче він боявся сміятись чи остерігався, щоб той повний, густий регіт не видав його в чомусь чи не завдав комусь гіркоти. І він наче стримував його. Він сміявся і водночас не забував: а як хто поставиться до того сміху, а може, ліпше не на повну силу шкірити зуби, щоб когось та не допекло сильно.

Кіндрат таки не втерпів, купив хустку. Він знав, що жінка і лаятиме його, і радітиме, і поїдом їстиме — бо потрібні ж гроші на інше, і гасатиме по всіх теревенщицях у селі, щоб похвастатися. Але дуже гарна була хустка, квіти на ній росли пишно й пахучо, і просто шкода було б, якби вона потрапила не в його руки.

— А тепер, Олексо,— сказав Кіндрат,— позич мені грошей. На квиток у театр.

— У театр? — здивувався Олекса, і його мале обличчя загострилося, ніби почорнішало, а біля очей вималювались тонкі борозенки.

— Авжеж. Хочу музику послухати.

— Але ж ти сам граєш, то й слухай себе.

— Е-е-е, сам собі я надокучив. А то оркестр!.. Ти чув коли-небудь, як витинає оркестр?

— Чув колись. В армії... Та й Оксен у нас...

— Е-е, то не те... Що Оксен! Справжній треба послухати.

— Хе-е! — реготнув Олекса.— Не дам я тобі грошей. Не вмієш ти їм раду давати. Ось купив хустину. Це ж викинув па вітер карбованці, і нема. А тепер ти до мене — дай!

— Але ж я поверну!

— Де ж ти візьмеш, щоб повернути? Ось лучиться в тебе яка копійка, і ти її чи на вітер викинеш, чи в театр подасися. Он воно як у тебе. — І він посміхнувся тихо та в'їдливо, зле одвернувшись убік, бо не насмілювався зараз, відмовивши в проханні, дивитися на односельця прямо.

— Ну, якщо тобі шкода...

— Мені не шкода,— швидко, похапливо заперечив Олекса.— Я для твого ж добра...

І тепер, коли вже, здавалося, не було ніякої змоги піти й послухати музику, Кіндратові дуже закортіло потрапити в театр, за всяку ціну, незважаючи ні на що. І він засумував, гостро й важко засумував, аж в очах у нього потемніло, і стало йому ліньки і йти далі, і говорити про будь-що, і Олекса здався таким зайвим та чужим, що й дивитися на нього не хотілось.

Під полотняним тентом стояли столики, за ними чоловіки пили пиво. З-за прилавка визирала повна, рябошока продавщиця в білому халаті.

— Е-ех, випити б! — сказав Кіндрат, потягуючись усім здоровим тілом і похрускуючи кістками.

Олекса помовчав трохи, сказав:

— То на вино позичу, гаразд, нікуди вже не дінешся...

Він засунув руку в кишеню, навпомацки відділив у гаманці папірець. Йому теж кортіло випити, промочити трохи горло, але він знав, що Кіндрат почаствує за позичені гроші.

І вигідно позичив, і добре позичив, тепер той не відкрутиться, щоб не пригостити, бо зроблено ж йому послугу — позичено, не відмовлено. І Олекса радів із своєї хитрості. Коли Кіндрат поставив перед ним пляшку вина та дві склянки, Олекса підморгнув йому змовницьки, паче нічого й не трапилося. І Кіндрат не втримався, сміх вискакував у нього з грудей клубками і розсіювався під низьким полотняним тентом, сипався на гарячу вулицю.

— От дядьки,— сказала продавщиця.— Ще не пригубили, а вже весело стало.

— Своє п'ємо,— відрізав Олекса.

— Може й вас почастувати? — спитав Кіндрат.

— Ні, дякую. Бо якби я пила з кожним, то вже досі на підлозі лежала б...

Вони п'ють. Вино солодке, це не бурлячиха. Ото ще мелясівка, здається, така ж смачна. Коли Олекса вип'є хоч трохи, йому завжди кортить говорити про щось розумне. Приміром, про Наполеона. Про Наполеона він розповідає всім. Навіть тим, що чули це від нього по десять разів. Але Кіндрат не слухає. Він сумно й важко думає про оркестр, про музику, якої йому так і не вдалося послухати. Але він не шкодує, що купив хустину. Е-ех, він не шкодує, нехай баба радіє, нехай тішиться, а він іншим разом...

Він іде до продавщиці, замовляє пиво.

— Дивіться, наберетеся донесхочу, — застерігає молодичка.

— А хіба що? — бадьориться Кіндрат.

— Баба рогачі поб'є на крижах!..

— Ха-ха! — регоче Кіндрат. Йому неймовірно весело. І сміх сам виприскує з грудей, його не можна втримати, та ніхто й не памагається втримувати.

— Хе-хе...— підтримує його від столика Олекса, обережно й тихенько, і очі в нього при цьому стають уважними, навіть суворими, вони наче кажуть, що, мовляв, п'є, але розуму не пропиває... Він почуває себе хитрим і вдоволеним.

Калина уже по ярах стоїть у червоних кетягах, як у зорях. Кожна ягода аж дзвенить достиглим соком, так і жевріє сипким жаром. Але не може підпалити ні віття, ні стверділого листа. Горобці клюють ягоди, кетяги ворущаються, і набубнявілі сузір'я здригаються, ніби хочуть злетіти. І від того, що на калині стільки ягід, вона здається усміхненою. Щасливою й усміхненою.

Орють. Переорана чорна земля піднімає вище груди, звільна зітхає. Її огортає солодка втома: за літо вона наморилась, вигойдуючи на собі збіжжя, бита громом, лякана блискавкою. Тепер вона позіхає, сивими ранками вкривається туманом, до полудня тримає на собі колючу росу, а тепло її ввечері швидко простигає, залазячи вглиб... Земля жде на обложну мокву, на сірі пронизуючі вітри, на безпроглядні почі. Вся та негода буде їй байдужою, вона засинатиме. І коли хуга співатиме од яру до яру свою перемерзлу пісню, вона вже спатиме. Все більше вкриватиметься глибокими заметами. І снитиметься їй, мабуть, легкий весняний дощ, який лунко стукає у її снігову хату. І так довго снитиметься їй той дощ, аж поки справді не розбудить.

А тепер — орють, і калина по ярах стоїть у вогні. А тепер небо сизе, і по ньому пасуться сизі хмари. А тепер — лисиця вибігає з нори, вже пухнастіша, і хоч не залишає поки що слідів, але така ж обачна, як і тоді, коли сніг буде

продзьобаний торочками її лап. А тепер — повітря прони-
зає сумом, і тої сум тонко блищить на поверхні польової
річечки-крутійки, ним пахне димок з багаття, у якому пасту-
хи печуть картоплю, тим сумом дзвенить торохка бадилина,
за яку вчепилась, щідиться і не може процідитись нитка ба-
биного літа.

А тепер тітка Солоха ламає калину. Зірвані кетяги скла-
дає в торбу. Сама вона — згорблена та немічна. Щоб стара
була така — то ні; а всеньке життя прослабувала, нездужа-
лося їй. Якого кетяга не дістає, то нагинає гілляку. А якої
гілляки не нагне, то рогачиком її притягує. Ягоди сяють у
сузір'ї, не опадають і мимоволі соком не бризкають. Вони
терпкувато пахнуть, і гіркощами од них несе, і вже долоні
натерлись калиною, і одяг, і коси просякли також. Посту-
пово худі бабині щоки теж починають світитись, ніби калина
покропила їх своїм соком.

— Е-ех,— крекче Солоха.— О-ох!..

Її таки важко ламати. Вона ж не горобець, що примос-
тився на галузині і клює, розгойдуючись разом із галузи-
ною. Вона — тітка неповоротка, на непевних ногах, боїться
необачний рух зробити. Жили на чолі пробатожились, а по
шиї — синіми струмками побігли і по руках також розілля-
лись.

Визбирала в одному яру калину, клунок на плечі — і в
другий яр. Здається, яка в тому клумачку поша, а спробуй
попоноси. Дибаче тітка, спотикається. Опирається на свій сли-
вовий рогачик. А очі в неї зовсім не смутно поблискують,
а горять золотими каганчиками... У другому яру рве калину,
хекає, ніби вгору йде. І крекче нишком:

— Ох-хо-хо!..

Горобці, які чують її зітхання, у відповідь ляцають. Але
тітки вони не бояться і не тікають. Навіть ягоди з її рук
мало не вихоплюють, то вона свариться на них:

— Киш, कुдохвости!

В село приходять не зразу, а по дорозі завертає до па-

стухів. Ще здалеку посміхається їм, ніби усім зразу доводиться рідною матір'ю. Зупиняється і довго дивиться, як вони граються в ножика. Пастушки з неї кепкують і поміж собою називають її «Солоха — ума трохи». Вона чи знає про те, чи не знає, але ніколи ні на кого не гнівається. Навіть тоді, коли хто скаже їй:

— Ото стоїте-стоїте!.. А пішли б та рябу завернули!

Вона кладе біля них торбу з калиною, а сама слухняно йде завертати рябу, що одбилась від череди. І поки заверне та причеберяє назад, то хлопчачи розв'яжуть її торбу, полачують калиною. Багато не з'їдять, бо гірка, оскому набиває. Та й за день не раз самі уже рвали по байраках... Солоха і слова не скаже. Позбирає кетяги, не зовсім обпатрані, і знову крутиться у дитячому гурті. Якби запросили, то й вона, здається, в того ножика гралася б. Але її ніхто не запрошує. А буває, що й скажуть уголос:

— Солоха — ума трохи!

І кожен вигляду такого напустить на себе, нібито не про неї.

Солошина хата — біля цвинтаря. Побілена, підперезана жовтим поясом призьби. В сінях стіни понад долівкою вквічані мальованими квітками. Тітка живе самотою. То завжди запрошує котрусь із сусідок, щоб переночували в неї. Солоху також запрошують, але вона відмовляється, жартуючи, що можуть її хату вкрасти. У неї нема ні поросяти, ні корови. Тримає тільки курей кількоро, і ото завжди сидить на порозі та зирить, щоб вони у чужу шкоду не залізли.

Біля Солошиної хати — садок. Старий уже. Зацвіте весною, закутається в білу хмару, димить на вітрі опадаючими пелюстками, — і не видно його немічного галуззя, обтросених гілляк, зажуреного суччя. Стоїть тоді радісний, як мрія. А в літі він хмуришає, темним стає його одяг і помітнішими стають його зчорнілі рани. Під осінь, коли спадає листя, садок прозорішає і водночас ще більше супиться. Ген-ген не сховається від ока, який він підстаркуватий... Яблука пада-

ють солодко й глухо, щоб заснути в траві, під лопухами. Тітка вибирає їх, розсипає на горищі, по соломі, або ж розрізає на кружальця і сушить на ряднах.

Хлопці не бояться залазити в її садок. Солоха бачить, як вони скачуть через рів, як деруться на яблуні, як трусять. Гнівається тільки тоді, коли починають збивати дрючками. Вискакує з хати і кричить:

— Ах ви, збитошники, я ж вам!..

Ніхто не боїться її погроз, проте тікають.

Бува, що здиває кого-небудь, потолкують про всяку всячину, а потім тітка й каже:

— То взяли б мішечка і прийшли до мене по яблука. Там стільки уже валяється на землі, як гною.

— Платити нема чим,— відповідають.

— Яка там плата!.. За так...

— Ну за так — не за так, а за спасибі візьмемо.

Яблука в Солохи беруть усі. Коли настає пора, то чи самі до неї приходять і заводять мову про те, що вродило в цьому році нівроку. А чи ж намагаються зустріти де-небудь тітку та так повести з нею річ, щоб вона сама попросила їх прийти. І Солоха просить. Декого благає, що коли не візьме, то скривдить її.

Ніхто її не кривдить — усі беруть. Є такі, що зразу й забувають про це. Є такі, що й насміхаються в душі. А є такі, що думають: «Нам тих чужих яблук не дуже й треба. Коли ж ми не візьмемо, то інші візьмуть. Однаково пропаде в неї».

Зимую тітчину хату замітає снігом по вікна. Шибки замуровані морозом, і крізь ті намерзлі хащі світ їй здається примарно голубуватим. Коли ж відчинить двері у двір — тре кулаками очі, обертається на темні кутки, щоб не так штрикало їй світло. Відкидає стежку до воріт і до криниці, хукає в долоні. Коли розпалює в печі, то комин дихає синім димом, а шибки замерзаються аж перед обідом, коли в печі вже напалено і борщ умліває, обгорнутий попелом.

Зимую Солоха ходить по гостях. Прийде, сяде на лаві,

сидить. Коли до неї говорять, то й вона говорить. А коли мовчать, то й вона тиші не скаламутить. Коли запросять на вечерю, то не відмовиться, а коли не запросять — не в обиді. Тільки ж любить вона відвідувати тих, у кого діти є. Дивиться на них, дивиться. Розв'яже свого вузлика, роздасть яблука. А як почує, що простуджені є, бухикають на лежанці чи на тапчані, то вийме кетяжок калини — сузір'я спечених кровинок:

— Оце зварить, то зніме кашель...

Коли ж піде, то господарі про неї:

— Сидьма сидить, ніби й не тямить, що вкладатись спати тра...

— То ж Солоха...

— Солоха, ясна річ.

— Її до затишку тягне, до людського тепла.

— Тягне, бо свого немає. Жила-жила всеньке своє життя, а хіба що-небудь надбала собі? Де там! Інші свого обійстя стережуть, а вона що має, те роздасть. У таких ніколи нічого в руках не тримається. Тільки й чули завжди од неї: «А що мені треба? Нічого мені не треба!..»

— То ж Солоха...

Давно вже вона на світі живе, давно. Всім здається, що пам'ятають її старою. Як завжди вона ходить по осінніх ярах, ламає кетяги — червоні приски. Як крутиться біля пастишків, що доглядають череду. Як роздає яблука із свого похиленого, насупленого саду. Як приходиться зимового вечора в гості, видобуває з холодного вузлика яскраво-пекучий кетяг, каже:

— Оце зварить, то зніме кашель...

— **К**азна-що зробимо, — сказав оператор. — Мали такий добрий сценарій... Ніхто не повірить, коли подивляться матеріали.

Був оператор середнього зросту, вузький у плечах, з конопатинами на світлому обличчі. Жартуючи, любив витирати носа всією п'ятірнею, сам коротко сміявся, і його сині очі при цьому спалахували холодним сійвом. Оператор знімав і в Антарктиці, і на Таймирі; він був молодий, але об'їздив чимало і звик почувати себе скрізь невимушено, по-домашньому. Він завжди викликав у Шпичака роздратування своїм простакуватим виглядом, вайлуватістю, невдалими дотепами. І тепер, після тієї фрази про «казна-що», невдоволення ворухнулося в ньому і не залякло, приглушене якимись турботами чи думками, а посилювалось, заллявши мозок. Він уже різко стенув плечима, напівобернувшись до оператора, але примусив себе стриматися. Він часто примушував себе отак стримуватись: на засіданнях сценарної майстерні, на виробничих нарадах, на обговоренні фільмів, ще не запущених у виробництво. І йому було надто неприємно, коли обставини вимагали, щоб він висловив свою думку повно, відверто. І після того, як висловлював її, все ж здавалося, ніби невисловленими залишилося стільки відтінків, що при потребі він завжди зможе скористатися ними, розвинути їх.

А зараз він просто стримався. І поспішно відвернувся,

щоб не бачити білого операторового лиця, вкритого добре помітними рудими волосинками.

— Немає яскравого образу!

Цю фразу на кіностудії вживає режисер Агломадзян, високий чолов'яга, горбоносий; він ходив у вишневому береті, а довгу кадикасту шию пов'язував строкатим шарфіком. Зараз його фразу повторив Ігор Дубенко, операторів помічник, сухорлявий хлопчак, якого оце мали восени призвати до армії. Він часто повторював Агломадзянову фразу, надаючи своєму голосові інтонацій режисера, якого вважали відомим, всі шанували, проте майже ніхто не знав, що ж путнього він зробив за своє життя. І всі сміялися на Ігорову витівку. Проте зараз ніхто не засміявся. Навіть оператор не засміявся.

— Так, немає яскравого образу,— з несподіваними глузливими нотками в голосі погодився Шпичак. І, нарочито не кваплячись, вийшов з великої дядьківської хати, в якій вони мешкали протягом останнього місяця.

Надворі бездум'ям віяло од далекого неба. Село котилося по горбках хвилями садків. Все малювалося чисто й опукло, і гуси, що переходили дорогу, ступали з такою впевненістю, що вона видалася Шпичакові награною.

Господиня кришила кружальцями яблука, розкладаючи їх на простелених ряднах. Сиділа навпочіпки, а біля неї товклися кури. Голова її була запорошена попелом сивого волосся, що надавало їй убагатовленого вигляду.

— То ниньки вже? — запитала вона про їхній від'їзд.

Шпичак ішов під її поглядом через усе подвір'я. Але біля воріт у нього виникло почуття провини перед тіткою, зовсім негадано виникло, і він, обернувшись та придивляючись, як той сивий попіл на голові спалахує в сонячному світлі, відповів:

— Ниньки.

Примусив себе крихту посміхнутися, господиня готувала для них смачні сніданки та обіди, вона прала їм білизну,

ніколи не втручалася в їхнє діло, в якому не тямил, і ще раз повторив:

— Ниньки.

* * *

Карпенко стояв біля колгоспної контори і розмовляв з бухгалтером. Голова розмахував руками, його лице потемніло від гніву. Бухгалтер слухав уважно, але мовчав. Він ніколи не виправдувався, бо мав значний досвід, нажитий за всього того начальства, яке часто мінялося в їхньому селі. Тепер бухгалтер дивився на Карпенка тим чистим та порожнім поглядом, який виробив у собі, за яким ховав свої справжні почуття. А голова розумів значення того спокійного, рівноваженого погляду, догадувався про його походження, те його ще більше гнівило. Але тут загледів Шпичака, — наближався той заклопотано, у білому вицвілому плащі, у плескатому рябому картузі, — і, обірвавши на півслові свою мову, подався назустріч. Бухгалтер потупцяв, зиркнув сюди-туди і зник у конторі.

— За оплату лаялися, — сказав Карпенко усміхаючись.

— Хочу з вами поговорити...

Вони сиділи в продовгуватому, з низькою стелею кабінеті, що тхнув глиною та вапном. На підвіконні кволими пелюстками рожевіли калачики в горщиках. На стінах було прибито плакати — товариш урожай, що мав вигляд пузатого мішка з пишними вусами-колосками, та велетенський качан кукурудзи, з якого висипався достаток: і молоко в пляшках, і шинка, і ковбаси. Долівку в кабінеті так вичовгали, що посередині була чимала западина. В кутку жовтів опасистий свіпок пшениці, а біля нього дзижчали марудні оси.

— Можливо, — сказав Шпичак, з приємністю прислухаючись до поважних басових ноток у своєму голосі, — ми ще до вас приїдемо. — Він витримав паузу, спостерігаючи, як на це реагує голова, і продовжив: — Може трапитись і так, що ми запросимо вас на студію... Якщо ви погодитесь...

Карпенко потер чоло вказівним пальцем. Це було його звичкою. Вона дозволяла йому виграти час для роздумів.

— Я з самого початку відмовлявся, але ви стояли на своєму...

— І продовжую стояти на своєму.

— Так?

— Ви цікава постать.

Карпенко почував себе ніяково, але, щоб не подати знаку, він взявся жартувати:

— По-перше, я наймолодший в області голова колгоспу, еге ж?

— Еге.

— По-друге, ще зовсім недавно я був учителем школи, еге ж?

— Еге.

— По-третє, у нас щороку гарні врожаї... Еге ж?

— Еге.

— По-четверте, про поголів'я худоби молодий голова не забуває!

— І це правда.

— Донедавна він був комсомольцем, і лише позавчора його прийнято в кандидати.

— Ми це знімали.

— Крім усього, молодий голова не лише на словах, але й на ділі розуміє, що тільки маса — запорука успіхів, а без колгоспників він — ніщо.

— Він і справді це розуміє.

Карпенко продовжував жартувати, підбираючи затерті фрази. Але те, що тепер було затертими фразами в його устах, у Шпичакових розмовах недавно звучало переконливо і серйозно. Тому режисер, погоджуючись у всьому з Карпенком, намагався зрозуміти: де ж співбесідник кепкує з себе, а де — з нього.

Але в Карпенка був чесний, не затьмарений хитринками погляд, тому режисер вирішив, що той жартує з себе, з того

стандарту, у який його заганяли вони, кіношники, протягом зйомочного місяця.

— Але є маленьке «але»...

І ще не знаючи, що Карпенко може сказати, Шпичак наперед злякався, він перебив:

— Без «але» не буває...

Він багатозначно дивився на Карпенка опуклими, задимленими невідомим міркуванням очима. І під тим пильним зором Карпенко ледь помітно похнюпився, він відчув, що чогось тут не розуміє, пригадав, що не раз уже ловив на собі оцей погляд, в якому пробликувало звинувачення. Шпичак посміхнувся, ніби вибачаючись за те, що він збирався сказати, і його видовжене, з двома похмурими рисами навколо уст обличчя стало приязнішим. Голосом, просякнутим підкресленою діловитістю та майже дружньою теплотою, Шпичак мовив:

— Сценарист передбачив вашу молодість, але він не передбачив, що ви холостяк.

І, помітивши, що сказане для Карпенка неприємне, Шпичак одразу ж змінив голос,— тепер у ньому замість отії м'якої, майже дружньої теплоти знову зазвучала суха діловитість людини, яка спілкується з Карпенком лише тому, що це викликано інтересами справи. Людини, яка над усе ставить власну особистість, пишається своїм життєвим досвідом, який її ще не підводив, і щедро користує з нього при спілкуванні з іншими людьми...

— Вибачте, що веду про це річ,— вів Шпичак з виглядом, який свідчив, що йому це неприємно.— Але нам у зв'язку з цією обставиною довелося перебудовуватись на ходу, не все нам вдалося добре... Саме тому змушені будемо запросити вас на студію при допрацюванні.

Карпенко виривав колосок із сніпка, вилущував із нього зерно й повільно пережовував. Жовна ходили під шкірою двома тугими клубками, на хвилю танули, але знову горбилися; зерно похрускувало, було тверде й сухе. Карпенко си-

дів за столом, поклавши перед собою важкі руки, і несподівано він видався Шпичакові зовсім незнайомим чоловіком. Ще недавно Шпичак вважав, що все зрозумів у цій нескладній натурі, що, власне, тут і розуміти не було чого... А тепер перед ним сиділа майже чужа людина, із своїм прихованим світом, куди не пощастило проникнути режисерові, і, не проникнувши до її тайників, не вдалось зробити фільм. Він навіть не признавався собі, що хотів свою поразку перекинути на чужі плечі, як робив це вже не раз. І це не тому, що лицемірив перед собою, а тому, що ніколи не вмів признавався у такому.

— Добре,— сказав голова.— Коли буде потреба...

Шпичак наважився сказати, що така потреба буде неодмінно, та власна впевненість саме в цьому видалася йому принизливою, і він відповів ухильно:

— Мабуть...

Відповів ухильно, хоча цю розмову обдумував заздалегідь.

* * *

— Плигає як козел!..

Так уголос Ігор Дубенко висловився про газик, що хвацько підстрибував на горбкуватому сільському шляху. Старенька машина чмичала і кашляла синім димом. Кури прудко розбігалися з-під коліс.

Ксеня сиділа за своїм бібліотечним столиком і переглядала формуляри. Мабуть, вона почула гуркіт газика та помітила Ігоря у вікно, бо й не глянула на нього. Ігор тільки глузливо посміхнувся на її давно вже розгадану хитрість. Він змінив свій голос на німічно-старечий і запитав:

— Товаришко бібліотекарко, вас можна потурбувати?

Її лице затремтіло, заллялося світлом, далі вже пойнялося широкою усмішкою. Не підводячи погляду, сказала:

— Чи ви не бачите, що я зайнята?

— То я в куточку почекаю, коли дозволите.

— Почекайте, нічого з вами не станеться.

Він підійшов до столика, поклав пачку книжок, жодної з яких так і не прочитав, і вже своїм голосом мовив:

— Красно дякую за книжки та за увагу.

Вона здивовано сказала:

— Чи бач, який ввічливий!

— Вже ідемо,— провадив Ігор.— Зазирнув попрощатись.

— Закінчили все?

— Все не все, а ідемо.— З награною бравістю заявив: — А мене беруть до армії, то писатиму тобі солдатські листи.

— А я не зумію прочитати.

— Чому? Ти неграмотна?

— Ні, солдатських ніколи не доводилося читати.

Зрозумів, що вона жартує, проте усміх вийшов невдалим: бракувало широти й безпосередності. Йому кортіло залишитися тут, потеревенити про те, про се, але він примусив себе сказати:

— То я йду, а тобі бажаю всього найкращого.

Вона дивилася йому вслід. А Ігор виходив важкими кроками, щось примушувало його обернутись, але він не зробив цього і навіть з байдужим викликом грюкнув дверима. Надворі стало тоскно, але він примусив себе засвистати. І хоч той свист у його вухах лунав як щось недоречне, він не перестав...

Мотор загурчав, газик кинувся вперед, за його гуркотом Ігор не чув свисту, проте не замовкав, зосередивши на тому всю свою увагу.

Шпичак стояв посеред шляху, піднявши догори руку. «Зараз почне лаяти, що бензину обмаль, а я гасаю». Проте Шпичак, примостившись поруч, не сказав нічого. Ігор уже перестав свистати. Навіть нагадав режисерові, що дядько Гордій запрошував набрати в нього яблук, коли від'їжджатимуть. Здавалося, Шпичак не чув. Ігор стенив плечима. Чого б іще старикам сумувати? Ага, переживає, що нема

яскравого образу. Бо таки нема. Карпенко — славний чоловігя, він увесь — як на долоні, й крихти за душею не втаїть. Його знімати треба таким, який є: як він сміється, як тре пальцем чоло, як доїв ото корову апаратом, коли тітка Мотря відмовилась. А вони як? «Станьте сюди». «Скажіть це». «Проведіть нараду механізаторів». Тьху! Проте Ігор не сплюнув, бо поруч сидів Шпичак, до якого він ставився з боязкою повагою. Та дивна повага була викликана тим, що режисер ніколи не звертав на Ігоря ніякої уваги, поводився так, ніби хлопця й не було в їхній групі. «А чорт із ним,— лайнувся в думках Ігор.— Мене однаково скоро беруть до армії».

Господиня стояла посеред сіней із плескатим віником. Кругла, як колобок, з корінцюватим рум'янцем на повних щоках, з міцними литками.

— Обід уже вмливає,— мовила.

— Чудеса! — вигукнув Ігор.

Проте Шпичак, на якого було звернуто зір господині, промовчав.

Оператор за обідом розповідав про свої пригоди в Польщі. Директор, асистент і шофер обмінювалися репліками. Шпичак їв неохоче. Ігор стежив за всіма і непомітно — за Шпичаком. Режисер думав те, що він думав завжди. Що всі вони робили одне й те ж. Що в їхньому ділі успіх розподіляється між усіма, невдачу ж доведеться нести йому на власних плечах. Він знав, що цьому є виправдання, бо він — мозок, який диктує все. Який мозок, така й робота. Якщо мозок у нього буденний, то й вони всі матимуть буденний вигляд... Про це ще ніколи не признавався собі з такою одвертістю. І він підсвідомо хизувався, що такий суворий до себе. Проте їсти більше не міг і не наважувався відкласти ложку, побоюючись викликати загальну цікавість. Таки підвів од полумиска погляд. Полегшало — всі були зайняті обідом та операторовими пригодами, яким не передбачалося кінця.

«Чому я так боюся? — запитав сам себе.— Адже це си-

рий матеріал. І всі зрозуміють, що це сирий матеріал. Ніхто ще з такого не відливав куль... Але постараємось».

Оператор перервав свою розповідь, даючи всім можливість посміятися. Ігор сказав:

— Знаємо ми тих солдатських вдів.

Шпичак оторопіло глипнув на нього.

* * *

Коли їхали повз бібліотеку, Ігор не втерпів і виглянув у слюдяне віконце. Сонні берести над ровом, сонний ганок. Шибки заляті темним спокоєм, ось шибки гостро зблиснули на сонці і знову байдужо стемніли. Нікого... І не встиг ще він навіть зітхнути, як помітив, що узбіччям прошкує Ксеня. Ось машини порівнялися з нею. Ксеня, затуляючи од куряви обличчя, обернулася, вона вгадала, що це за машини, бо заясніла, і тоді Ігор залементував зсередини щось голосне й радісне. Ксеня почула, спинилася і прощально помахала рукою. Всі їй собі хотіли подивитися на Ксеню, наче вона їм махала, Ігор відчув, що так вони ніби крадуть у нього те, що призначалося тільки йому, що, побачивши Ксеню з прощально піднятою рукою, вони своєю увагою ніби опоганили той жест. Але так він думав лише коротку мить, одразу ж ті почуття минулися, і його затопила невимовна радість, широка й гаряча.

— Жди солдата! — гукнув він, хоча дівчина вже не могла його почути.

Проте на нього подивилися так, ніби Ксеня й справді має ждати його, і ті погляди спершу викликали в Ігоря непевність, ніби вони зазирають туди, куди їм не слід, але незабаром і це минулося, а ота радість усе бриніла...

— У нас восени добре, — мовив Карпенко. Але мовив так, що ніхто його не почув.

Вони й справді їхали через гарну осінь. Вишні стояли

в багряному диму, молоді осики були окутані прозоро-жовтим туманом, а берези, по-жіночому схиляючись біля плотів, уже тримали у вітті трепетні червінці. Вистояне повітря було крихко яскравим, у ньому прозирались торфовиська біля гаю, далекі поля, поділені на тасьми, старі тополі біля сусіднього села, що ледь бовваніло. Село, до якого вони звикли і яке тепер залишали, вже видавалося трохи іншим, наче незначним, і попереду слалася дорога, яка спочатку була для них не байдужою, бо вони оце тільки вибралися...

Шпичак думав про Карпенка. Ніяк не міг позбутися відчуття, що в чомусь завинив перед ним. Він не наважувався заглибитись у пошуки, де ж саме завинив, але усвідомлення цієї обставини пригнічувало його, робило близькість Карпенка нестерпною. Здавалося б, вони мали багато про що поговорити перед розлукою, але кожне слово, яке б міг сказати Шпичак, навіть будучи ще не мовленим, завдавало йому болю. І Карпенко чи відчував те, чи думав про інше, але й він мовчав. Зненацька режисер засовався, він пригадав фразу, сказану Карпенком по першому чи по другому дню перебування кіногрупи в селі: «Залишайтеся в колгоспі, ми вас перекваліфікуємо на свинарів чи на скотарів. Майстрами станете». Фраза впливла із закутків пам'яті несподівано, і тепер Шпичак відчув у ній неприховане кепкування, якого він тоді й не підозрював... І ще більше Карпенко видався йому нерозкритим, хоч спершу був такий зрозумілий, простакуватий. Неслухняними пальцями намацав у кишені цигарки, закурив.

Від колгоспних будівель напереріз їм ішов відкритий автомобіль з дівчатами. Дівчата стояли, обхопивши одна одну, і коли машина на вибоїні нахилилася, то вони всі згинались у один бік, далі хилилися в інший, і гуртом співучо скрикували, перериваючи свою пісню, а далі вже їхні голоси знову шуміли пружно, як очерет на дзвінкому вітрі. Машина вибралася на дорогу, тепер куріла попереду, і голова колгоспу, приглянувшись, сказав:

— Дівчата на кукурудзу їдуть...

Наддали ходу, і скоро вже дівчата були за кілька метрів, майже всі, дивлячись на газик, сміялися, і їхні веселі голоси погойдувалися легко й щасливо. Дехто з них перестав співати, кричали щось задиристе, але за гуркотом не можна було розібрати.

— Цірцеї,— сказав оператор.— Хоч на плівку знімай.

— Що плівка,— мовив Карпенко.

— Авжеж,— погодився оператор.

Попереду співали й галасували. Дівчата були тепло одягнені. Одна розмахувала руками, ніби запрошувала їх до себе, а її кругле, розпашіле обличчя було вдавано погрозливим. Друга — міцно перев'язана в поясі, з лагідним чистим лицем, що із зворушливою замріяністю застигло під стрішкою хустки-«столітки», стояла поруч, співала, але її зір був спрямований кудись у далечинь, вона лише кілька разів сторожко глянула на газик. Обіч шляху бігли осінні поля, калина майоріла кетягами ягід у твердозеленому листі, ожереди повільно спливали назад, прикроплені димчастим промінням. Сонячна урочистість напружено стояла під легкою банею неба. Машини ковзнули з узгірка, і праворуч та ліворуч зайнявся, запалахкотів присадкуватий гай, весь із жовтих барв, які розрізнялися між собою хіба що відтінками — од важких до легких, далі із багряних та із зелених, що витлівали та вимеркали... Лагідна дівчина співала з усіма, і трохи дивною була її спокійна постать серед веселих та задержуватих, серед крикливих та жартівливих.

— Цірцеї,— ще раз повторив оператор, і Шпичак, який сидів біля нього, невдоволено скривився і одвернувся, щоб не бачити цього вертепу на колесах, як назвав його в думках. Він і вуха хотів затулити, щоб не чути досадного крику, але тільки нервово крутив у пальцях згаслу цигарку.

Карпенко стежив за дівчатами з свого колгоспу, він помітно світився од посмішки, ніби заглядев їх уперше чи застеріг у них щось особливе, що раніше йому не давалося. Він

примушував себе дивитися на всіх, але мимоволі погляд раз у раз зупинявся на одній, на тій, яка одвернулася, для якої, здавалося, в ті хвилини не було нічого важливішого од співу. Він сповнювався добродушністю, що вона така вперта і строга від своєї сором'язливості, і собі намагався дивитись убік чи на інших, але це йому не вдавалося. І він осявав себе умиротвореним усміхом, що то йому не щастить.

— Ала-ла-ла! — несподівано закричав до дівчат Ігор, і всі повернулись оторопіло до хлопця: мовляв, чого ти гала-сеш, адже ти серед серйозних людей.

Всі зміряли Дубенка оторопілими поглядами, тільки Карпенко й не зиркнув, все ще з закоханою увагою дивився перед собою. А Ігор, помічаючи те, думав: «Ага, знаємо, хто тобі в око впав, знаємо, ти і гарний, і передовий, а такий, як і я. Яскравий образ! — вигукнув він подумки. — Хто сказав, що немає яскравого образу? Агломадзян? Шпичак?» — І він гнівно покосився на Шпичака, який одвернув горбоносе обличчя до відчиненого віконця, мнучи згаслу цигарку та розтрушуючи на плащ крихти тютюну. Ігор тепер гостро відчув, що Шпичак для нього — чужий, незрозумілий, і в той же час виникло й не пропадало відчуття близькості до Карпенка, ніби вони народилися й вирости разом.

Машина на повороті гойднулася і звернула, лагідна дівчина чи то од поштовху, чи то сама зиркнула на газик і знову одвернулася, ще неприступніша й строгіша, ніж перед тим. Уже грузовик з дівчатами зник, і голова посуворів, його вид стьмянів, ніби людина шойно пережила багато.

— Шкода, що в мене двоє дітей, — обізвався оператор. — А то zostався б працювати у вашому колгоспі, женився б...

Шпичак і Карпенко по-різному поставились до його слів. Режисер, вбачаючи у цьому якийсь натяк, мало не вибухнув, але йому знову допомогла витримка, вміння промовчати, щоб за сприятливих обставин залишити за собою останнє вирішальне слово. Він, правда, не передбачав, коли такі обставини можуть скластися, але він усе своє життя чекав на

них... Голова ж у операторовому вислові вловив інше, і він потер вказівним пальцем чоло, щоб не виказати свого збен-теження.

До київського поїзда було ще з півгодини. Поскладавши на пероні своє обладнання, підійшли до старого кіоска під ясеню, у якому продавали прокисле бочкове пиво. Від того, що Шпичак мовчав із зосередженим, заклопотаним виглядом, Карпенко почував себе невпевнено. Оператор пригадував нові подробиці із своєї антарктичної одиссеї. Ксеня видавалась тепер Ігореві далекою, ніби не сьогодні баченою, а ще давно-давно, і було шкода, що вона не їхала на отій співучій машині.

— Повернуся з армії,— сказав до Карпенка,— приїду вас знову знімати.— І, ставши в позу, показав рукою на Карпенка і Агломадзяновим голосом сказав: — Який життєвий, який яскравий образ!

ТОПОЛЯ, ЖИВЦЕМ СПАЛЕНА

Тітка Фросина звечора налила гладушик молока, однесла Карпові. Той ладнав комусь бодню. Через цідилок злив молоко у зчорнілу макітру, а в гладушик поклав окраєць посоленого хліба, щоб Фросина віддала своїй корові. А на ранок приторохтів до її обійстя на грабарці. Снідав за широким столом товчену картоплю з огірками — і мовчав. Ростом він дядько дрібний, ніби несправжній, а ляльковий. Задивилась на нього Фросина — аж сумно стало. Кисляком пригостила — випив швидко, наче видирали.

Та й возили бараболю з городу, що за цвинтарем. Розкривали удвох купи, вкриті соняшничинням та картоплинням, набирали бульби у коші й висипали на грабарку. Долони пахли сирою бараболею та землею. Фросина обривала вусики й корінці од клубнів, щоб не загнилися в погребі. Карпо спершу так сипав, а далі й собі взявся обривати. Дер кошавими пальцями, аж похрґскувало. Очі у вузьких щілинах сіріли, як припорошені, а через те порошно проростали зіниці. Од цвинтаря йшли пішки. Він тримав віжки, а вона дибала позаду, і коли скочувалась яка бараболя, підбирала й клала на грабарку. З осокорів зцяпували на шлях багрянні зірки, і люди йшли по тих тихих зірках, що дихали листям, і гуркотіли по них колесами, а вони не вмирали.

Карпо підважував плечем грабарку, вона з чотирьох коліс спиралася на двоє, і сірий шурхїт сповзав на спориш,

курівся... І знову добиралися за цвинтар. Жовті верби підпалювали небо, а воно не горіло, навіть на сизу його стелю не падали відблиски краплистого вогню, яким сходила осінь. Холоди буслині гнізда на гребенях хат, засипані прочахлим промінням. І з кожного двору гірчило вимоченими коноплями, відгонило конопляною водою. Фросина трусилася в задку, притримуючи спідницю. Як в'їжджали через кропив'яний рів на город, гуркіт коліс топився серед розкопаних корчів, тільки вдоволено стогнали змащені осі, зрідка звискуючи. Клади в коші «румунку» та «американку», синю та білу, зсипали на грабарку. Мовчали обоє, паче дідизни не поділили, хоча б чого їм — не рідні.

Біля короварні здибали Саву, брата Карпового. Шлив, як голуб, мукою вибілений: од млина. А рудого картуза в руці тримав, щоб голові свіжо було. Розминулись, ніби не бачили один одного... І — по зірках осінніх, по розлитому багаттю. Чи колеса зараз займуться, чи вони самі од ніг почнуть горіти, як верби. Скрип та рип... Голос заяскравів, як дзвінкий промінь:

— Мамо!

Оленка із школи вертала. Книжки та зшитки в одній руці, а другою стала бараболю підзбирувати. З-під хустини, спереду дзьобиком гострим стуленої, очі розбігаються, як мишенята. В матері на душі розвиднілося.

— Ти ж не пустувала ниньки на уроках? — поспитала.

— Ні... А Хоменчин Сергійко в кутку стояв. Видер пиріжок у Андрія, то вчителька поставила.

— Якого це Андрія?

— Та Дончакового... Мене викликали!

— І що ж ти заробила?

— Чотири!.. — Не втрималась і усміхнулася.

Уже смерком добулися з останньою хурою. Зсипали під хатою, і тітка запросила конюха на вечерю. Накришила на сковороду сала, насмажила яечні, а з льоху принесла холодцю. Карпо пройшов од порога до столу, і тінь його ламалася

на кутках, похмуро складаючись і розгинаючись. Вийняла з скрині казюнку і націдила в келишок. Дядько вишив і став закусовати. Жовна ворушилися, як ремінні клубки. Оленка готувала уроки на припічку, а мати порала поросяті корито з вареними лушпайками.

— Ото Сава,— сказав рантом дядько,— йому батькова хата припала, а він її поваляв і спродав. У жінчину перебрався, а міг би і в рідній сидіти. Я до нього — одступи! Як зятався...

Оленка відірвалася од зшитка і пильно так слухала; тіні в ямочки на щоках позалазили, і ямочки від цього позападали глибше.

Фросина понесла поперед себе корито в хлів. Гупнула в сажі, аж чвакнуло. Льоха рохнула, але не підвелась. Як ступила до хати, то Карпо стояв біля Оленки і розповідав про вовків. Як вони серед зимового поля можуть напасти на подорожнього чоловіка й загризти. Оленка слухала й кулилася од ляку.

— Яюсь я поночі кіньми їхав через жолоб, що од Писарівки. Зав'южило, а поміж заметами — зелені каганці... Ледве втік...

Він згрібає з лави свою облізлу шапку. Риплять двері, до хати всовується вогкий холод. За вікном хрпуть коні, в коморі сполохано кричить дрімливий півень. Оленка уявляє село, затоплене ніччю, і їй стає шкода, що дядько Карпо поїхав, а міг би сидіти за столом, оповідати билиці з свого життя.

— Стелися та вкладайся,— каже мати. Вона кришить буряки в баняк, заливає водою і ставить у піч. Сичить і шипить: то вогонь облизує мокрі боки баняка. Мати думає про те, як би вгостити бригадира, щоб виписав соломи. Бо вклала загату сухим городиськом, а стіна від саду лиса, зимою закоцюбнуть.

— А я ще приклади писатиму.

— То пиши. А то марно гас вигоряє.

Оленка сунить чоло, щось пише в зшитку. Старається, аж язика вистромила. По хвилі одривається од пильного діла й питає:

— Вовки ж у села забігають?

— Ото набалакав дитині страхіть,— бурчить Фросина.— Чого б це їм тут никати? Боятися вони людського житла і духу.

— А навіщо дядько Карпо спалив тополю коло батькової хати? Обчухрана була, але зверху зеленіла. То він у дуплі вогонь розіклав. Ми під час перерви бігали дивитись. Отой Сава хотів погасити, а Карпо не давав і кричав: «Згоріло, давно вже згоріло все, то хай і дерево згине!»

— То їхній покійний батько посадив, як понароджувались вони.

— Хіба ж треба палити?

Фросина мовчить. Оббирає бараболю на завтра. У лампі потріскує гніт. Кукурудзяний листок буро тулиться до шибки і труситься на вітрі. Оленка притишено вкладається спати на тапчані. Порипують дошки, і до дошки ластиться подушка — сонна, м'яка. Мати лізе на горище по торф, а Оленка починає думати про березу, яка росте біля криниці. Вигналася, в косах мідяки осінні світяться. Витягнеш відро води, а зверху листок полохким кружальцем тіпається. Ту березу мати з батьком посадили, як побралися. Ото дядько Карпо спалив батькову тополю, посварившись із Савою, а мати, мабуть, зрубає чи зріже березу... Оленка вже спить, і крізь сон їй дуже кортить сказати матері, щоб вона не збавляла березу. Чує, як мати висипає з коша торф біля печі — і напружується, щоб сказати матері про березу, але сон гасить її думки, одвозить її в осінньому човні далеко з хати, і усміх розклеплює Оленчині вуста, тремтить на них, як вогник.

Спати випадало скрізь, але весною та літом вибирали сіно чи солому в stodолі. Тоді вже не розходилися по різних хатах, а збирались гуртом в одного господаря, який годував їх. Шарудлива солома нагадувала про поля, про жито, про рухливі од вітру зграї тугих колосків, про польову березку, що обвила полинове пагіння, вона також нагадувала про високе,— й водночас змаліле од тієї висоти,— сонце, яке розсіває додолу пекуче проміння. І від того не могли заснути, марудилися, брались розповідати чи серйозне, чи сороміцьке, густо реготали, аж півень у курнику сполохано скрикував, пробуджуючись, а далі кури зчиняли такий шарварок, що приглушували той сміх. Коли північ набрякала зірками, а село засинало на самісінькому дні безмісячної ночі, коли дорога, вулиці та стежки попід городами та через левади ставали все більш по-живому замисленими та заглибленими в своє мовчання, до гурту, нарешті, приходив Кушніренко Іван. Похмурою постаттю затуляв одхилені двері; в stodолі ставало зовсім темно, балачка на хвилю згасала. А коли Кушніренко безмовно переступав поріг та вкладався біля стіни, стелячи рядно і мостячи під голову жмутки тріскучої соломи, то в голосах проламувався сміх, кепкування, дядьки спиралися на лікті, і в їхньому пожвавленні, в нових позах, в одмінах реготу відчувалася зрідка заздрість, але це була спокійна, лінива заздрість. Перебиваючи один одного,

монтери казали, що в якомусь селі Кушніренка такі оженились на собі моторна та бойова дівка, що йому вже не пощастить обдурити, що, врешті, можуть йому й ноги поперебивати й ребра полічити дрюччям. Але Іван не відповідав на ті поради й передбачення, він лежав, закривши руки під голову, й дивився просто перед собою в стелю, якої не було видно, бо в стодолі вимальовувався лише хворобливо сірий прямокутник відхилених дверей. Кушніренко не бачив ні себе, ні інших монтерів, і лише по тому, як хто де ворухнеться, чи зітхне, чи пробубонить щось, вгадував, де лежить маленький, пацюкуватий Рудик, де — білий як полотно Солонько, а де — рухливий, балакучий Микита Сак, заповзятий невдаха жартівник. Поступово шарудіння вигасало, голоси блідли, як пізні вогники, не підготовувані паливом, Іванові вже здавалося, що в стодолі він сам, що він набрякнув ніччю, що він увібрив у себе все село, що його тіло — безмежне, і тоді він з острахом виймав руки з-під голови, обмацував себе, і зразу все ставало на свої місця, вже не було того відчуття безмежності, він заспокоювався і засинав.

Сірого ранку будив півень. Бив крильми себе по грудях, випускав з горлянки струмисько хрипкої музики, запирихувався, почувачи себе осоромленим. Але вже друга його спроба гриміла й сяяла, іскрилася світлом, а в кінці того вітання було стільки чистого сонця, що якимось одразу по всьому кутку в задимлене туманом світання протягали свої сурми решта півнів, вони грали на тих сурмах солодко й довго, хоча й не всі, бо молоденькі мали непевні голоси, які зривалися, тонули в хрипі. В стодолу зазірала хазяїнова донечка, — у полотняній, до п'ят, сорочці, вона нишпорилася вуглякуватим поглядом, ще тепла після сну і вже тремтяча од свіжості, роздивлялася на монтерів, що спали покотом, і коли знацька півень знову вибухав іскристим криком, то полохалася і лопотіла до хати, раз у раз обертаючись, чи не женеться за нею небезпека. Але небезпека не гналася, гороховий стіжок біля плоту і лляний біля криниці злегка куріли

світлістю сонця, яке сходило в полі, і садок вздовж межі вже не чорнів, як увечері, а синів, присипаний росою, розм'якшений вологою... Дівчинка заспокоювалась трохи, але однаково грюкала клямкою, ховаючись у заспаних сінях.

Витягали з криниці воду, вмивалися. Крихкі краплини розгалужувались на пацьорки, б'ючись об груди, тхнули земляною глибиною. За грабами вузька річка була зашлена байдужим, стриманим небом, і все ще було врівноваженим: обійстя з притуленими до плоту заступами та сапами; стежка повз садок — а біля неї латка малахітових буряків, латка розквітлого, повітряно-легкого маку, латка виразних, похмуро важких конопель; було ще врівноваженим і само сонце, велике, кругле, дико-рожеве... Микита Сак видирав відро в Солонька, намагався облити його, та коли дужчий Солонько обшкварив холодною водою голого Микиту, той, заверещавши, метнувся до горохового стіжка і вмився лише тоді, коли всі вже витиралися та натягали сорочки.

— Будеш начуватися сьогодні,— пообіцяв Микита, сторожко поглинуючи на Солонька.— У мене вже діти повиростали, такі лобуряки, як ти, гріх з мене знущатись.

У Солонька здригались пухкі губи, із вдаваною погрозою він ступав до криниці, і меткий Сак хутко відскакував. Тоді Солонько розвальцем, поколихуючись, простував до хати, і в усій його постаті було стільки байдужості та зневаги до Сака, що той сердито спльовував і, пирхаючи, кінчав умиватися.

Сніданок — з вареної бараболі, з свіжого молока, яке дихає з гладушика м'яким теплом. Дівчинка примостилась на лежанці, не кліпає. Господар, розчесавши гребінцем обвислі вуса, сідає до столу з усіма.

— Якщо треба — дістану моток дроту,— шепоче Микита півшепотом, щоб не долетіло до Рудикових вух.

— Та що я з ним робитиму,— теж півшепотом каже господар і пирхає: облікся гарячою картоплиною.

— То ізоляторів!

— А куди я приткну ті ізолятори...

— Чи розеток, чи штенселів!

Господар мучиться тією чужою добротою, все те монтерське причандалля йому — до хвороби, але він не осмілюється сказати цього одверто, щоб не скривдити такого щирого та компанійського чоловіка, як Сак.

— І кабелю можу,— наполягає на своєму Микита, все більше розпалюючись, що комерція не вдається, що натрапив на такого чоловіка, який своїєї вигоди не тямить. Щоб на іншого — той би з руками одірвав, бо хіба ж дістанеш де, коли все це — дефіцит, а пригодитись може будь-коли.

— Штани спродай ліпше,— радить конопатий Рудик.— І сподні. А за виторг очі в Сірка купиш, щоб на суді не кліпати.

2

...Один горб — вищий, похмуріший, а другий — менший, ніби аж ласкавіший поруч з тим набурмосеним; третій — покатий та облизаний; а поміж горбами — низини мокрі, там чи озерце поблискує, чи лепеха колишеться. Оддалік по горбах пнеться сосновий лісок, а дорога то по узвишшю крутиться, то в балки зісковзує, то по крутояру лащиться. Райцентру не видно, він пірнув за обрієм, але від електростанції, що недавно збудували там біля виконкому, на березі вертої та норовливої річки Гуйви, аж сюди вже протягнуто дроти. Солонько спиняє конячину, всі зіскакують долу, знімають свої гаки, що з давким брязкотом гупають на землю. Конячина тягнеться до трави, від'їжджаючи з грабаркою трохи вбік, і Сак кричить на неї з веселим гнівом, так що конячина примружує на нього одне око та прищулює вухо, а далі спокійно скубе пашу. Микита зразу ж забуває про коняку і звертається до Кушніренка, який оце все мовчить і в дорозі не обзивався.

— То скоро вже ми тебе женимо? — питає так, ніби

вкрай зацікавлений, щоб Кушніренка не сьогодні, то завтра оженити.

— Зразу ж, як ваша жінка од вас утечє.

— Та вона вже стара,— каже Сак і, поважніючи, придивляється до Кушніренка, ніби той і справді щось затіяв.

Солонько поклав на плече моток дроту, дереться на стовп. Гаки глухо довбуть дерево, полишаючи на ньому світлі рани, подерті ямки. На середині спиняється і гукає вниз:

— Стара не стара, а з молодим ще б покрутила, бо знає, що, може, востаннє. А з тебе вже нема пуття.

Солонько любить отак приголомшувати будь-кого, а особливо літнього та метушливого Сака. Приголомшить, а потім спостерігає, як під тим його лютим жартом-обухом ворухиться людина, ще й прислухається: а чи не вчує, як у чужих вухах гудуть джмелі. Врешті, покрутить сам глузливо головою, скаже подумки: «Диваки не перевелися, на диваках світ стоїть, не сміятися з них — гріх». Відзначивши про себе, що з Сака не покепкувати — гріх, Солонько дереться вище по стовпу, і його сердиті гаки скрегочуть по сосні, обторочуючи її рваними ранами, що чітко білють на пожовтілих боках.

Од села наближається машина, і Рудик стає посеред шляху, піднімає руку. Його закутує клубок куряви, а коли порохно розсіюється, то Рудик уже сидить у кабіні і звідти кричить:

— Ви чіпляйте дроти, тягніть! А я гайну в район по ізоляторі.

При цьому він намагається зустрітись поглядом із Микитою, але той чимось так заклопотаний біля грабарки, що начебто не помічає ні машини, ні того, що Рудик їде. Ага, то Микита шукає свої старі черевики. Вони латані-перелатані, дірка на дірці моститься, і, йдучи на люди, Сак їх ніколи не назуває. Але лазити по стовпах, гаки начіплювати — отаке дрантя найбільш годиться, не празникові ж хромові. Коли машина з Рудиком чмихнула й погуркотіла, тоді аж Микита знаходить свої черевики, береться старанно їх взувати,

зашнуровувати, припасовувати до них заліззячя, а ті, що зняв, ховає в грабарці під опалкою.

Кушніренко натягує дріт. Спека ще не сковує рук, ще не розіллалася доокіл, втопивши у попелястому дрижанні погорблений обрій, спека ще тільки струмочками продзьобується в ранок, зневолюючи його поступово, знесвіжуючи по краплині. І на стовпі вже душно, розморює, а по пагорбку, що в тіні, ще ковзають легкими хмарками холодки, затемнюють траву, і в сосняку ще похлюпує нічною вологістю, хоча вона майже вивітрилася, а сосняк наливається поволеньки духотою, а та духота просякає глищею, гіркими голками, травою, яка на безсонні вижухла та побуріла. На Іванових руках уже поблискує сизою сажею окалина з дроту, окалина замішується на поту, замурує борозни на долонях. І парубок вдихає дух тієї окалини, дух степлілого, вогкуватого повіву, що безжурно обдмухує вгорі; його зір вабить ота незастигла синь, що невловно тремтить над самою землею, і трішки вище та синь блякне, тоне в глибині неба. Він щось мугикає, далі вже співає, все голосніше, і йому подобається пісня, яку завів, і власний голос, що піє ту пісню.

До полудня — із стовпа на стовп, із одного — на другий. Дроти гінко натягуються вгорі, біжать з-за горбів і обриваються, закручуючись у клубки, тут, на згірку. Ополудні втрюх сідають під калиною, Сак виймає вузол з харчами, — і беруться до обіду. Ідять неквапно, вдумливо. Солонько деякий час дивиться на лан пшениці, який майже підмиває їхні ноги, і, дзвінко гризучи цибулину, каже:

— Знову Куличок трюхикає.

Сак притьмом обертається, жвавішає, запалюється цікавістю. Над пшеницею, погулькуючи, пливе сива голова. Провалюється, вихоплюється, її захлюпують колоски, то знову випускають із зеленого полону. Сак починає сопти, він, здається, ось-ось схопитися на ноги й побіжить назустріч дядькові Куличкові. Але пересилює своє бажання й стри-

мується. Куличок впливає з смарагдової,— що має світлу підчеревину,— пшениці, спиняється на обочині дороги; гладить вуса, ніби намагається їх стерти з загорілого обличчя, а очі двома живчиками киплять під загнутими догори, карлюкуватими бровами. Дядько Куличок плавно спливає в рів, навкоси перетинає дорогу і, спинившись біля монтерів, уважно дивиться спочатку на одного, далі на другого, на третього, ніби впізнаючи, і, таки впізнавши, скупю осміхається, дупкі зморшки на його лиці скресають, розцвітаючи.

— Здоровенькі, здоровенькі,— випереджує його привітання Солонько, безцеремонно розглядаючи гостя.

Змиршавілий, вицвілий дядечко опустився під калиною. Його висохлі руки непевно полежали на траві, потім переломили галузку, задрімали на колінах,— але сторожко, обережно.

— Так, так,— мовив він, намацуючи ниточку для розмови. І ще раз повторив.— Так...

Солонько пирхнув. Його набрякле кров'ю, аж чорне, обличчя виразно зайнялося в рамі білого волосся. Ситі шоки цвіли здоров'ям і жорсткуватою зневагою. Дядечко штрикнув його поглядом.

— А чого ж...— мовив Сак.

— Штани спродай ліпше,— Рудиковим голосом каже Солонько.— Гарний виторг матимеш... І сподні...

— Люди добрі,— зважившись, рішуче починає дядько.— Вам це зробити просто. Я стовпи позакопував. Натягнете дріт — і готово. І проводку в хаті... А мені — не можна. Коли сам дроти почеплю — голова не дозволить, колгосп не дасть.

— Авжеж, не дасть,— підтверджує Солонько.— Ти, дядечку, не колгоспник. І не в селі живеш, а на висілку, од шляху далеченько. Не в колгоспі робиш, а на гуті. То хай тобі гута електрику дає, хай дроти тягне.

— Воно так,— охоче погоджується дядечко. І його руки знову непокояться: з колін плигнули на груди, киплять там,

ніби їх серце трусить, далі заплуталися в чорнобилі, виломили вітку, мнуть...— Але не дуже...

— Авжеж, не дуже,— згоджується Сак.— Не одному вже помагав... Бо так повелося: за добро добром платять.

— А певно,— каже дядечко.— Не можна мені без світла. Хата велика, сім'я чимала. У всіх буде, а в мене — ні. А вам не трудно. То коли я самочинно — не дозволять. Якби ви, в загальному порядку, так би мовити, то вони стерпіли б...

— Хай тільки смеркне,— обіцяє Сак.— За добро — добром...

Він так віддано й доброзичливо дивиться на дядечка Куличка, що обличчя в того знову скресає в усміху, зморшки кругло розбігаються. Одходять вдвох убік, до пшениці. Сак заповзятливо розмахує руками, підплигує, а сухенький чоловічок слухає його уважно, стримано. Солонько загортає рештки їжі в газету, ховає в шкіряну сумку і носком будить Кушніренка, що спить під будяками. Іван прожогом схоплюється, одну щоку він перележав, вона біла, а по білому — рожевим галуззям сліди од грудочок.

— Ану вставай,— бубонить Солонько.— Ми вже пообідали.

Кушніренко обідати не захотів. Він ото звалився під будяками й заснув трохи. Над ним гуде бджола, крутиться біля чола, і він одганяє її зірваним лопухом.

— Твій тесть знову прийшов,— каже Солонько.— Із Саком теревеняць. Та, мабуть, і з тобою хотів здибатися.

— Що йому треба?

— Світла, чого ж іще...

— То проведемо... Доберемося до його хутірця й зробимо.

Але весь Солоньків вигляд каже: мабуть, не вдасться. Поперше, Рудик відмовився. Якщо буде дозвіл з колгоспу, то зроблять, а ні, то ні. По-друге, Сак он столковується, щоб самотужки, тільки смеркне. То Іван міг би й допомогти Сакові, бо ж пізно повертається од чиєї дочки, як не од Кулич-

кової? Кушніренко починає сердитись, але змовчує. Стежить, як над пшеницею, віддаляючись, побулькиє голомоза голова, як пшениця зеленим шумом ллється й ллється донизу, у вибалок, як спалахує оксамитовими зблисками.

3

Над конячиною гудуть мухи, вона відганяє їх хвостом, а Іван одганяє пужалном. Він їде в сільмаг по пиво — Солонько несподівано розщедрився, пригощає. Дорога гуркоче, колеса тарабанять, ядриться припалений сонцем порох, обіч жовтим вогнем сміється суріпка, на рову дзвонять синьою радістю волошки та сокирки, ласкаві метелики із скромними крильцями сідають на подорожники, на деревій, подув вітру їх змиває, мне крильця, тоді вони їх пригинають, прищуплюються. Кушніренко відчуває бадьорість, його огрублено-брунатне обличчя ніжнішає. Попереду на велосипеді їде дівчина, він б'є конячину, щоб наддати ходу, але конячина тільки занепокоєно озирається назад, крутить запекліше хвостом, проте скачки не пускається. Тоді Іван притуляє до рота долоні і завзято гукає. Аж за другим покриком дівчина оглядається. І не стає. Іван гукає дужче, аж мороз поза шкірою в самого проскакує від натуги. Тепер дівчина їде до нього. Кушніренко припікає батогом конячину, але то не допомагає. Ще не доїхавши до дівчини, він уже усміхається їй, ніяк не може примусити себе бути серйозним.

Дівчина тепер їде поряд з грабаркою, зрідка осяваючи карим поглядом Кушніренка, а то з перебільшеною заклопотаністю стежить за кермом та переднім колесом велосипеда, щоб не наскочити на конячину чи на грабарку. Вона смаглява, і хоч брови в неї чорні, але здаються не дуже помітними на такому темному обличчі. По її лицю ковзають зайчиками короткі усміхи, які вона приборкує, й через те намагається менше дивитись на Івана, щоб не дати потонути всьому своєму обличчю в усмішці, яка здається їй зараз недореч-

ною. Дівчина — тоненька, гнучка, ніби аж крихка; коли перегинається з боку на бік — мало не хрусне, переломившись.

— А ми й сьогодні дріт чіпляємо, — розповідає Кушніренко. — Вже до пшениці добралися.

Він не знав, як з нею поводитися, що можна розповідати, а що — приберегти, бо вона аж надто молоденька, вчора він її провів од клубу через поля додому, а позавчора лише познайомилися. І кожне слово, яке сказав або ще й не промовив, чомусь здається Іванові не тим словом. Він переконаний, що є вражаючі та сильні слова, які тільки й слід говорити в подібних випадках, але з тими словами він не знайомий. І він мучиться.

— Еге ж, чіпляєте? — запитує вона так, ніби сумнівається в тому, що вони ще й досі працюють для їхнього колгоспу.

— Не скоро виберемося, — каже Кушніренко. — Це ж тільки дроти, а потім проводка. До кожної хати... — І замовкає. Бо таки, мабуть, не до кожної. До її хати, очевидно, не проведуть, бо її батько вийшов з колгоспу й працює на гуті. То Рудик сказав, що нехай йому гута й дає світло.

— А чим вас тепер хазяйка годує?

Кушніренко колись розповідав їй, як господиня вгостила варениками з сиром, а серед них виявилися з тирсою. То п'ятирічна пустунка зліпила, бавлячись, і кинула варитися в горщик. Вареник з тирсою попався Сакові, і він одпльовувався, пирхав, і перше чим їсти інший вареник, наперед розламував його й навіть обнюхував.

Тепер вони обоє пригадали той випадок — і регочуть.

— Сьогодні картоплю на сніданок зготовила, — каже Іван.

— А вареники?

— Вареники на неділю обіцяла.

— Знову з тирсою чи, може, на цей раз із кострицею?

— Чи не з кострицею,— стверджує Іван.

Обоє ще заповзятіше регочуть, і обом стає легше, ніби стіна, що розділяла їх, стала прозорою чи й зовсім щезла. Вночі, коли вони йшли полями, коли мовчали, думаючи одне про одного, Іван почував себе простіше й упевненіше, а тепер, при денному світлі, якось ускладнювалося все, і ця дівчина з тендітним станом чужішала, віддалялась, і та близькість, яку вони відчували ще недавно, тепер ніби розмивалася сонячним промінням.

— Куди ж це ти їдеш? — питає Іван.

— На город, до капусти. Поливальну машину привезли, то встановлюємо.

— А мене дядьки по пиво послали.

Їдуть мовчки. Конячина трюхикає звільна. Колеса грабарки тарабанять по твердому, а колеса велосипеда — котяться тихо, тхнуть гумою. Вже й село насунулось; хати розступилися, пропускаючи між собою дорогу та двох людей на дорозі. Розступились — і почали відбігати назад...

Повернула в бузинову вуличку, до городу над ставом, уже й гулькнула за глиняники, а він усе ще позиркував туди, сподіваючись її вгледіти. І тепер, коли зустріч минула, він переживав її щасливіше, ніж тоді, коли вона тривала, тепер усе ставало зрозумілішим і простішим... Хльоскав батогом конячину, нокав, і коли грабарка котилася швидше, підплигував у передку дрібно й густо.

Дядьки пиво повипивали. Пішло воно добре, бо для при смаку Кушніренко захопив у сільмазі ще два оселедці. Звичайно, оселедці — не таранька, тут такої розкоші не надібаєш, та коли є оселедці, солоні-пресолоні, атлантичні, то відмовлятися не доводиться. Повипивавши пиво, прив'язали до ніг гаки та й знову подряпались на ті стовпи. Надвечірне

поле вже було не таким прилякним, як за дня, воно почіткішало, горби стали обростати тіннями, аж ніби запахла холодком. Небо почіткішало, наче його баня затверділа, воно тепер стояло над вечірнім полем велетенським дзвоном — кришталевим, мовчазним, що таїть у собі море тиші.

Смеркалося, і Сак почував себе так, ніби щось висковзає з його рук, ніби він сам себе змушений обкрадати. Став якимось гарячковим, неспокійним, і метушливі очі тепер бігали в западинах збуджено, як у клітці. Крадькома позирав на висілкову хату, до якої наближались. Хата стояла обіч дороги, в полі, і до неї також вели стовпи, свіжообстругані, білі, і один з них, біля обійстя, був найменший, з кривизною на вершкуні.

Вже смерком біля хати з'явився господар. Він то підмітав подвір'я, то заганяв гусей до хліва, то рубав дрова. Господар непомітно позирав на дорогу, він уже бачив, що дроти натягнуто майже до його стовпів. Тоді з мішком пішов збирати бур'ян для корови. Забродив у просо, зривав березку та лободу і так додбав аж до дороги. А при дорозі поміж тернами скуб траву з хистким волоттям. І не обзивався до монтерів. І хоч він мовчав, але Сак почував себе так, ніби дядечко Куличок набалакав йому хтозна-скільки і все— звинувачуючи та дорікаючи.

Врешті, Сак більше не міг цього терпіти. З мотком дроту він перевальцем подався до свіжообструганого, білого стовпа, що клаповухо порозставляв коричневі ізолятори. Дріт розмотувався, тонучи в чебрецях, то вигинаючи вгору тонкого хребта. Солонько плюнув й одвернувся. Було б кому помагати, а то такому нікчемненькому. Він і пальцем не поврухне.

Од стовпа до стовпа, поволеньки, тягнули дрота, а господар з розпузатілим мішком ішов слідом, рвав мишіюку. У сутінках дрібненький, він ще більше зменшувався, тоншав, і якби не той опецькуватий мішок, то, зігнутого, його і не помітиш. Солонько сидів біля колеса грабарки,

ласував димком цигарки, стежив, як Сак із Кушніренком пораяються вже біля самої хати... Він не помагав, то й не відповідатиме. Обійдеться і без цієї мороки.

— А проводку в хаті зробимо іншого разу,— сказав Сак.— Правда, Іване?

— Правда,— погодився Іван, позираючи на ворота, на посутенілу дорогу, чи не майне хто на велосипеді, чи не в'їде на обійстя.

Сак виразно поглядав на господаря. У того під бровами мерехтіло два запеклі, вдоволені живчики. Почимчикував притьмом до хати, вернувся з грішми. Сак перелічив заробіток, сховав у кишеню. Але передумав і переклав у нагрудну кишеньку, що замикалась на металевий гудзик із зорею.

— Не хочу... Спасибі,— відмовився Кушніренко.

Сак був ошелешений, господар — також. Він тицяв портрети папірці Іванові в руки.

— Роботу разом справляли... Бери,— сказав Сак, і в його голосі забриніло запопадливе прохання.

— Я так... Безплатно,— мовив Іван.

І подався з двору.

Ніч достигла і вилущилася зірками. Конячина була темна, ніби частина того мороку. Грабарка стугоніла вгору, пливла в м'яких хвилях, різко погойдувалась. Мовчали. Солонько правив. Сак Микита почував себе на грабарці чужим, бо Іван одвернувся, сидів у задку, спустивши ноги, а погонич тільки понукував, прицмокував до коняки, навіть не пробував знущатися з неї. Гроші в нагрудній кишенці муляли його, пекли, і в дядька так і сіпалися руки, щоб їх помацати.

Повечерявши, Іван гайнув до клубу; Сак подався у стодолу, вклався спати; Солонько довго не вилазив з-за столу, бавив господареву доньку, розпитував її навіщось про сусідських хлопчаків, які з нею не миряться і б'ють її, як порвалося червоне намисто, що вона його раз на тиждень надягає; розпитував іще про ковалєвого собаку, який погнався був

за Марушаковим гусаком і вискуб з хвоста жмуток пір'я, а потім стара Марушачка пащекувала, лаючись на всю вулицю, а собака сховався в кучі і тільки гарчав тихенько. Солонько підкидав малу до стелі, а вона, залоскотана польотом, реготала і питала, чи їй узавтра він її підкине. Побіцявши їй завтра підкинути, Солонько важко вибрався надвір, постояв біля плоту, біля криниці, далі між соняшничинням пошелепав до садка...

Вони зіткнулися носами біля колгоспної контори. Кушніренко відсахнувся, а Рудик пацюкувато потупцяв, оббризкав його бульбашками неголосного сміху й сказав:

— Я ізолятори в конторі склав, можна й не переносити. Та й розійшлися. І вже звіддалік Рудик гукнув:

— Ти до дівки?

Кушніренко нічого не сказав, а тільки очікував: насміхатиметься чи щось серйозне мовить.

— Ви до висілка дотягли дріт? — поспитав Рудик.

— Дотягли.

— Голова колгоспу казав, що їй до Куличка слід провести світло. Не так йому, як його дочці... Вона нібито в городній бригаді передовичка, чи що там...

— Еге! — лунким голосом відповів Іван, несподівано тепліючи весь.

— Що — еге? — не втямив Рудик.

— А ми вже протягнули!

Рудик потупцяв трохи, мовив: «Ну, добре...» Але мовив так тихо, що Кушніренко не почув і стояв, очікуючи на яке-небудь слово, аж доки Рудик не обернувся й пішов. Тоді й він повернувся...

МОГИЛА НАД ДНІПРОМ

Його все частіше додала втома. Напливала підступною хвилею, оповивала мозок, сковувала тіло, і вже в голові росли не думки, а сіялася мжичка. Радість зникала. Або ж змінювалася, стаючи хоровитою й нудною, без обривів: то була радість з одним надокучливим звуком. Очі при-блякали, світилися сумом, а за тим сумом прозирала апатія. Люди ставали одноманітними, їхні обличчя в його уяві на-бирали спільних рис; те, що говорили люди, не цікавило його, їхні голоси бриніли в іншому світі, куди він не міг ввійти. Він перебував у своєму світі, вузькому й похмурому, чужа поява в якому здавалась для нього небажаною, роз-дратувала б його.

«Це старість?» — запитував сам себе. Йому не хотілося відповідати твердо. Тому шукав розгадки своїй апатії у перевтомі, у виснаженні, у незмінній обстановці, яка щодня повторювалася і так надокучила, що стала майже непомітною, але від того не менш дратівливою. Розгадку знаходив і в своїй роботі бухгалтера на трикотажній фабриці. Тут теж усе повторювалося з настирливою постійністю: дні ви-дачі заробітної плати, дні нарад, дні, коли треба було ходи-ти в банк.

І одного разу Кардаш полагодив свої вудочки, наготував наживки і подався рибалити. На берегах річечки, загубленої між горбами, паслись коні. Трава під сонцем блищала світ-

ліше, вона легко просвічувалась. Спершу не клювало, ніби в річці не було риби. Але він знав, що риба є, тому не дозволяв собі одразу ж піти. І коли повертався смерком до містечка, то не так радів своєму нидінню між горбами, як тому, що у відерці, яке ніс у руді, кілька коропців прорізує темними спинами зелену воду... Потому він уже не так силував себе до риболовлі, що з кожним разом ставала для нього буденнішою, не даючи того задоволення, на яке сподівався, не пробуджуючи гострої життєвої енергії. Правда, втома віддуралась од нього, відчай, накликаний одноманітним побутом, зник, але він завжди відчував, що чогось бракує, що вся його істота потребує іншого змісту, але якого — і сам не відав.

Незабаром почав за собою помічати дивацтва. Найперше він приохотився розмовляти з тією рибою, яка попадалась йому на гачок. Опускав її у цинкове відро, а потім часто зазиравав туди, стежив, як вона б'ється тупим писком об глухі стіни, і півголосом розповідав, що важко рибі примусово знайомитись із світом, нав'язаним їй людиною, але хіба людині легше було б знайомитись із тим світом, який для риби є наймилішим? Сам у душі кепкував з того, що казав; і думав, що, мабуть, риба також кепкує з нього; шкода, що вони не розуміють одне одного... Були й інші дивацтва. Наприклад, сидючи над водою, він забував про поплавці і пригадував своїх знайомих, їхні сім'ї. Розженював їх у своїй уяві, женячи чоловіків своїх співробітниць на жінках своїх співробітників, і навпаки. Характери, які в сімейній обстановці зжились один із другим, ставши схожими, будучи на диво припасованими, тепер, у вигаданих Кардашем комбінаціях, вражали його своєю непридатністю до спільного існування, з них так і перли гострі кути, які неможливо було обрубати чи згладити. І він потихеньку сміявся з тієї мішанини, творцем якої був сам.

Якось він ішов вулицею з опущеною головою. На перехресті грузовик вереснув гальмами, і Кардаш, пройшовши

ще кілька кроків, запізнило стрепенувся... Грузовик знову рушив, а людина, на яку він мало не наскочив, підтюпцем перебігала дорогу. Відійшовши далеченько, Кардаш раптом зловив себе на думці, що в тієї людини знайоме обличчя. Спершу не надав тому значення — у містечку він знав майже всіх, але думка муляла й муляла, доки він, полотноючи, не спинився: Кардашів товариш, у якого було таке обличчя, загинув на фронті під Києвом. Озирнувся — того чоловіка вже не було, тільки бабуся з великою господарською сумкою ішла назустріч. «Здалося», — подумав він пізніше, надовго забувши цей випадок і заспокоївшись. Коли ж мимоволі знову пригадав, то вже картав себе, що негайно ж не кинувся навздогінці, не знайшов ту людину, не переконався одразу ж, що помилився або ж має рацію. Не був певен, що не обманувся, але чомусь дедалі більше схилявся до думки, що все може бути, що траплялися випадки, коли друг зустрічався з другом, якого під час війни закопував у землю власними руками.

Щоб позбутись непевності, тепер пильно зазиравав кожному в обличчя. Це було марною справою, бо весь час попадались люди, яких добре знав, і скільки б він не приглядався до них, вони не могли змінитися. І серед незнайомих теж не було таких, хто нагадав би йому фронтового товариша. «Отже, примарилось», — заспокоював себе Кардаш, але того заспокоєння вистачало ненадовго. Знову закрадався сумнів, і смоктав спроквола, і всоте нагадував про грузовик на перехресті та про людину, яка підтюпцем перебігає дорогу.

Вважав, що причиною навіяння був сум. І, щоб позбутись його, вирішив поїхати до Дніпра, де вони вели той бій. Дійшовши цього рішення, Кардаш деякий час перекопував себе, що це не вилікує, що це чергова хвороблива забаганка. Але те вже розкорінилось, воно зрідка, краплина по краплині, нагадувало про себе. «Поїдь, — сказав собі Кардаш. — Ти не маєш права уникати. Адже це випадок, що

ти не лежиш поруч з ним, закопаний у горбку». Проте не міг зважитись, щоб поїхати. І знову обізвався в ньому: «Відступник. Обиватель. Загруз у своєму нудному болоті, тебе по пахви засмоктав побут». Почало здаватись, що на нього позирають підозріло, ніби вловили щось непевне в його поведінці. І одного разу сам себе назвав: «Зрадник». Це слово виникло в свідомості спочатку спокійно і невиразно. Але згодом викликало протест: «Чому я зрадник? Адже я не тікав од долі. І те, що ми не лежимо в одному горбку,— випадковість». Пробував уявити загиблого товариша, але образ був розпливчастим і непевним. Пригадував, що в нього були світлі-світлі очі, але які саме — забув.

Рибальство вже не задовольняло. Воно іноді здавалось безглуздим. Кардаш розумів, що від себе не можна втекти нікуди. Де ж тоді шукати самого себе? Виходу більше не було, і одного разу суботнім автобусом він подався до Дніпра. Де-не-де ще кипіли нескошені пшениці, а то вже поля облісіли, настівбурчившись стернями. Колгоспники їхали з клунками, говорили хто про сусіда, який справив своїй дочці гарне весілля, хто про ціни на свиней, хто про політику. Круглощока молодиця з вигорілими від сонця бровами розповідала, що оце повертається од свого сина, якого призвали до армії, а випало йому служити у Кашперівці, зовсім близько.

— А ви ж куди їдете?

Кардаш не зразу втямив, що звертаються до нього. Питала молодиця. Вона дивилась приязно й тепло, ніби на родича або односельця. Кардаш зам'явся, не знаючи, що відповісти.

— Та тут...— сказав непевно, відвертаючись.

...Спека ще не вмерла. Дорога, наморщившись, лежала байдужо й ліново. Глибока балка переорювала поле, і Кардаш подався жолобом тієї балки. Спочатку він ішов так, ніби був тут зовсім недавно. Він ішов, а сонце сідало й сідало, і тепер одне ребро балки відкидало тінь, через яку

він брів, занурюючись то по плечі, то з головою. Череди паслась над спокійною жилкою струмка, і біля хлоп'якуватого на вигляд діда сиділо двоє дітлахів. Вони пильно стежили, як повз них проходить незнайомий чоловік. Так допитливо дивились, що Кардаш не втерпів і привітався. Дід відповів, хитнувшись уперед, а дітлахи, примостившись біля нього на колінах, не змінили виразу своїх закам'янілих облич.

— Чи далеко до Ногаїв? — запитав Кардаш.

— Близько, — відповів дід. — Через яр та ще через другий яр, — і він махнув рукою, показуючи напрямом.

Вже сутеніло, коли побачив унизу Ногаї. Село вкладалося спати, стелячись на видолинку, а то й пнучись по пологістих схилах. Воно тліло кількома вогниками. Один край Дніпра був темним — у ньому втопилось темне східне небо; другий край Дніпра курився прозорістю — у нього втопилось призахідне, ще не зругліле без сонця небо. Легшаючи від хвилювання, Кардаш звернув праворуч. Пшениця стояла перед ним насторожена й мовчазна. Він провів рукою по колосках, і вони гойднулись, зоставивши на долонях шорсткі дотики. І водночас у ніздрі вдарило теплим та густим духом хліба. Той горбок берігся у його пам'яті чорним, покопанним, у вирвах. Тепер пшениця спиналась на пласкі пагорки. Він пішов навмання, з-під ніг випурхнула перелякана пташка — й розтанула. Розводив руками колосся, воно розступалося, щоб знову зійтися лавою. Йшов од одного пагорка до другого, але на кожному німувала пшениця, вже поглиблюючись більше, бо сутінки також глибшали, а Ногаї внизу скипали дедалі ряснішими вогниками. Кардаш знав, що це тут, але не міг знайти місця, бо скрізь стояла пшениця, і він бродив поміж пружних стебел, як по воді.

Потім він довго сидів під шипшиною. Коли спам'ятовувався, помічав, що високість дедалі більше проростає зірками. За другим разом бачив, що зірки вгорі пересунулися, що з'явилися інші, і було дивно подумати, що він крутиться

разом із землею. І маленьким та незначним видалося власне життя... Саме отут, де лежить його товариш і де він так само міг би лежати,— власне життя видалося не вартим смерті товариша... Життя і смерть. За своє життя не можна заплатити власною смертю, за твоє життя платять смертю інші. Він підвівся, відчуваючи себе неймовірно маленьким перед думками, які виникли саме тут. Майнуло: «Треба жити інакше». І він негайно вирішив, що житиме по-новому, що не сміє так, як до цього. Ще не знав, як це йому вдасться, але те, що вдасться, не викликало ніякого сумніву. І якби ненароком викликало, то, здавалось, він міг би кричати з розпачу й кусати самого себе...

Поміж дикого нічного поля сіра стежечка була приязною, по ній легко йшлося. Кардаш по кручі спустився в Ногаї, на нього дихнуло здавен знайомою затхлістю хлівів; темні вікна сліпо приглядались до того, як він іде, а садки оточували його зусібіч з суворою, добродушною впертістю. Від Дніпра вогко струмував передранковий вітерець, він то вривався вперед, остуджуючи, то плив поруч, зласкавлюючись та тепліючи.

— Хто йде? — запитали, мабуть, від крамниці, і сторож із дробовиком за плечима викотився на шлях.

— Свої,— відповів Кардаш.

— Які свої? — молодим голосом допитувався сторож.

— А такі...

— Чому пізно?

— Всяко буває.

— До автобуса ще рано.

— А я й пішки.

Сторож стояв на шляху і дивився вслід людині, що віддалялась. Своім назвався, а з усього видно, що нетутешній. Правда, такі, як оцей, крамниць не грабують, але все буває. Обійшов навколо крамниці, прислухався. Потім усівся на ганку і з рукава взявся курити цигарку. Вже скоро світа-

тима, ген із залужжя з водяним протягом досвіток бреде.
Гірчило вишневою корою... На Дніпрі лунко крикнув пароплав — і заклало... Сторож, позіхнувши, пошкодував, що допалює останню цигарку, а крамницю відчинять пізніше, коли він уже подасться додому.

КРИНИЦЯ

У моїй пам'яті виникає зимова вулиця. Вона сумна й сива, як стара жінка. Вона задумалась, але її задума не важка, а напрочуд легка, окрилена з обох боків білими городами, окрилена заметеними стріхами... Берези обіч дихають часто, вони — ніби частка строгої зими і, здається, ніколи не розлучатимуться з зимою, ніколи не покинуть її заради весни чи літа. І трудно уявити їх — одухотворених своєю чистотою, непорочно білих — у зеленому вбранні, у спалахах молодого листя. Вулиця обтикана деревами, мов яр. А на краю того яру тремтить вогонь: крижане сонце, забризкане темно-крававим рум'янцем, з жалібним усміхом летить між гілляччям і не може опуститись на землю. Воно також окрилене променями.

Біля криниці намерзло льодяне груддя. Крижані пасмуги блищать на цямринах. Коли з відра розхлюпується вода, ті пасмуги-бурульки плачуть раптовими сльозами. Поступово сльози холонуть — і бурульки довшують, доточені їхнім спокійним та чистим горем. У мороз із криниці повіває теплом, щойно витягнута вода мало не парує. Але поки її донесуть до хати — вона вже ~~взялась~~ виблиском та гострим павутинням скалок.

Дітлахи зробили біля криниці ковзанку. Їхній вереск прорізує повітря, то стихає м'якими голосами або знову спалахує, світиться сміхом. Той сміх виростає густим кұ-

шем, галузиться,— і вже раптом замовк, а вже од нього zostалась одна-однісінька галузка, бринюча, кришталево лунка,— і вже й вона не дзвенить. Ковзанка може бути швидкою й солодкою, може бути неслухняною й підступною; гойднулась — і ти вже впав, джмелі гудуть у голові. А то й мимовільна сльоза вискочить із ока, і за її запоною сонце раптом розбризкається скалками кольорів. Витреш сльозу — витреш рожево-пекучі скалки, і світ почіткішає навкруг.

Парубки стоять під березами, курять. Переминаються з ноги на ногу, а сніжок під їхніми чобітьми оскаржує свою долю. Парубки проводжають поглядом Рузю, що з відрами йде до криниці. Коли вона вже порипує корбою, то Федір Сивокінь підкликає із ковзанки хлопчаків і щось їм півшепотом наказує. Хлопчаки слухають, розпашілі їхні лиця світяться рум'янцем, а під віями ворухиться кароока, зеленоока, сіроока увага. Але ось уже замість уваги з'являється змовницька готовність, під віями киплять насмішкуваті живі барви,— і хлопчаки зграєю летять на свою ковзанку.

Рузя повільно розставляє відра, підважує їх коромислом. Спершу коромисло тремтить на рівні колін, далі на грудях,— і ось уже заспокоюється на плечі. Її обличчя зберігає такий вираз, ніби біля криниці нікого немає, тільки вона сама. Ступила, і відра також наче ступили; вона гойднулась — і відра гойднулись, і з них чисто сяйнуло донизу струмками. Хтось із хлопчаків упав їй під ноги, і Рузя мовчки,— хоча в усій її поставі відчувався докір,— переждала, доки невдаха зведеться. Але тільки вона знову рушила, як клубок із двох тіл шубовснув їй знову під ноги, і вона спіткнулась, упала на одне коліно і вперлась руками. Вода з відер миттю пропала в снігу, затемнивши його, а відра ще світились вологим блиском.

Під березами сміялись із свого невмілого залицання. Сміялись так, ніби мали якусь свою причину для сміху, а того, що скоїлось з Рузею, не помітили. Дебелий Сивокінь реготав найдужче, і його густий голос аж порипував од сили та вроди.

Рузя нічого не сказала хлопчикам, мовчки взяла відра. І хоч би тепер хотіла глянути навколо, але зір її сам не підводився, був несміливий та скутий. Вона зпову набрала води, знову почепила відра на коромисло і пішла — тепер уже обачніше. Коли якийсь вітрогон бухнувсь перед нею, дівчина почекала, доки він зведеться. Але її підбили ззаду: розігнавшись по ковзанці, ногатий гевал наскочив на неї, відштовхнув із стежки, а сам поїхав далі. Рузя впустила коромисло... Тепер уже ті, під березами, не приховували, що сміються з неї. Вони навіть почали викрикувати:

— Забери криницю на своє обійстя, щоб до сусідів не ходити!

— Побий коромисло на хлоп'ячих крижах!

А Федір Сивокінь:

— Скажи батькові, щоб мав свою криницю, а мене покликав копати!

Рузя, палаючи від сорому, від незаслуженої кривди та ще від чогось, чого й сама не могла второпати, хутко подалась додому. В одній руді — порожні відра, а в другій — коромисло. І тому, що лице її пашіло, то дівчині здавалось, що це зимовий вечір такий теплий, що це мороз не холодить, а гріє. Не знала, як скаже дома, що прийшла впорожні. Збрехати, що ланцюг порвався? Ні. І подалась по воду аж на другий куток...

Тим часом у моїй пам'яті село вечоріє, і вулиця вечоріє. Небо примерзає, зморшкуваті хмари надають йому не так байдужого, як болісного вигляду. Хати чорніють, наче ще глибше вгрузають у землю. Сонце вже скотилось, і з-за обр'ю довгим пучком вогню підмальовує крижану хмару над горбом. І шибки, які ще недавно тліли жовтим полум'ям, тепер глухо дивляться в світ. І білі крила стріх, і білі крила городів, на яких протягом цілого дня летіла і не могла вилетіти з села наша вулиця, все більше пригасають, журнішають, а як потемніє, то й зовсім згорнуть.

Коли до криниці йде Галина Іванівна — колгоспний обліковець, вродлива вдова, — відро її ще зберігає вогкі сліди тієї води, яку вона вилила біля погрібника. Йде вона весело, пружно, і стежка під її ногами озивається соковитою скоромовкою, і в тій скоромовці звучить виклик. Вона не ховає погляду, не робить вигляду, ніби не помічає парубків. Галина Іванівна позирає на них насмішкувато-зацікавлено. І вони якось зразу тихшають, згадавши, що не такі вже вони хвацькі та впевнені, як то показують, що не кожен із них відповість поглядом на погляд Галини Іванівни.

— Твоя вдовиця чимчикує, — каже Сивокінь до свого товариша, молоденького, із синіми довірливими очима, Шепети.

Той не відповідає. Щось примушує його відвернутись од вулиці, по якій йде Галина Іванівна, але він, напружуючись, навмисне повертається у її бік. Сині очі його застигають, скляніють, хоч ще хвилю назад були теплими й жвавими. Жалість пробивається в них, але він її приборкує... Галина Іванівна усміхається всім, їй кортить заговорити, але вона жде, щоб до неї обізвались. Та ніхто не обзивається. Уже йдучи від криниці, вона питає:

— То ви не на кожну підмовляєте хлопчаків?

— Тільки на сімнадцяток!

— Могли б і на мене підмовити...

— Якби ж ви у вікно не підглядали.

Галина Іванівна пропускає те повз вуха, але стає колючішою, усміх з її лица не щезає, проте стає робленим. Вона переносить відро з однієї руки в другу і кличе до себе Шепету. Він йде до неї якось винувато, ніби силувано, але підходить ближче — і зникає скованість у ході, меншає скла в очах. І Галина Іванівна, застерігаючи те, одм'якає, вона вже не схожа на колючку, усміх її вже не роблений. І водночас у всій її постаті є таке, ніби вона просить пожаліти її, пробачити їй, ніби вона просить не осуджувати її. Ось Шепета уже біля Галини Іванівни, тепер він цілком у її

владі, він уже забув про те, як почував себе недавно у гурті товаришів...

Смеркло швидко, вулиця аж видзвонює. І людей не видно, то здається, сам мороз прогулюється. Ось його повільні рипи подались із одного краю в другий; ось його рипи дріботливо-швидкі, вони наче пропекли вулицю; ось рипи мелодійно-співучі, легкі, ніяк не можуть нарадуватись самі собою; ось рипи старечо-смутні, вони самотньо лунають, лунають довго, ніби хтось хоче їх загубити, а вони вперто не губляться. А то вулиця мовчить. Ніхто не йде ні до криниці, ні від криниці, ніхто не повертається до хати й не вирушає із хати,— і вулиця солодко мовчить, вулиця напружено чекає.

— Вибовтуєш і вибовтуєш воду,— сердиться Рузина мати.— Там, де треба вилляти кухоль, то виливаєш два. Де піввідра треба вилляти, то ти відра не шкодуєш.

— І ви не шкодуйте, мамо.

— Але ж позаносило надворі, зима...

— То вже не можна й носа вистромити?

— То вистромлюй, іди знову по воду.

— Й піду,— не виказує своєї радості дочка.

Ніч. Тільки дівчина опинилась за ворітьми, як лице неждано-негадано знову зайнялось отим недавнім теплом. Стужавіле порипування вискакувало з-під чоbit, пурхало увсібіч. Воно виривалось сурмисто, яскраво, пробуджувало всю вулицю. Дівчина не зважувалась глянути під берези: у вухах її стояв отой сміх. Але темрява надала їй хоробрості, вона глянула під берези — нікого. Все її тіло налялося веселістю, полегшало. Вона взялась наспівувати, водночас озираючись так, ніби хтось за нею підглядав. Бо тепер, коли під березами було пусто, у неї виникло відчуття, що хтось мусить за нею стежити — з-за кушів, од якої-небудь хати. Тому спів її пригас так само швидко, як і виник, а тіло втратило свою веселість і легкість.

Набирала воду. Коловорот іржаво бурмотів, а ланцюг

спритно і хрустко розмотувався. Відро бумкнуло дном, далі сапнуло, ковтнувши води,— і ланцюг ваговито видовжився. Як відро з шумом виборсалось із води, то ланцюг трудно затремтів, і саме в цю мить Рузі примарилось, що хтось стоїть у неї за плечима. Сполохана, відступаючи трохи вбік, вона обернулася. Нікого не було, але від серця одлягало поволеньки.

Уже з відрами на коромислі, постояла трохи, ніби зважувалась на щось... Ось тут її збили перший раз, а тут — удруге. Їй би гніватись на хлопчаків, але в грудях не було гніву, тільки якась миле здивування перед тим, що сталося. Вона просвітліла — і з смутком зиркнула під берези, де нікого не було. І сама собі не побоялась зізнатися, що не страшно було, коли намовлені хлопчачки збивали її, що не страшно, якби й знову збили.

Доходила до свого двору, як у кінці вулиці зарипіли кроки. Впевнено так і дзвінко зарипіли, що вона сповнилась солодким страхом і, розхлюпуючи воду, хутко опинилась на обійсті. Боялася затриматись перед порогом довго, то й не обмітала віником чобіт. Порипування ось-ось уже мало порівнятись із їхніми ворітьми.

— Шпаркий мороз? — запитала мати.

— Де там...

— Може, пішла б до Тодорової Настуньки, поспівали б...

— Авжеж,— підтримав батько, що вже вернувся з роботи.

— Не хочу,— сказала Рузя.

І одвернулася, щоб не бачили її розпашілого виду.

СТАПОВЛЕННЯ

П о в і с т ь

1

Поминувши кам'яний млин, що мав глиняну прибудову для парового двигуна, він понад урвищем пройшов ліворуч, спустився по гранітних приступках на берег. Зігнувся, хлюпнув собі на лице зеленкуватою, теплою водою. Вода стекла по чорному обличчю на сорочку, капнула на штани. «А штани вже блаженські, нікудишні,— подумав бай-дуже,— ось-ось розповзуться...» Скинув сіру, тверду від поту сорочку, жбурнув її на прив'ялі лопухи, далі скинув штани, недбало опустив на глуху кропиву і, підсмикнувши труси, що сягали мало не до колін, пригнувся, голосно ухнув — і плигнув уперед. Виринувши, видихнув і наввимашки поплив до острівця, що зеленів посеред ставу. Качки злякано закружляли на воді, потім кинулися врозтіч, напружено вивертаючи жовті пухирчасті лапки, залопотіли крильми.

Він добрався до острівця і, відсапуючись, пішов по високій осоці. Ноги тонули в рясці, місили равликів. Зелени жаби вистрибували і, лякаючи коників, ляпались у воду. Довгоший боціон стрельнув раз-другий червоним дзьобом, зірвався і важко полетів, волочачи по рогазі, по воді сіру тіль. «Тут добре»,— подумав, мружачись на полуднєве сонце, і гукнув дівчатам, що під кручею прали на білому камінні.

— Агей! Може, ви й мене прополощите?

Дівчата відірвалися од роботи, приклали до лобів дашками долоні.

— Пливи! Ми тебе пращами! — крикнула одна з них.

Дві інші зареготали, знову нагнулися над шматтям, а та, перша, все ще тримала біля чола долоню — либонь, хотіла впізнати, хто ж то такий. Він навмисне повернувся до неї спиною. «Ото коли б тим прачем по твоїх крижах та нижче. Пристало б, верещала б...»

Він поплив назад; велика, слизька риба тупо вдарилася об литку, метнулася геть, збуривши воду. «Мабуть, нічогенький коропчак, матері його лихо!» Виліз на каміння, заходився викручувати труси. Потім випростався на повний зріст і закричав на той бік до дівчат:

— Агей, кралі!

Вони, звичайно, почули, хоча жодна й не глянула.

— Ви мені снилися!..— гукнув. Не поспішаючи, натягнув труси, почекав, поки обсохло тіло. Пострибав то на лівій, то на правій нозі, витрушуючи з вух воду. Почував себе легко й вільно. Вибрався нагору, окинув зором ставок і поміж бузини та повою ще трохи пройшов берегом, далі завернув на город, що спускався до річки, і стежкою, серед посхилих соняшників та кукурудзи, подирав нагору, до хати, що стояла в молодім вишняку.

Господар обідав надворі. Сосновий стіл був застелений полотняною скатеркою, на ньому — макітра з варениками, полумисок із сметаною, глибока тареля з смаженою.

— Ех, знав би, що обідаєте, безпремінно в сільмагу купив би чогось гаряченького, — сказав прибулець, переминаючись з ноги на ногу і намагаючись не дивитися на застелений стіл. — Випили б з вами, Гнате Романовичу...

— Я вже випив, — не дуже привітно відповів господар, витираючи рушником кругле, червоне лице, що лисніло від поту. — А тобі, Іване, пити, здається, не можна.

— Не можна, — похмуро погодився Іван. — Але я в справі до вас, годилося б... У вчорашній справі...

— Ніякої справи в нас не буде. Ми вже толкували з тобою. Годі. Мене не вламаєш.— Він постукував пальцем по столу, уникав дивитись на Івана, опустивши погляд на притоптаний спориш, заляпаний курми. З макітри здіймалася пара, вареники вистигали — гарні вареники з сиром, і Гнат Романович холонув од гніву, що йому перебили обід.

Вони надовго змовкли. З хати вийшла сухенька, веснянкувата господиня, поставила на стіл глечик. У неї були гострі вилиці, жилава шия. Ріденьке ластовииння робило її привабливою.

— Сідайте,— запросила Івана.— Напевно, не обідали, то вареників скуштуйте. Може, борщ їстимете, я миттю.

— Борщу не хочу, а за вареники спасибі,— сказав Іван, сідаючи до столу і одним оком спостерігаючи, як Гнат Романович чорніє на виду, а нижня губа в нього починає сіпатися.

«Ні, голубчику, ти в мене так легко тепер не викрутишся,— внутрішньо потішаючись, вирішив Іван.— Ти ось нажлуктився, наївся борщу та вареників. Ти спокійний...» Не розмірковуючи, узяв склянку, висипав із неї кілька тих краплин, що воложіли на денці, налив собі з пляшки, перехилив і крєкнув. Розширивши сірі з краплинками очі, він прямо глянув на господаря, глянув твердо й гнівно, очікуючи, що той скаже. А Гнат Романович мовчав. Він не міг отямитись. Нижня губа в нього сіпалась, а по обличчю розгубленість бігла.

— Ну...— нарешті видобув із грудей пересохле та сипке: — Я ж тобі казав, що в рибгоспі роботи немає. Всі вакансії зайняті. А коли й звільниться якась, то тебе не візьмемо.

— А чому це? — запитав Іван.

— Бо тебе не хочемо!..

— А чому не хочете? — із волячою впертістю домагався свого Іван. І сам себе застерігав: «Ти ж, дивись, не зарвися, бо він же директор рибгоспу, зовсім нічого не вигорить».

Тримай свої нерви так, як тримав за карк Семена Гниду, який хотів тебе полоснути заступом».

— Не зможеш ти бути рибакom. Шукай для себе роботу в своєму селі.

— Он як?! — пробурмотів Іван. Він усе домагався, щоб Гнат Романович не викручувався, щоб він прямо, як є, сказав, чому не бажає мати з ним діла. І тоді б Іван уже розходився! Йому сміють дорікати! Сміють дорікати люди, яким він нічого злого не зробив.

— Я все зможу,— мовив з густим придихом.

Гнат Романович заперечливо мотнув великою впертою головою, зарослою щетинистим волоссям. «Не дається,— усмішливо подумав Іван, і його зіниці зблиснули гострими зеленими голками.— Ну, зараз я підступлю до тебе з того боку, звідки ти не чекаєш». І він удавано спокійним, навіть байдужим голосом спитав:

— Для кума свого місце тримаєте, еге?

— Ти здурів,— сказав Гнат Романович.— Йй-богу, ти зовсім звихнувся! Хочеш взяти мене нахрапом. Але нахрапом я тобі не дамся.

У жінки були безпорадні очі. «Мабуть, вона зараз шкодує, що пригощала мене варениками,— мимохить майнуло в Івановій голові.— Нехай шкодує».

І раптом Гнат Романович з тремтливими нотками в голосі сказав:

— Але й на оці кума не було в мене... Ото люди варнякають, а ти повторюєш. І охота ж тобі таке плескати...— У нього відвогogli очі, перетворившись із неприступно чужих на м'які й скривджені.— Заглянеш завтра до контори, побалакаємо.— Він одвернувся, став терти потилицю.— Ну й дурисвіти, чого, лишень, не стулять, а ти його на голову накладай.

Іван ввічливо сказав «до побачення» і крутою стежкою, над якою посхилялися, переплівшись з обох боків, соняшники та кукурудз'я, подався донизу.

«Ох і люди,— думав Гнат Романович.— Візьмеш отакого лобуря, а толку з нього — ніякого. Хай іде... Подивлюся. Все-таки шкода. Рветься до гурту — хай... Помогти можна. Ох і люди!»

І Гнат Романович відчув докір совісті. Не варто було з людиною отак. З добрим наміром, з усього видно, прийшли до нього, і не вперше, а він уперся. Гаразд, що діло поправлено. Бо коли відчуває людина в собі людину, не слід її обухом по голові тарахкати. Бо зневажиш, а потім нічим не зарадиш.

Ходив поміж соняшників і чухав потилицю. Ще й спесердя на жінку накричав — ні за що, ні про що...

2

Передвечірнє сонце блищало на чистому небі великою розпеченою пательнею. Іван, ховаючись від її тепла, примостився під кушем бузини. Знайшов собі таку місцину на горбку. Тут була висока, тонкостебла трава, не витоптана ні ратицями, ні людськими ногами. Мурахи метушилися навколо мурашника. Переносили на спинках або між вусиків білі лялечки, схожі на балончики. Ті лялечки розміром були більші від комах. «Ну, от,— подумав Іван,— теж існують. І працюють. Бо коли не працюватимеш — не їстимеш... У них, видно, як у людей усе побудовано».

Він закуняв і заснув. Провалився в непроглядну чорноту, в якій не зблискувало жодного вогника. Йому нічого не приснилося: ні радість, ні журба, ні хтось із знайомих, ні він сам собі. Бо іноді траплялось, що він снівся сам собі. Тоді він навіть пробував насміхатись з того двійника, іронічно приглядався до нього: ага, он який ти, і бажаєш мене переконати, що я такий самий! Проте зараз Іванові нічого не марилося, була чорнота...

Розплющив очі. Лежав на правому боці; під ребра втеле-

генився мулький кілок. Парубок, невдоволено суплячись, одсунувся, став вихилитувати той штурпак. Корчував старанно, зосереджено, ніби від того, чи вирве він цю мульку перешкоду, залежало чимало... Таки вирвав.

Нехотя підвівся, спустився по каменючю до ставу, плеснув на лице водою. Ніби поздоровшав.

Йшов теплою сільською вулицею. Сутінки підточували її обриси, робили м'якими й розпливчастими. Біля глиняників, які затопила ніч, він повернув праворуч, почвалав між клени, що обступили стежечку на городі. На когось наткнувся — і відскочив. Зойкнуло здушеним дівочим голосом.

— Та де ж тут Шепета живе? — сказав.

— Горпина? — запитали в нього.

— Еге ж, Горпина. Вдова.

— А йдіть так навпрошки через городи, то дійдете. Криниця біля хати.

Іван усе ще стояв на стежці. Дівчина ступила однією ногою в картоплю, зашелепала її спідниця, дівчина ступила спершу повільно, далі кинулась і вже гупотіла по стежці. Іван передихнув, ковтнув повітря, ніби відкусив шматок глетьяка, і рушив.

Горпина доїла корову. Припнула її біля хліва до колоди, сама присіла навпочіпки, вицяпувала з вимені струменисте молоко, і цівки пружко вгвинчувались у шумовиння, якого вже, мабуть, у дійниці було чимало, бо вони вгризалися в нього не з дзвінкою легкістю, а соковито. Хустина на голові біліла невиразною плямою, а обличчя видно не було — воно, чорне, зливалося з темрявою.

— Вечір добрий! — привітався Іван, відчуваючи, що в його тіло закрався непроханий острах: ще невідомо, як може поставитись до його відвідин молодича.

Вона відірвалася од своєї роботи, цівки вже не сичали, тільки корова, посапуючи, хрумко ремигала.

— Добривечір, — сказала Горпина, не впізнаючи його, і в її голосі також прозвучала оця очікувальна непевність.

— Це я, — сказав парубок, — Іван...

Вона так само, як раніше, дивилась на нього, і з цього він зрозумів, що Шепета його не впізнала. Підійшов до неї зовсім близько, нагнувся, і тоді її чорне лице перестало зливатися з ніччю, воно ніби посвітлішало, набрякло твердістю, а ніч потемнішала, стала м'якшою, очі в жінки із насторожених стали спокійними, вона впізнала його і тоді обізвалась. І навіть по тону Іван відчув, що тітка тепер уже не має його за незнайомця.

— А чого ж це ти в наше село прийшов? — Вона знову доїла, струмки аж шкварчали.

— Діло було, то й навідався. — Він одразу не міг признатися, викласти все. — До тебе прийшов. — Він догадувався, що на думці крутиться у неї, тому вирішив негайно сказати все: — Строк мій минув, не бійся.

— А я й не боюся, — відповіла жінка. Вона перебирала пальцями тугі дійки, а корова заклопотано сопла, паша тріщала на її зубах. Горпина довго мовчала, сіріла на її голові хустина, город за тином просочувався тишею, густим, студеним запахом, у якому різко пробивався дух цибулі, кропу й конопель.

Іван сів на призьбі. Призьба ще була теплою після денної спеки, і він долонею відчував шорстке тепло глини, від якого ледве вловимо відгонило духом кінського кізяка. Груша супилася перед ним пелехатою кроною. У її стовбурі — він пам'ятав — було дупло, вигниле в сучку, дупло з трухлявиною на дні, там жили світляки.

Шепета загнала корову до хліва, довго поралася біля неї. З причинених дверей долинав її буркітливий, теплий голос. Корова глибоко й стомлено, ніби людина, зітхала. Вони, напевно, розуміли одна одну: жінка — корову, а корова — жінку.

Потім Горпина проціджувала надворі молоко через марлеву щідилку, босі її ноги приглушено погупували по сухій землі, коли йшла з відром до криниці, вона майже зовсім

розчинилася в темряві — зігнулася над цямринами і обмаліла. Упоравшись, пішла до хати, Іван подався за нею. Увімкнула світло, і тепер Іван міг добре роздивитись її — невисоку, русяву, з міцними ногами, що ладно ступали по глиняній долівці, з кирпатим носом на круглому, мовчазному обличчі.

Вона нічого не розпитувала, а він не розповідав. І відчував, що зустріч із жінкою вдалася, що він може залишатися тут, а потім, пізніше, коли вони звикнуть краще одне до одного, він повідає їй те, що потрібно. А може, взагалі нічого не треба буде розповідати...

3

Другого дня надвечір зайшов до сільмагу. Прилавок було обладнано в мурованій хаті з двома вікнами, загратованими іржавим залізом. На полицях лежали цукерки та печиво, банки з малосольними ніжинськими огірками, строкатий крам, за який можна було заплатити кілька карбованців і пошити гарну блузку чи плаття.

За прилавком стояв продавець, крутоплечий, з полунично-яскравими щоками, Оникій Чорний, і торгував ситцем. Ситець був білий, а жінкам хотілося чорного, немаркого. Оникій божився, що іншого нема, але дві чорняві, кругловиді жінки просили, щоб він усе-таки пошукав, може, де завалюся.

— Добрий вечір, — сказав Іван. Продавець, не глянувши, відповів, а потім глипнув — кивнув головою. Обидві жінки теж привітались, але тихцем, ледве розтуливши губи. Догадувався, що вони його знають, хоча сам їх ніколи, здається, і не бачив.

У нього було три карбованці — зіжмаканий зелений папірець у кутику кишені та купка дрібних. Його не цікавили ні крам, ні олія, ні книжки. Купив півлітра горілки, на решту — дві цигарки та коробку сірників. Залишилося щось

копійок із десять, і він болісно міркував, що ж можна придбати за таку мізерію. І купив цукерок — липких, круглих цукерок — різноколірних: білих, жовтих, червоних, рожевих.

Хтось ляснув його по плечу, а біля вух зашумів хрипкий сміх, пропахлий міцним тютюном. Іван обернувся — перед ним радісно сяяли на рябому лиці двоє чорно-густих очей, а зуби заливалися білістю, купаючись у доброму й щиро-сердому реготі.

— О-о, Данило... — сказав Іван легко й весело, подаючи йому руку. Але Данило не взяв його руки, а згріб Сироту в обійми, обкутав його голову тютюновим диханням.

— Оникію! — гукнув Данило. — Налий нам по дві та поклади на прилавок кільце ковбаси. Яка там у тебе є?

— «Лікарська».

— Хай «лікарську» їдять лікарі. А з доброго м'яса та з салом у тебе є?

— «Київська».

— Ну, давай «київську».

Випили, закусили. Продавець, здобрівши на якусь хвилю, виїняв для них пучок молоді цибулі.

Данило розпитувався. Сирота розповідав. Оце його випустили. Одсидів свій рік, ого! Довго впам'ятку буде крадений цукор і сторож Семен Гнида. Як той заступ йому до рук підвернувся? Хто його знає... Тепер на свій хутірець не подався. Набрид сестрі, вона заміж збирається. Нехай у тій хаті сама живе. Та й нудота на хуторі — він завжди в їхньому селі пропадав. Данило ж пригадає. Або в сусіднє село ходив, у Глинське, — тільки закачати штани та через річечку перебрести, а потім полем, левадами. Вчора і ниньки був у директора рибгоспу. На роботу просився. Хрест святий, що правду кажу, не брешу... Ну й що Гнат Романович? А куди він подінеться? Нікуди. Іван його схопив за горло. Ха-ха-ха!.. Сьогодні одкручувався, казав, що, мовляв, ти більше розкрадеш, ніж убережеш. На це Іван йому:

вам кортить, щоб знову звихнулася людина? Із завтрашнього дня він рибакуює. Звідти, від поля. Еге ж. Гнилою балкою зветься. Гарне місце. Баштан біля ставу, садок. Гороховисько? Ну, горох йому ні до чого. А зараз у Горпини зупинився... Данило: «Вдова нікому не відмовляє в ласці». Іван: «А що, правда хіба?» Данило: «Правда, звичайно, бо вдові також кортить до людського тепла притулитись. Ось тебе прийняла». Іван: «У них і раніше... гарна вона, смирна...»

Стояли серед німого шляху. Блимав за спинами мурований сільмаг. Данило сказав:

— Тепер у Гнилій балці славний нерест буде, зарібок хмарами ходитиме.— І зареготав.

Іван відчув, що в нього не лежить душа до балачки, як перед цим — до випивки. На нього чекає Горпина. Вона вже зготувала вечерю. Він сказав Данилові «на добраніч», але той усе не хотів відпускати його, придержуючи за рукав. Він гунав чобітьми, пилюка невидимо збивалася догори, лоскочучи в носі.

Потім він ішов до Шепетиної хати. Був тверезий і спокійний. Уявляв Горпину. Як вона зараз, можливо, сидить на ослоні, вишиває. Вона любить вишивати. У неї на ліжку багато подушок — ціла гора, і всі шиті квітами, бубляхами серед листя. Рушники по стінах цвітуть і влітку, і восени, і зимою, і навесні. А долівка завжди змазана жовтою глиною. Непогана вона жінка, хоч би там що про неї балакали.

Човен був примкнутий на ланцюгу біля млина. Ключа Іванові видали в конторі, а по весло треба було ще йти до Безрукого Миколи. Микола мешкав недалеко, на горбку. Тримав він цибату полячку Зою, що колись працювала бібліотекаркою при сільському клубі. Микола не був рибалкою,

але ловив рибу. Зустрів Сироту без вітання, усмішливо. Він уже знав, чому до нього навідались.

— Весло віддати? — спитав, намагаючись насупити білі брови.

— Весло.

— Хочеш стерегти рибу замість того, щоб її красти?

— А я не крав,— спокійно заперечив Сирота.— Все більше з вудкою...

— З сіткою ти не знався?

— Було... Але не на продаж. На базар із нею не бігав, і щосуботи та щонеділі моя жінка до Вінниці не теліпалася з повним мішком.

Безрукий удавано посміхався.

— Ага, жінка не теліпалась, бо в тебе її нема.

Раптовий гнів забив Іванові памороки, і він вилаявся. Безрукий, може, іншим разом і не здивувався б на ту лайку. Але тепер притих, мовчки подибав до сіней. Порпався там довгенько. Згодом у дверях показалося весло, а за ним і господар, з насуненим на чоло картузом, у сивому павутинні.

— На, бери,— сказав більш миролюбиво, ніж цього можна було сподіватись. Видно, поки був у сінях, перекипів...

Іван одімкнув човен і відштовхнувся веслом од берега. Вода під ним похитувалась, чи то човен погойдувався, і цей плавний рух одразу ж настроїв Івана на добрий лад, він відчув радість, і недавній гнів сам вивітрився, ніби його змили оцією світанковою водою. Спершу веслував понад берегом, у напрямку до цвинтаря. Біля водопою якась тітка, підтикавшись, мила ноги. Вона, все ще шаруючи піском чорні п'яти, підвела голову — впізнавала Івана, але так і не впізнавши, гукнула:

— А перевези на той бік!

Він привеслував до неї, тітка, спершись обома руками на один борт, спробувала сісти, піднявши ногу, але заточилась і мало не впала. Тоді перехилилася грудьми вперед,

звалилась, і човен різко захитався, далі вирівнявся, і вони попливли.

— Мені до короварні,— сказала тітка.— Обходити ж по гаці дуже далеко.

Була вона сухорлява, схожа на монголку. З її жилавих ніг стікала на дно човна зеленкувата вода.

Коли вже вибралися на середину й допливали до невеликого острова, зарослого високим очеретом та повного пташиного вереску, вона запитала, намагаючись приязно усміхнутись:

— А чий ти?

Іван відповів:

— Свій...

Тоді вона вибачливо додала:

— Щось таких рибаків я в селі не пам'ятаю.

— Ви тут кожного знаєте?

— Аякже. Знаю і те, в кого дитина має народитися, чи сохрани господь, помер хто...

— Ну, тепер і мене будете знати.

Острів був зовсім близько. Зграйка диких качок, випурхнувши з заростів, низько прошуміла над їхніми головами, далі звернула праворуч і покотилася вгору, прямуючи на луги, де були дрібні, болотисті озера. Іван насторожено прислухався до густого, дикого щебету, що химерно виростав з води, з рогами, виляскуючи у вухах. Щось первісно тривожне, насичене непевністю та невизначеністю, було в пташиних криках.

— Нех би їм позакладало,— сказала тітка.

Іван повернув упригол до острова, ніс човна врізався в лепеху, прогрібаючи серед хащів важку дорогу. Тут тхнуло зогнилим корінням та рибою. Тітка затулила долонею плескатого носа, Іван приглушено, давлячись власним криком, гукнув:

— Агей, хто тут!

Яскравіше спалахнув щебет, над очеретом майнули пір-

нікози, бусол, охляло спираючись на податливе повітря, проніс біле, перепорене чорними смугами тіло десь на луги; із стебел попелястою хмарою знялися комарі, задзижчали, сідаючи на весло, на руки, сиплючись за комір... На острові сухої землі не було, а все купини, на яких ліпилися гнізда. Іван одіпхнувся, човен уже випорскував із того смороду та пташиного крику, коли почулось обережне похлюпування води: від острова до берега плыв якийсь хлопчак. У зубах тримав картуза з качиними яйцями. Плавець сполохано озирався на човен. Іван наздогнав його. У хлопчача в очах бликнув гоструватими іскрами ляк. Він по-жаб'ячому плыв поряд з човном, намагався гребти якомога швидше, щоб вирватися вперед. Іван перехилився, узяв із його зубів картуза. Хлопчак відсапувався, спльовуючи. Качині яйця Іван поклав на кормі, в зів'ялу траву, а картуза жбурнув у воду. Хлопчак закричав, у голосі обізвалися сльози, і він притьмом повеслував худими руками за своїм картузом, щоб той не потонув.

Тітка, придержуючи поділ рукою, плигнула на берег і подякувала. Вже відійшовши трохи, зупинилась і сказала: — А дитину зобиджаєш, то недобре...

Очі її були засіяні раптовими колючками, через які продалися добрі спалахи. «Ти бач,— подумалося Іванові,— розчулилася». І власний вчинок несподівано видався йому жорстоким і безглуздим.

5

Садок ріс на кручі, а внизу, під обривистою глиняною стіною, помережаною корінням верболозів та бур'янів, приростився Юз. Сидів він на обшмуляному корчі, поблизу лежала бляшана баночка з черв'яками. Біліли бараболини, загорнуті у клапоть паперу. У Юза були опущені плечі. Він дивився на поплавці, що сторчаком стриміли біля зеленої кропивки. Іван привітався, Юз неохоче відповів.

— Ловиться? — запитав Сирота.

— А чого ж... — буркнув Юз. — Ловиться.

У нього була довга шия, поорана глибокими зморшками. Волосся з-під картуза вибивалося м'яке й лискуче, ніби виляне в жири.

— Доведеться кінчати, — сказав Іван, відчуваючи, що йому трохи незвично промовляти ці слова.

— Ну? — запитав Юз, навіть не озираячись.

— Доведеться кінчати, — так само спокійно сказав Іван.

— А ти хто такий?

— Рибак.

— Ну й що?.. Давно ти рибак?

— Відниньки.

— Нічого... Тут риби обом вистачить: і тобі, й мені. І всім дядькам.

Зненацька лють гострим цвяхом шпигнула Сироту. Він нагнувся, взяв бляшанку з червами й висипав у воду. Картоплю шмальнув убік — і випростався. Ні, він не збирався таке вчинити. Це вийшло само собою. Але тепер він не шкодував. Навіть не міг припустити, що здатен дорікати самому собі. Тільки напружився весь, приготувавшись до бійки.

Проте Юз, залишаючись зовні байдужим, сидів на пеньку, ніби нічого й не трапилось. У нього почало торкати — один з поплавців узявся підплигувати, далі побіг, побіг, навскіс перегнувшись і поволі зникаючи під водою. Юз шарпнув вудку, чималий коропчак вихопився, засвітився свіжою лускою, замолов хвостом. Юз неквапно зняв його з гачка, поклав до торби. Змотав волосінь, застромив гачок під кору. Вийняв другу вудку, так само підкреслено діловито змотав її. Перекинув торбу через плече. Крізь полотно проціджувалась біла піна, сочилась вода, було видно, як ворущається коропи. Юз глумливо посміхнувся.

— На собачій роботі, еге ж? — запитав він.

— На собачій,— сказав Іван.— Тільки на другий раз змотуйся швидше.

— Бо що?

— Бо нерви в мене слабкі. Второпав?

— Второпав... Давно таким став?

Але Сироті не хотілося теревенити з Юзом. По устах у нього сковзнула зневажливо-нетерпляча змійка. Бач, розпитує, коли він таким став. Завжди був. Проте нехай тільки згадає його минуле, Іван не стримається. Бо чого з ним поводяться так, ніби він не людина? І директор, і цей ось... Ну, було дещо. Але хіба то найголовніше у його житті? Ні.

— Ну, бувай... Здибаємося ще...— пообіцяв Юз.

— Здибаємось,— потвердив Іван.

Під Юзовими чобітьми затріщало галуззя, черепашки. Ступенів за десять він оглянувся і кинув із стримуванним тремтінням у голосі:

— Гадаєш, що так проживеш?

— Проживу! — сердито відповів Сирота.

Потім стояв і думав: «Треба було торбу з рибою відібрати. А то ніби побоявся. Я ж тільки чекав, щоб він заївся. На роботу в колгосп не йде, рибу ловить. Це з Данилової компанії, тільки то безпечний чоловік, нічого йому не шкода, а Юз куди не йде, туди й торбу з собою тягне. Звідки не повертається, то якусь залізяку чи ломаку тягне на обійстя». Далі сидів на тому пеньку, на якому рибалив Юз, і в голові роїлися інші думки. Про те, що якби не був прийнятий на роботу, то залишився б таким самим, як Микола Безрукий чи оцей, якому він розсипав черв'яки. Що він, як і раніше, сам похапцем іноді забредав би у ставок. Що тепер він наживе собі купу ворогів, і кожен при змозі постарається віддячити. І знову на хвилю йому стало шкода отого хлопчика, якого він виполохав із острова і забрав качині яйця. Уявилося його лице — перекривлене, розпачливе...

У садку вже допіли черешні. Йому закортіло поласувати. Подався через картоплю. На яблунях зеленіли малі яблука, вкриті іскристим, сивуватим пушком. Суха земля пахла шорстким пилом, між деревами сонячне тепло стояло задушливе, ніби в огорожах. Він поминув грядки з редькою та цибулею. Стовбур черешні зайнявся вишневим блиском, Іван сколупнув нігтем грудочку клею... Підстрибнув, дістав гілку, обірвав на ній тугі жовті черешні. Ягоди були не зовсім солодкі, гірчили, а м'якуш міцно прилипав до кісточки. Іван підплигнув, зловив другу гілляку, обірвав на ній. Він відчував себе, як у дитинстві, коли забирався в шкоду: холодний острах гніздився у його рухах. Засміявся, таки не вивірюється із спогадів, як вони обносили в дядьків садки, а їх цькували собаками.

— Добрий день,— сказала дівчина, виходячи з-за кленової посадки. Вона була в квітчастому ситцевому платті, босонога. Бджола волохато дзвеніла над її косами, що були схожі на вистигле пшеничне колосся.

— Пригостити черешнями? — запитав Іван, і його непевне побоювання обернулося нахабною веселістю.

— Пригостіть,— сказала дуже серйозно дівчина.

Іван доїв ягоди; підплигнув, обірвав нову гілляку. У дівчини була невеличка біла долоня, і жовті черешні блиснули на ній опукло.

— Сторожуєте? — запитав Іван.

— Сторожую,— сказала дівчина.— Я в інституті вчусь, а це відпросилась на тиждень до батька. Декан ледве відпустив. Мені тут дуже добре... Я бачила, як ви проганяли отого браконьєра. Думала, що до бійки дійде.

— До бійки не дійшло. А то б...— Він стримався, не доказавши.

Дівчина зиркнула вбік, невдоволено насупилась і сказала:

— О-о, знову суне...

— Хто?

— Бухгалтер...

Коротко підстрижений чоловік з приємним, добродушним виразом на лиці йшов до них. Він навмисне високо піднімав ноги, взуті в жовті черевики, щоб не наступити на корчі картоплі. Був у білому полотняному піджаку, в руці тримав портфель. Бухгалтер ще віддалік став усміхатися, зуби в нього плавали в радісній усмішці. Ще за кілька кроків він уже простягнув трохи вперед руку, і Сирота не втримався, зареготав. Бухгалтер і собі реготнув,— мовляв, чому б не посміятись, коли щось і справді є смішне в його поведженні. Він витяг з кишені великий носовик, вдумливо витер спітніле чоло і сказав:

— А в цьому році добре цвіло... Вродить, еге ж? — І, не чекаючи відповіді, вів далі: — Я в своєму садочку господарюю по-іншому. Тільки де надибаю здохлятину, чи що там, то я від неї носа не відвертаю. Чого відвертати? Ну, беру я та й додому тягну. Прокопаю яму до коріння і сховаю. Яблуна соки з нього й тягне. І груші свої так само підготовую... Народ у нас дурний, сміється. А я восени маю стільки яблук, що гілля тріщить, тичками підпираю. Звичайно, на колгоспний садок не настачиш. А от для індивідуального — тільки не бійся руки забруднити, то матимеш.

— Б-р-р...— скривилася дівчина.

— От бачте,— сказав бухгалтер,— ви, Антоніно, не змогли б.— І одразу ж перейшов до іншого: — Я вирощую морозостійкі сорти, пізні. Ягід нема ніяких. А дітям — кортить. То, може, я нарву у вас трохи.— І він подався до старої крислатої черешні, скинув білого піджака, далі — голубу теніску, залишившись у майці. Він смішно й незграбно, розкарячившись, вилазив на дерево.

— Ото жмикрут,— сказав Іван. Він забув, що сам у садок забрався не на прогулянку, а теж поласувати.

— У мене є книжка,— обізвалася Антоніна.— У ній опи-

сується такий самий. Той жив у злиднях, майже не їв нічого, бо шкодував копійку, в лахміття вдягався.

— А чого він такий дурний?

— Він не дурний. Він складав гроші. Копійку до копійки. Щоб було багато.

— А потім що він з ними робив?

— Нічого не встиг. Помер. Книжка не тут, а в селі, візьмете колись почитати.

Вона стала розповідати йому про інститутське життя. Мешкає на квартирі, а не в гуртожитку. Лекції починаються о дев'ятій, а потім до вечора — семінари, збори, засідання у товариствах. Повертається на квартиру зморена. І часто згадує оцей садок. Не втерпіла — відпросилася.

Підійшов бухгалтер. Він був у павутинні. Перепріле листя причепилося біля коміра. Штани зазеленив, шурнувши об кору. Портфель із плескатою став пузатим, черево так і вип'ялося.

— Х-хе,— випустив він із грудей смішок.— Трошити-муть дітки... згадуватимуть.

«Ото бевзь,— подумав Іван.— Чистісінько, як Юз. Тільки той ніяке не начальство, а цей чорнило п'є, коли чого іншого катма». Сирота простягнув до бухгалтерового портфеля руку. Той глипнув на нього балухато.

— Дайте одне, спробую,— промимрив Іван і незграбно подався, вхопив за тугу шкіру, випшпортав яблуко. Бухгалтер отетерів. Сторопіло дивилась дівчина. Парубок надкусив — яблуко було твердувате, але вже солодке.

Бухгалтер посмішкою стер із лица здивування. Вдав, що зрозумів цю оказію як жарт. І всепросто вибачив. Обіззався, і в голосі його зажебоніли добрі нотки.

— А ти в Антоніні попроси, вона дозволить.

Іван привітно махнув дівчині рукою і подався геть. Розтрошив кілька кушів картоплі. Бджола настирливо і ошаліло закрутилася біля нього, і він сердито махнув рукою, ніби замірявся вбити. Бджола, не відстаючи, дзижчала. Він зупи-

нився, виждав і, склавши черпаком долоню, кинув її убік, стулив, відчуваючи, як тріпотять крильця. Обережно розтулив, жбурнув. Але в долоні уже сиділо жало — пекло гаряче. Він засміявся несподіваним, теплим сміхом.

7

Сестра писала: «Живи де хочеш, тільки людиною будь, а не вуркаганом. Тихін Лабунець похвалявся полічити тобі ребра за бочонок меду, а Семен Гнида никає хмарою, а коли мене побачить, то зубами скрегоче. І треба це воно мені, хай ти западешся із своїм азійським характером. Хоч би хто заміж узяв, то легше було б удвох, але я хіба потрібна кому? Кажуть, що це рід у нас такий, усі як оглашенні. Ти вже там шануйся, не заїдайся і менше кулаки сучи... Плачу, коли тебе споминаю. Ти по свої ялові чоботи сам прибудеш, чи передати кимось, бо в чому по болоті ходитимеш і зимою? А твою стару шапку я віддала Чубраковому прийомному Сеньці, що пасе нашу корову... Варвара Сирота».

Він прочитав листа, стоячи на вигоні біляobelіска, поставленого по війні на братській могилі. Біляobelіска лежали живі горгонії та чорнобривці. Іван перекинув цигарку з одного кутка рота у другий. Хижа примружив очі, подумав: «Гнида не вгамовується...» Спрагло затягнувся, викинув жаркий недопалок, розчавив. Пригадав усмішливо: «А Лабунців мед був добрий, аж у роті дерло, так наївся. Потім усю ніч бігав до відра, воду жлуктив».

Суботній вечір сизів сухим теплом. Від ставу ухкали клепачі: десь і Горпина склала на коромисло мокре шмаття, подалася прати. Іван запалив нову цигарку, хотілося щось тримати в зубах. Обминав коров'ячі кізяки, що зацяткували дорогу. Колеса повибуртовували в поросі рівчаки.

Біля клубу тирликала гармошка. Дітлахи, тупочучи босими п'ятами, ганялися одне за одним. Кілька дівчаток, коли через їхню зграйку проривався котрийсь із бешкетників, про-

низливо верещали. Пахло терпкою курявою, уже трохи змокрілою од вечірньої прохолоди, і припорошеним кленовим листям. Гармоніст сидів на низькому стільчику з грубими ніжками і, граючи, припадав маленькою головою до міхів. Потім рвучко схоплював гармошку, стискав її і солодко дивився на худенький, блідий півмісяць. Іван кинув йому «здрастуй», але непоказному парубійкові ніби позакладало. Порожнім поглядом вицвілих очей він ковзнув по рибалці і знову приклеїв кострубачку житнього чуба до міхів.

У клубі різалися в доміно. Грали за двома столами. Чорні кісточки зловісно спурхували догори і з громовим виляском приземлялися на столах. Намагались тріснути якнайсильніше. Іван, дочекавшись своєї черги, і собі став забивати козла.

— Ти хвацько клеїш,— кинув довгий та чубатий парубійко, що стояв за спиною.— В знаменитому місці вчився?

Іван не сказав і слова, але перегодя, ніби ненароком, так стусонув парубійка ліктем у живіт, що той розпачливо зойкнув.

— Маму б свою,— порадив він, бочком-бочком відступаючи геть.

Знову грали. Гамселили кісточками, аж дошки тріщали. Під ноги сипалося соняшникове лушпиння. Зрештою, Сироту таки висадили, він, важко піднявшись, переступивши, вибрався з-за високої лави. Надворі хлипала гармошка. Під клепами дівчата парами. Хлопці стояли осторонь, смалили цигарки, точили яси. Іван зупинився біля музиканта й собі закурив. Місяць став строгішим, вибрався вище — над гори, над скунялі горби. «Це вже моя Шепетиха випрала, десь шмаття розвішує на ніч». Він розвальцем наблизився до двох дівчат, що стояли під ручки, регочучись, коли їм щось здавалося смішним, мовчки запросив одну, взяв за руку і потягнув у метушливий гурт. Тут одчайдушно штовхалися безвусі парубчаки, танцюючи один з другим; у носі щипав сухий пил — на стовковиську він стояв хмарою.

— Я танцюю, як від під обухом,— сказав Іван своїй

парі. Та спершу не втямила, далі прикрила рот білим рукавом блузки і пирхнула. Вона була кругловида, засмагла на сонці. Не дочекавшись відповіді, Сирота жартома запитав: — Тебе, напевне, звати Мотрею?

— Тамарою... — знічено відповіла дівчина.

Вона ходила біля нього повільно й важко дихала, ніби піддавала на віз копицю сіна. На обличчі виступив краплистий піт, і вона похапцем витирала його то долонею, то білим рукавом. Ледве дочекавшись кінця, він нерозбірливо буркнув їй «спасибі» і тут побачив Антоніну: у босоніжках та короткому квітчастому платті вона виходила з дверей бібліотеки. Він швидко, щоб вона не подалася геть, підійшов і поздоровкався. Антоніна уважно глянула на нього; впізнавала, очі в неї деякий час залишалися байдужими, але незабаром вони спалахнули, потонули в іскристій усмішці, і вона запитала, що він тут робить.

— Культурно відпочиваю, — сказав Іван.

Коли вона йшла звідси, він ув'язався її проводити. Дибали біля глиняних буртів, рипіла ще голосніше гармошка. Під ногами шаруділо сухе листя. Антоніна йшла обережно, піднімаючи ноги, як чапля. Собаки в дворах рвали тишу на друзки, вицьовуючи прохриплу злість.

— І для чого люди живуть? — спитала ні з того ні з сього дівчина.

Сирота не знав, що відповісти. А сам він для чого живе? І гостро колихнулося: з тим, що було, — покінчено, до нього вже не повертатись. Добре, що він подався від клубу.

Біля гатки, що чорніла висипаним горбком через став, Антоніна спинилась і мовила:

— Спасибі, що провели... Страшно самій. А далі доберуся.

Він подумав, що вона йтиме по мокрих левадах, де верби закутались у теміль, потонули в росяну дрімоту. Місяць набряк жовтим соком, аж ніби чвиркне ось-ось. Зарепетувала жаба в куширі, їй друга викотила з горлянки гамір рипу-

чий і дратівливий. І його потягло до Антоніни: млосно так заворушилося в грудях...

Ніч поступово розмивала її постать, доки від неї залишилося саме тільки тепле шеберхання, гострувато несподіване — вдалині, на левадах. Сирота нетямковито мотнув головою. Спершу покликала, а потім «на добраніч» сказала. Вивідувала, для чого люди живуть. Ніби натякала: не для того, що в нього було колись. А хіба це не ясно? Розжовувати йому не треба. Якби думав інакше, то не робив би... Щось добре задзвеніло в ньому, і те добре просвітлило його, наляло гіркуватою чистотою.

Легко ступав по сухій дорозі. Тхнуло кропивою. У сонному хлівчику півень вирвав із грудей полум'яний страх — сипав густо, захлинаючись. Може, тхір лазить, чи худобина наступила ратицею. А він, Сирота, такий самий, як усі. Минуле на лобі мітки не лишило, не випекло кривавого тавра. Йому багато спершу не треба, аби робота. Нехай не шанують, це не хліб, прохарчується. Куток поки що є, а далі зможесться, то згориться — своє лихо зведе. І шанування, коли заслужить, то само з'явиться, він за ним не поженеться навздогін з простягнутою рукою. Найголовніше, здається, уже зроблено: біля діла він. Це — початок. А далі — видно буде. І сам не знав, що далі буде видно, але все більше й більше вірилося йому в завтрашній день, ніж у сьогоднішній.

Вуличка, як провалля; потонула між бараболею та бур'янами, а згори — граби слалися гіллям. Вигулькнув з вулички Юз, придивився до Сироти. Нічого не сказав. «Ото ще путькало. Він таки колись доходиться», — бухнуло в Сироті. Біля клубу вже не схлипувала гармошка, пускали кіно.

8

Місяць забризкав масною, золотою олією долівку. Пахне зіллям: лежить біля печі в'язка, Горпина ще не встигла розтрусити, принесла ниньки від ставу. Сама вона спить на тап-

чані, скульчилась. На голубій шибці — рухлива тінь від кленового гілля. Хрипко гупнуло у дворі: обсіпаються перестиглі грушки. Сирота вибрався із задушливої хати, побачив: лежать у траві довгокосій, блідій грушки. Підняв, став хрумкати. Голова вивільнялася від сну. Тиша стояла навколо густа й туга: якби хтось зарепетував, вона б репнула, як дзвінкий кавун.

Похльостуючи штаньми об бараболю, капусту та сивострілчату цибулю, попростував до води. Кумкали жаби. Настирливо, одноманітно, ніби хотіли у своєму крику втопити ніч. Одв'язав човен, хвильки лизнули лисе каміння на березі. Німо й тужно бовкнуло весло. Вода закосичувала повітря холодком. Сирота опустив за борт руку; вода пристала теплою вологою ласкою, нагадала про літо, про спеку, про корів, що йдуть на водопій, а над ними точеними верткими тільцями — гедзі.

Село на березі відпливло назад, не окреслилося жодним вогником. Стояло на кручі, супилося, не позіхало; де-не-де просвічувало білою стіною. На невидимій греблі прогуркотіло по дошках: стугоніла хура, але одразу ж колеса вгамувалися в поросі. Якийсь дядько вертався з поля чи з літнього табору... Коропець скинувся віддалік, і млосні кола заколивалися беззвучно музикою, вичахаючи.

У заплаві, між різьбленим очеретом і кушиками лепехи — туманець. Спав молодик, звалившись на дно. Відштовхувався веслом — і воно грузло в мулі, заплуталось у жабурині, і він смикнув, різко подавшись уперед.

Біля заспаної рогози стихився. Здається, тут було за примічено звечора. Закачав рукав до ліктя, занурич — і одразу намацав ятір. Спершу витягнув одне крило, потім друге. Весело й нестримно забилася хвостами риба. З ятера на дно скапотіла вода, і тепер плітки, окунці та коропчаки вихльоскували по мокрому. Сирота підплив до лепехового острівця, тут також стояв ятір. Вже коли взявся виймати, то забрѳохкалося, забулькало гучно й люто, — понався ри-

бець чималий. Він уже витягнув снасть у човен, коли неподалік побачив у воді насторожену людину в майці, що вигулькнула з рогоди, намагаючись бути непоміченою.

— Хто? — ламко гукнув Іван, і голос його важко покопився, гаснучи, як вогонь. Він підняв весло, готовий кожної миті пустити його в діло, але чоловік пригнувся, голова його була над самісінькою поверхнею, і здавалося, що вона ось-ось може провалитися в глибину. — Безрукий, ти? — здогадуючись і витравлюючи напруження в голосі, виштовхнув із грудей Сирота, але йому не відповіли; голова ще помаячила безмовним круглим баняком, далі чи то втопилася, чи посунулася в зарості, і лише згодом забулькало, чвакнуло серед корчوماх.

«Мене не настрахопудиш, — усміхнувся Іван. — Чорти тут не вештаються, а русалка кинулася б лоскотати...» Відштовхнувся, прудко повеслував назад. Тепер село, вмостившись на чорному березі, пливло до нього, виростаючи. Біля лотоків примкнув човен. Згорнув ятери, закинув на спину. Зиркнув на небо: над полями ледве сіріло, набрякаючи ранковим світлом. І тягнуло конюшинним вітерцем — остудливим, скупаним у зернистій росі. Полин біля млина сивів свіжо й гірко. Курява, прибита передранковою вогкістю, не злітала догори, а сліди на ній залишалися виразні, не розсипалися одразу ж.

Шепетина хата куняла за блідим тином. Витрусив біля порога рибу, а ятери сховав на горищі, в сіно. Надибав за дверима широкого різака, яким Горпина кришила свині гичку, і взявся чистити коропчаків. Луска сипнула на лице, риба слизько вихоплювалася з рук. Досвіток зайнявся певніше, проступили з потемків хлів, дерева, дорога за ворітьми. Сирота розклав між камінцями вогонь, спік на пательні рибу і тут же, на призьбі, заходився снідати. Він був дуже голодний, бо звечора в роті не мав і рісочки. Тільки оті лимонки, від яких тепер млоіло і хотілося чогось солоного, тривкого.

Коли вже умився і втирався покоробленим рушником,

з-за причілка вигулькнув Безрукий. Дзьобатий ніс гнувся, зуби вителенькували в посмішці, кволій, непоказній.

— Ну? — видихнув до нього Сирота.— З добрим ранком привітати з'явився?

— З добрим ранком...— потвердив Безрукий.— Уже й рибку, бачу, потельбушив.

— Авжеж.

— І смачно їлося?

— Дуже. Артільне завжди смачне.

— А ти, кажуть, звук до чужого.

Іван ступив до нього, намотуючи на руку рушника так, що кулак посинів, набрякаючи, став буряковим.

— Тобі чого? — з присвистом запитав він, бачачи зовсім близько глевкі очі, наколошкapi, прошпиговані зеленими голками.

— Поверни ятери.

— А рибку? — глумився Сирота.

— Рибу ти вже потріскав, хай тебе вдавить.

— А в допер не хочеш?

— На твоє місце не кортить.

— А-а-ах! — вирвалося хрипко із мідної горлянки Сироти, і він навіть уже націлився в червонясте та кругле, як пательня, обличчя Безрукого. Той злякано звинувся, відступаючи. Але уявив Іван, як битимуть один одного носачами, як крутитиметься дебелий, неповороткий Микола,— і стримався. Важко йому було стриматися, бо кулаки свербіли, але Іван переміг себе. Безрукий жалібно скривився, ніби гіркого ковтнув, і майже прожогом кинувся за причілок, зачалапав по ружах, затріщав воринякою.

Іван кинув йому вслід:

— Йди коропчаків тельбухи забори!..

Горпина стояла в сінях, налякана, з нашорошеними вухами. По її обличчю ковзали темні тіні. Загледіла Івана. Чапнула босими ногами до нього. Майнуло: «Обійшлося». Чорні пальці тремтіли, як цурпалки.

— Не заводься з ними,— сказала, пошерхло відкриваючи німе провалля між зубами.— Вгрішать...

Горпина хотіла притулитися до нього. Але не зважилась. Не жінка йому, в приймах живе... Примостилася в хаті на зіллі. Підперла голову кулаками.

9

Двигнув грім, покотивши по небесному камінню торохтючу хуру. Мабуть, на хурі була крига або сніг: подуло свіжістю. Блискавка визмілася пружкою гіллякою, підпалюючи хмару, але дим не посотався, хмара не взялася жаром. Тополі, як свічки, чекали на полум'я. Завалували собаки, давлячись сухим та твердим риканням. Баби придержували білі, напнуті підтички, і здавалось, що котяться підтюпцем та кругло, як перекотиполе, як сухі, наколошкані куштики, котрі доганяють невідомо що, можливо, ганяючись самі з собою наввипередки.

Грім іще продибав ковано по крем'яних небесах, пробуючи, чи не провалиться де. І провалився: у прірву гулькнуло гоготання, посипалися уламки блискавки, процідився невидимий страх.

Ставок кипів, брався пухирями. В осоці стояв зелений шелест, то кострубатий, то рівний. Сирота послішав добратися до берега, щоб схватись під липами. Веслував до круч, на яких вимокав як хлющик садок. Тупий ніс черкнув об пісок, рибалка зачалапав притьмом у схов. Липа вибалакувала крихкими краплинами, донизу віялась мжичка, іноді — важкі, набубнявілі горошини. Захисток абиякий. А дощ витрушувався з сірої повсті, сірів над водою, над пашнею. На тому березі ледве видніє корова: опустила голову, дубне. Пастушок чи в рів заліз, чи в бурт, чи в полукіпок.

— Ет! — буркнув Іван. На ньому вже сорочка лискотіла, неприємно липла до тіла. Поклавши на плече весло, кинувся

через бараболю. Зіщулився під повіткою, присівши навпочіпки біля прогнилих житніх околотів, що тхнули цвіллю, та побіля шурхітливих кукурудзяних снопів. Пережде. З вудочками зараз не кинуться, та й із сіткою не наважаться. Гадатимуть, що він десь чатує. В галуззі гула муха: забилася від негоди. Сирота штурхнув її патином, але настирливе створіння не вщухло. Подумав, що схожий і сам на цю муху — мимовільний усміх розтеплив його уста.

— Добрий день,— мовила Антоніна, виходячи з-за рогу і беручись рукою за старий, вишмульований дишель, спертий на загату.— Киснеш?

— Кисну,— бадьоро, лунко мовив Іван, несподівано радіючи її появи і підводячися.— Загнало, як сіроманця, на це подвір'я.— І, згадавши недавнє, поцікавився: — Бухгалтер навідується?

— О, то така хвороба,— потвердила дівчина.

— І з портфелем?

— Авжеж.

Її ластів'яні щоки світилися приязню, на брові тремтіла стигла краплина. Вона переливалася невиразними боками, ось-ось струситься.

— А свої яблуні підгодовує, зимові сорти укохує,— презирливо гойднув головою.

Антоніна висмикнула соломинку, гнилу, побурілу. Стала крутити біля обличчя. На кожній щоді горіло по вогнику: рум'янець.

Іван запитав:

— Ниньки батько на ярмарку?

— Ні,— заперечила вона.— До молотарки зрання подався. Пшеницю почали молотити на Гуловому озері.

Про себе ж він думав: «Молода вона, славна. Е-ех, якби повернулася до мене... Хіба не може бути такого?.. Хай би тільки вона зі мною по-людському, а я вже з нею по-іншому не зможу. Тільки хіба їй таке хоч у голову залізе? А може, хто його відає? От щоб!..» — Він аж мучився од цих думок,

які несподівано обсіли його. «А-а, є на що задивлятись!» — спробував покепкувати з своїх мрій. Проте внутрішнє солодке бажання непевно тремтіло, не щезаючи.

— Скоро вже до міста? — запитав, щоб не стовбичити без'язиким бевзем.

— Та ні...

Дощ пахнув сирістю, земля дихала чорним духом, повітка — сирою гнилістю. Краплина цвіркнула йому на вухо, обiekла дрожем. Жовто-зелене віничиння світилося біля гною, викупане й свіже.

— Не скучно в селі?..

— Ні... А вам за вудочками все ганятися треба?

— Їм охоти не відіб'єш...

— А певно. Тут рибалкував раніше дід Грень. Принесуть йому самогонки, якогось харчу. Старий вип'є, спить у стіжку, а дядьки раз зайдуть із сіткою, другий — і півмішка риби. То діда прогнали, тепер він сам з вудочкою норовить ускочити де-небудь. І як стільки можна пити?

— Чого там, — заперечив Сирота. — На свято, чи на хрестинах, чи на родинях можна.

— Однаково. А ви ж не сільський?

— Ні.

— А в кого живете?

— У Горпини Шепетихи.

— Це хто?

— Вдова, біля глиняників сидить. — І він усміхнувся їй злодійкувато, нахабно. Вона сторопіло спостерігала той усміх, потім стала червоніти: обидві щоки займалися ніжно-криваво, далі вже пашіли, як розпечені вугляки.

— А-а.. — прошепотіла вона і відчула, що її губи перешерхли, затверділи, а в голові задушливо й гаряче шубовхав хвилями кров.

— Ото я в неї, — з несподіваним викликом повторив Сирота, вловлюючи, що знущається з дівчини, ще й сам добре не тямлячи, чому саме знущається.

Антоніна вхопилася за інше, силкуючись перевести бачку:

— Дітлах примоститься де-небудь під корчем, навіть вудлища в нього нема, тільки на волосіні поплавець. І дупить.

— Сам у вашому ставку переловив немало, знаю. І волосінню, і забродом. На перемет не везло. А тепер ось ганяюся за таким, як сам перше був.— Він хизувався собою, кожним своїм репаном, твердим, як волоський горіх, словом, що ковзко виплигувало поміж зубами.— Од мене вони не втечуть, усіх переловлю.— І йому подобалося, що Антоніна ніяковіє, переминається з ноги на ногу, і, одважуючись, він ступив ближче до неї — молоде ж, хрумке! — і галузка, зламуючись, цьвохнула, обтрусилася дощинки.

— Ну, ну...— дівчина відступила до пахучого віничиння, на шії нап'ялися стривожені, настобурчені жилки, і вона ліву руку подала вперед.

Сирота цупко схопив її за лікоть. Очі її метушилися під бровами, як дві настрахопуджені синички.

— Гарна ти,— мовив Іван.— Шкода, що поїдеш...

Лікоть її висковзнув із чіпких пальців. Вони стояли одне навпроти одного. На плечі сідав дощ. Надокучливий, як мошкара. Небо розвішало дірявий щідилок, а він просіював і просіював літній сум...

10

На родинях у Данила — нісні й сміх. Неділя чиста й світла, як полотно. Те полотно прогаптоване сухими променями. Пучок торішніх закоцюблих волошок за рушниками, але синій дух їхній — виразний, гостро блищить. По долівці гупають ногами, як щіпами: чи то хліб вимолочують, чи життя. Зерно з колосків не випорскує, а тільки гамір чамріє. І з того околоту, що ніби на ниві життя нажатий серпом та юрком скручений,— також ні крихти.

Сам Данило вже перебрав. Чорне вугілля в очах дичавіє

жарким вогнем, іноді поймаючись сірими блискітками, які невдовзі знову долучаються до вогню. Сорочку розпанахав аж до пояса: шорстке, кручене волосся кучугурами замело груди; коли дихає, то вовна пружно бігає, а під нею кручавіє, горбиться сила. Сам він утопив себе у хміль, похилитується в ньому, як у теплій воді, а навколо нього хлюпають голоси. Один голос — як любисток, другий — як будяк, а третій залізом тужавіє.

Данилова жінка лежить на тапчані, під неї натуплено подушки. Лице червоне, розпашіле. Аж дзвенить па білому тлі наволочки: від радості. Старі баби, згинаючись гірко й спрацьовано, кладуть на стіл, беруть зі столу.

Данило вигойднувся з хмелю, поборов на мить хвили отупіння й байдужості.

— А що, Іване,— мовив,— і ти скоро спроможешся на дитину?

— Га? — не дочув рибалка.

— Старайся,— порадив.— І клич мене на хрестини.

Горпина ворухнула рукою — на підвіконні вазон брязнув об скло. Під стеблом хирлявого калачика — мертві мухи, заслинений недопалок. Та ще кругло й жовто пшеничне зерно побликує. За теплою шибкою — подвір'я, застелене зеленою скатертиною споришу та низької, згриженої трави. Нічого не відушила із горла, за яке вхопило дубовими пальцями збентеження.

Данило пополоскав у роті горілкою, опухиреною кульками повітря, заспівав:

Кричи — не кричи,
Мовчи — не мовчи,
Тільки на ніч, молодець,
Двері одчини!

Дід Маковій згріб піну плескатої бороди у миршавий кулак, далі пролляв на запалі груди. Реготнув:

— Сирота парубок бідовий, він і біля молоденьких гарцює. Ловке телятко...

— Ви що верзете, батьку? — заглушив його мову Іван, не дуже й прислухаючись.

Маковій уткнув бороду в полумисок із холодцем. Сиве волосся впало на сивий жир. Жував, намагався із холодцем проковтнути посміх. А посміх кущився й кущився. Шепетиха видлубала з вазона пшеничне зерно, воно ковзнуло на лаву. Полотняним рукавом блузки провела по обличчю, ніби стирала втому й жир.

Поверталися з родин... Жара розіллята по селу відрами, проміння під ногами потріскує, як солома. У Сироти картузик з вузьким козирком набакир, до нижньої губи приліпив цигарку. Поруч — Горпина, у білій хустині, пов'язалася до брів, на ногах — жовті туфлі на низьких каблучках. Він мовчить, іноді потягне цибуха, посмакує димом... Заточиться — шлях гойднеться перед ним; а вона голову опустила, шлях перед нею тече сірим, потоптаним полотном.

Ненароком вона схлипнула і, одвернувшись, провела по лицю кулаком. Ковтнула сухий кавалок, а він захряє у горлі.

— Не реви,— сказав спокійно Сирота.— Живемо ми з тобою непогано, і крапка...

— Яка там крапка...— прошепотіла вона.

— Женитися мені не хочеться... Світу собі зав'язувати — нехай воно...

Потопають ноги у перетертій, шорсткій куряві. Спека мертвою невидимою водою затопила вулиці, заморила дерева. Грудчаста хмарка запопадливо ляснула — горобці — і згребла той писк, пересадила на бузину. Іван розложисто похилитуюється, вона ж дріботить, німує, ковтає щось незриме і важке.

Віп знову кидає, ніби каміння:

— Вар'ят я... Напевно, дехто думає, що на худобу схожий... А ти думаєш, мені не кортить, щоб і не згадував ніхто про те, що було? Кортить... От побачиш — закручу такий вузол на ньому, що сокирою не врубаєш.

У неї крізь блиск очей прозирає глибока волога.

— З хутора втечу, думав, то легше буде. Воно ніби так і повертається. Ти гарна баба, вік не забуду... Да-а...

Шепетиха йшла прямо, підтюпцем. Її сліпила задуха. А небо — голубе й тверде, чисте, ніби витерте турботливими долонями.

11

Їздили недавнечко з Гнатом Романовичем до області по волок. Спершу Іван здивувався: «Чому саме зі мною йому закортіло? Хіба вже я так тямлю на снастях, що без мене обійтися важко?» Проте закортіло вибратися до області, і він погодився. Гнат Романович всенюку дорогу мовчав. Тримав у зубах недосмоктану цигарку і правив машиною. Спечені губи, міцно стулені, чорніли, і очі також спалахували вугляками. Іван сподівався, що з ним забалакають, а потім і сподіватися перестав. То на посірілі поля дивився, то куняв.

З волоком морочилися довго. І гроші заплачено, і квитанції виписано, а раптом виявляється: бракує ще одного папірця. Вибили той папірець, уже нібито їхати можна, як на тобі: ще чийогось там підпису бракує. Правда, клопотався Гнат Романович, а Іван тільки тинявся з одного кутка в другий, приглядаючись то до випещеного бухгалтера у черепахових окулярах, то до секретарки, що робленим баском розмовляла по телефону з людьми, які добивалися до її начальника, то приглядався до сухої, сивої вже молодички, котра й очей не підводила від звітів та все цокала на рахівниці. «Чудасія,— майнуло в голові.— Подивитися отак збоку, то смішно. А як хтось на тебе подивиться збоку?» Він так і не відповів собі, що ж почуватиме той, хто подивиться на нього збоку.

— Пообідаємо,— сказав Гнат Романович, коли волок лежав у їхній машині.— Я так заморився, що язик до піднебіння прилипає.

Іван про людське око понишпоровив по кишенях, хоч наперед знав, що нічого там не вишпортає. Гнат Романович, помітивши той рух, махнув рукою так, ніби казав: не турбуйся, сьогодні поїмо за мої, а за твої — іншим разом.

Вони сиділи в робітничій їдальні. Полуднувати тут давно скінчили, на тонконогих, присадкуватих столиках стояв неприбраний посуд. Крім зеленого борщу і биточків з макаронами, нічого більше не було. Гнат Романович взяв у буфеті дві пляшки пива, але склянку поставив лише одну.

— Пий,— сказав він Сироті.— До нашого магазину не привозять.

— Буває, та рідко...

— Отож....

Іван насторожено позирав на директора. Так і чекав, що той зараз скаже те, заради чого і взяв Івана в дорогу. Проте Гнат Романович ів мовчки, і Сирота заспокоївся. «А любить попоїсти,— відзначив, мимовільно усміхаючись. — За обидві шoki натоптує».

Уже на вулиці Гнат Романович запитав:

— Може, в місті зостанешся? В кіно там підеш чи в парк. А вечірнім автобусом повернешся?

«Ага,— майнуло,— це вже без мила починає в душу лізти». І сказав уголос:

— Не хочеться щось... Не штани, а рам'я на мені.

— Що ж...— Гнат Романович роздивлявся дітей, які грались на тротуарі в класи: дівчинка на одній нозі скакала з клітинки в клітинку, а дві інші стежили, чи не наступить вона де на лінію, проведену крейдою. І сказав, ніби звертався до дітей, а не до Івана: — Довго ще збираєшся жити в Шепетихи?

— А що? — скинувся Сирота.

— Та здоровий ти вже лобур, сам догадуєшся...

— А що?

Іван увесь затвердів, і очі його прискакали сухим блиском.

— А те, що ти парубок, що в селі можна жити не в одній тільки Шенетихи.

— Коли ж мені в неї хочеться?

— Хочеться? То бери з нею завтра шлюб!

— Не приневолите.

— Он як! — Тепер уже Гнат Романович обернувся до Івана. — «Не приневолите»? А ти в якій державі живеш? Чи не в нашій? А ти з якими людьми живеш? Чи не з нашими? То з людьми по-людському треба жити. Самому слід бути людиною. Второпав?

Іван не знав, що відповісти. Гнат Романович вів далі:

— Є в селі кілька жмуриків, то ти...

— Ви мене до жмуриків не рівняйте!

— Отам Юз, чи ще хто-небудь.

Іван як затявся:

— Ви мене до жмуриків не рівняйте!

— Ти хоч і в рибгоспі, — сказав Гнат Романович, — хоч і добре с. орожуєш, але то ще не все. Сам рівняєшся хтозна до кого. Одним словом, так: маєш на в'язах голову, то поміркуй. А тільки життя жінці не збавляй. Балачку закінчили, тепер можемо їхати.

— Щасливо, — мовив Іван.

— Ну, що ж, — сказав Гнат Романович. — Вернути можна й на попутній.

Проте парубок, мабуть, тієї поради вже не чув. Він швидко віддалявся, грюкаючи черевиками. Вже поминав дівчаток, які гралась у класи. Дівчатка зміряли його здивованими поглядами, далі знову взялися до гри, ніби ніхто і не вривався в їхні розграфлені класи.

Там — світлою брилою нескошене жито завмерло; там — конюшинисько темне, то з сизим, то з брунатним відблиском на вітрі; там — стерня білувато-жовтим піском лягла сипким,

рівно підметеним. По стерні оддалік уже худоба пасеться. Ще тільки порання, прохолодно. Ряба прибилась до ожереда і втупилась позад себе, а на губах у неї тремтить тонко випряденими волоконцями слина, пухириться, кільчиться, і вітерець одриває її та й кладе на бадилля. Вишина од свіжості глибока, і не тільки посеред бані глибока, але й над пругом, який з одного боку ближчий, бо пливе й пливе на жовтих хвилях хлібів, а з другого трохи дальший, засмаглий, не плывучий. Іноді по горбах хмара провезе свою тінь, тиху, митеву...

До току під'їжджають машини. Вони гуркотять звідти, од Писарівського лісу, здійсмають за собою куряву, але під повіями вона швидко опадає, здувається косами на кукурудзисько. Іван з напарником хапають мішок за гузир та за ріжки-рипиці, кидають у кузов. Там мішок із зерном одтягують до кабіни чи кладуть один на другий, і незабаром уже машину навантажено вщерть, і коли вона рушає, то скати під нею осідають і вся вона розлого погойдується на ресорах. Відпочили чи не відпочили, а натомість стоїть уже інша, порожня, і задній борт із брязкотом гуркотить, odkриваючись...

— Е-ех! — соковито, з присвистом говорить напарник, коротконогий, роздягнутий до пояса парубчак. Він дрібнуватий зростом, але груди у нього широкі, ніби на обручі набиті. Напарник працює з великим завзяттям: йому приємно, що при тому його м'язи туго напинаються, так і горбляться. Очі весело грають, а дикуватий хміль у погляді — од праці.

— Е-ех! — і собі вигукує Іван, коли мішок із зерном вилітає в кузов. Іван теж роздягнутий до пояса, і м'язи різко спалахують по його тілу. А витатуйований якір на лівій руці ворухиться, і то один його гак загострюється, то другий, а то ланцюг, ніби живий, здригається ланками, виштриканими по живому.

Молотарка ковтає снопи, біля неї — стиглий гуркіт. Молодиці позав'язувалися зношеним хустям, щоб пилюка та

остюки з потом не виїдали облич, не забивали посів. Гуркіт то набухає вкрай напруженим ревом, то слабшає, і коли хто крикне там, то голос в'яне до невпізнання, ледве виборсуючись над гамором. А то й зовсім безслідно чахне. Місця, де стояли ожереди, позначаються прим'ятою стернею, чорнішою землею, зблідлими без світла бур'янами. Вози сунуться беззвучно, і не чути, як іржуть коні, все поглинає шум молотарки. Тільки видно, як люди усміхаються, та видно, що вони розмовляють, ворущачи припорошеними вустами. Над усім цим — глибока блакитна барва, уже потепліла трохи, бо сонце повищало.

— Е-ех! — з присвистом випускає діжкуватий напарник, гарно згинаючись над мішком, гарно беручи його та гарно піднімаючи й кидаючи в кузов. Напарник задоволений своєю силою, роботою, днем. Він такий тугий, що вдар його шиглем, і він бамкне, як чавунець.

— Е-ех! — і собі видихнув Іван, не менш красиво згинаючись над мішком та красиво підкидаючи його вгору. Він також був задоволений роботою, одим недільником, на який його ніхто не силував іти, а він сам пішов. Він був задоволений і своїм настроєм, безхмарним, і не таким важкуватим, як ото часто.

Антоніна насипала совком зерно у мішки. Розкуйовджені коси на її голові світилися рудуватим полум'ям, а в обличчі було більше сонячності, ніж будь-коли. Вона не дивилася на машини, але, мабуть, відчувала на собі Іванові погляди. Він хотів що-небудь гукнути до неї, але не зважувався. І не знав, що можна їй гукнути. «Запитаю, коли вона іде од батька», — вирішив. Але пригадав, що вже питав про це. «Скажу, щоб помагала мені вчитися, що я, мовляв, також хотів би поступити в інститут».

Сіли полуднувати. Іван з собою нічого не взяв, то він одбився від гурту, заліз між снопи. Проте напарник знайшов його і, обпалюючи Сироту щасливими, але не такими вже бурхливо киплячими — як за праці — очима, сказав:

— А закронитися ж треба, ге?

Іван відповів, що ситий. Але бочкуватий напарник не йняв тому віри, примостився поруч і взявся діставати із своєї торби обід. Полуднували мовчки. Іван навмисне одкусював потроху, жував неквапно, щоб не так було помітно, що він голодний.

Воду пили з бочки. Од води тхнуло запліснявілим деревом, клепками. Іван намірився вмитись, але передумав: однаково замурзається. І приглядався: де ж Антоніна? Вона сиділа під ожередом, у затінку, простягнувши ноги, а голову накрила хусткою. Він підійшов, але вона не зняла хустини з очей, мабуть, задрімала. Тоді Іван соломинкою полоскотав її за вухом — і Антоніна миттю звинулася і вже дивилась на Івана нашорошеним поглядом. Поступово нашорошеність зникала, змінюючись приязню, що надало Іванові впевненості, і він запитав:

— Дрімаєш?

Вона засміялась на його запитання.

— Задріялася,— відповіла.

Іван хотів запитати, про що ж вона мріяла, але язик у нього не повернувся: не наважувався сісти біля неї, але й стояти над її душею було незручно.

— А я вже перебрався на нову квартиру.

Антоніна запитливо звела брови.

— Не живу більше в Шепетихи,— пояснив, одвертаючись. Але одразу ж примусив себе знову дивитись їй прямо в очі. Ті очі спершу повужчали, а далі заллялися теплом, у них м'яко застрибали іскри. Іскор було багато, вони зразу ж підпалили Антонініне обличчя, і воно розпливлося в усмішці.

У відповідь Іван також усміхнувся...

— Е-ех! — вигукнув напарник, коли знову взялися до мішків. І м'язи на руках, на грудях, на спині заворушились, пухирячись, скипаючи набубнявілими жилами.

Іван позирав на Антоніну. А вона й голови не підводила, насипала в мішки зерно, і її ноги глибоко загрузали в жито.

Ніч, як колодязь, на дні чорно й непевно; хвиля дихає зотлілими на сонці травою та чебром. Очі поступово звикають до темряви, вже розрізняють грубі стовбури грабів, настовбурчені кущі. Хмари сунуться чи й не сунуться: над темрявою нахилились їхні холодні обриви, поміж ними — луг не луг, а безодня. Десь у тій горішній безодні місяць, але він забрався в такий закапелок, що тільки злиденим промінням виказує себе.

Сирота лежав під ожередом, на боці. Щойно прочумався, і ніч навалилась на нього нерозбірливо, заплутано. Тепер же він, дихаючи ніччю, поглипував на близьку посадку, що брилою кам'яніла за стернею, стікаючи в яр. Він удень наморився, ганяючись за вудочниками, і звалився у пухку житню соломі. Сюрчали коники зелено й дурнувато. Вгорі прохурчала холодними крильми пташка і згасла. Тіло просякало хлібною тишею, конюшинний дух похлюпувався навколо. З луків мідно закрячав кінь.

Іван звівся. Долоні пахли порохом. Рушив — і стерня та кострубачья скошених бур'янів запалили під ногами яскраве тріщання. Заець дременував несподівано, аж холодок поляскав по шкірі, збрижуючи її, а пальці стиснулися в кулаки. Прислухався — нічирк. Вухань, мабуть, уже за кілька гін притулився за грудкою, стриже сполохано. Нема рушниць... Може, купити під осінь? Ходив би на полювання. У лісі козулі — мовчазні, як тиша. Та й лисиці в ярах тічками бродять, трохи — і на людей нападуть, скаженіючи з голоду та морозу; ходити б на них зимою засніженим полем, видібувати сліди, чатувати за глодовими кущами.

Берег дихав болотом. Тиркав деркач, аж на зубах проступала оскома. Похмуро й сиро в тишу капав бугаїв крик. На тому березі хтось ішов з ліхтарем, і жовтий клубок світла плив як живий. Зникав за кущами і знову народжувався. Та й помер у чорній вербовій вулиці.

Скидалась риба. Випорскувало тепле, лагідне хлюпання, ворушилось жабуриння. Захилиталась рогозова палиця, риба потерлася чи вдарилась. Зашелепало, завирувало — корої журувало.

Сирота йшов по м'якому й прохолодному. Розворушена трава обзивалася гострішим запахом. Дрібні жабки схоплювалися, летіли, падаючи в сліди з-під копит, застелені гнилою водою. Чвирк — зламалося хрумке стебло пахучого зілля. Крах! Розтрощилась равликова хатка. Писнуло жалібно й покинуто — черкнув напруженими крильцями осоку сполоханий птах.

І нагальне далеке гелгання: гуси давилися криком, ніби їх було мордовано нещадним жахом. Стихли. Рипнув приглушений гусаків голос... І бумкнуло поблизу, ніби хтось дибав по грузькому. Чи зламалась мітелка осокова, чи замашна рогозова палка. Сирота задер свіжу голову: хмари обривалися кручами, у видолинку поміж них — поцелястим пучком тліло місячне світло. Змістилися провалля — сконав місячний струмок. І на тому березі вже давно не йшли з ліхтарем.

Він сів на пеньок, струхлявілий і мокрий. Гнилушки провалилися, вклякло кубельце. З-за горбів цідилася балаканина трактора, обкурена та обсипана димком. Того димку він не вловив, але чомусь подумав про нього. І уявив, як він попахує, вилітає сипкими пуделечками, що миттю розвіюються, полишаючи перегорілий сморід.

Чалапнуло — віддалік, затаєно. І зальомало, аж холодком обдуло, і на руках висіялися сироти. Його звело на рівні. За плечима лежало наморене літнє поле, сходило сірими випарами, засіяне сюрчанням, проткнуте ховрашиними норами, а попереду важко й твердо чорнів став; він був ще незрозуміліший, ніж поле.

Качка крякнула. Розгублено, дико. Крик її вичахав у вухах. І раптом хоркнула вгорі, а за нею — ще кілька. Подумав: «Сіткою ловлять. Заходять обачно, на галявках між

очеретами». Відчув хвилювання, ніби зараз ось мав опинитись у чомусь огидному й жорстокому, — і обпекло холодом по тілу. М'яко скрадався напруженими ногами і подався тулубом уперед, легко й сильно згинався в колінах. Провалився у кротовиння, обличчя миттєво скупалося у приливі крові, аж вуха запекли.

Поміж вільхами мацав кимака. Щоб цупкий був та замашний. Усе галуззя лізло, не було путнього. Довелося виламувати. Крутив, зціпивши зуби, щоб не тріщало, і в долонях пасмами лушилася кора. Волокно перетерлося, пахло свіжим соком збавленого дерева. Обчухрав листя, одламав вершок. Ну, тепер наривайся, кому охота, кому в'язів та костомях не шкода.

Пригинався, хоча й так було темно. Гостролиста осока черкала то щоку, то вухо, залишала вологий дотик. По одному з вологих дотиків посочилася міль, і він гидливо стер її. Дзижчали комарі: наче далекі літаки бриніли хитливо й металево...

Зальопало, зачалапало, сопіння виривалося глухо й хрипко. Зашубовстала риба, виляски були нагальні й холодні. За лепехою ходили тіні.

— Гей! — крикнув Іван. — Кінчайте!..

Пригнувся, щоб ліпше бачити. За сутінковою стіною рослин усе зсезло. Він аж прикипів зором. Здогадався: ті також пригнулися, затаїли подих. І нічого не бродило. Тільки сходило догори болотяне повітря: буль, буль, буль... Навпевно, такою пухирчастою поворозкою щідиться знизу, потім білі кульки лопаються.

Іван ще раз загоготів:

— Ходіть на берег!

Помітив: над чорною водою невизразно повзли голови. Скільки, й не втямиш, може, зо три. «А-а, та це ж вони до того берега пливуть», — майнуло.

— Вертайте назад! — кинув лунко й задихано, вловлюючи, як голос глухне в полях, як він намащує дорогу над

ставом і троїться на друзки у вербовому глибу, там, де недавно хтось проніс чамріючу жовтизну ліхтаря. Обриси голів розпливалися, зливаючись із водою, не було й булькання. Почав роздягатись. Пальці нишпорили по гудзиках, на траву полетіла сорочка, зразу ж зникнувши на її нічному тлі. Уже роззувшись, згадав, що між корчами вп'ято човен. Босі ноги тонули в гострій росі. Переломилася суха гілка, весело скрикнувши. І осока біла по колінах, та між пальцями слизько чвиркало... Човен, вузько й сумно вткнувшись у берег, спав. Забамкав ланцюжок, і зашипів пісок під днищем. П'яно й дурманно дихнуло перетерте зілля; під Сиротою погойдувалося. Порушена вода, збита в півколо, розпласталась, гайнула до корчів — і беззвучно троїлася, блякнути.

Сітку вони, мабуть, затоптали в болото. А рибу теж пригорнули мулом, ото булькало — щідилася низка пухирців. Потім вернутися думають, щоб забрати. Бо навряд, щоб такий тягар узяли з собою: виб'ються із сил, на дно затягне...

Кілька качок прошуміли над ним прудко, із посвистом. І задихнулося їхнє розкрилене лопотіння в мороку.

«Коли заглянуть, що на човні, то попливуть у різні боки».

Несподівано зовсім близько вигулькнула голова. Людина, зрозумівши, що її викрито, стала засапано пирхати і бабляти стомленими руками.

— Ну, все,— сказав Іван.— Попався. Залазь сюди.

За хитким бортом баблялося...

— Огріти веслом? — поцікавився рибалка і дістав веслом по кістлявій спині, яка то виринала блідою латкою, то зслизала у темінь.

Дві руки сп'ялися на борт, здригнулися, і всередину перевалилось мокре тіло. Парубчак скоцюрбився на дні, совав у різні боки слизькими очима.

— Ти чий?

- А нічий.
- Вгрію! — пообіцяв Іван.
- Гирків.
- Це яких Гирків?
- Що біля короварні сидять.
- Ти з ким був?
- З дядьками.
- Якими? Бо, їй-богу, вгрію!..
- Не признаюсь, хоч убий.
- А сітку й рибу в мул зарили?

З Гирчука стікає вода, вже почвакує під ним. Іван повернув назад, став пробиратися понад берегом. Здається, тут ось. Порпався веслом у грузькому — коріння, корчوماхи. Поміж осочкою завирувало, забурунило — стрельнула щука.

Парубчак сказав, несподівано лютіючи:

— Кинь нишпорити, ти його там не поклав.

Сирота глумливо гмукнув. Добре, що одного злапав, цей ниточку розплутає.

Гирчук різко силюнув, у голосі його забряжчав гнів:

— Краще облиш, того добра ти там не ховав.

— Ти ще довго будеш дзявкати? — замірився веслом.

Тоді парубчак зарепетував:

— Дядьку, вбивають!.. Дядьку, сітку знайшли!

Іван скинув штани, зіскочив. Пальці заплуталися в ячейках. Нахилився до води, біля очей захилилася смугла поверхня. Вибрав сітку, потім — клумачок з рибою. Парубчак вхопив весло і вперішив Івана по в'язах. Того обпекло болем, різонуло, і він звалився вперед, схопив Гирчука за голі ноги і шарпнув на себе. Той заточився, але встояв. Ошкірившись, замахнувся вдруге, влучив біля вуха; і тоді Іван шарпнув човен угору, Гирчук звалився.

— Жаба цицьки тобі дасть, — пробурмотів Іван.

І, одвівши човен убік, прочистив шлях до парубчача. Поруч забовталосся, засопло — і два дядьки вирости з води, як

примари. Вони брели по груди, спотикалися, їхні чуби, зв'язані, застигали обличчя.

— За що, Ваньку, дитину мордуєш? — спитало голосом Данила Чорного, і сам Данило прибрюхався, забризкотів біля нього, майка тісно прилипла до широкої, як піч, спини.

— Надто він кебетливий, дядьку,— вилазячи в хистке суденце і беручи весло, мовив Сирота.

— Інакше не можна. Ти, видать, і сітку нашу забрав.

— Сільрада завтра вам її видасть, а ниньки нічого теревені правити.

Він хотів зрушити човен, але вони вхопилися за корму, не пускали. Між хмарними проваллями, нарешті, вибухнув жовтим вогнем місяць, на воді затремтіла стежечка.

— Ого, який правильний... Ліпше б ти в мене на родинях чорної смоли напився.

Тільки тепер Сирота помітив, що той, третій, який вибрюхався з темені, був Юз. Він неквапно почалапав кругом човна, заходячи рибалці ззаду. За ним гулко й густо побулькувало.

— Бо правильний! — дзвінко вигукнув Іван і вперіщив Юза по плечах. Той миттю присів, далі плигнув уперед, трусонув човном, зваливши Сироту на дно. Падаючи, Іван устиг поцілити веслом Данила в груди, і той, зойкнувши тужливо й болісно, метнувся уперед, вирвав весло і, розламавши його, держакон уперіщив Сироту по голові. В Іванових очах яскраво блиснуло, і в тому блиску виникла несподівано Антоніна, як вона стоїть під дощем. Той блиск ще запахнув чомусь сивим полином, притрушеним сухою пилюкою, і вже Антоніни не було, бо йому забили памороки, і він опустився в нічну воду.

— Не треба... Не треба вбивати,— тремтячи, сказав молодий Гирчук. Данило вже сперся грудьми на борт, човен зачерпнув темного хлюпотіння. А Юз, пірвавши дрюк, штрикав униз, туди, куди звалився Сирота.

— Та не треба! — кричав не своїм голосом Гирчук і хав за руки, відтягував. І в його голосі жили страх і благання. Мало відштовхнули — і він льопнувся в темряву.

Двоє забрали рибу та сітку, вибралися на суше і, знайшовши між вільхою одяг, швидко подалися по холодному клеверищу, де пасся самотній кінь.

Гирчук вибрався на суше. З нього стікала вода, а він розмазував кулаком сльози. Він же не сподівався на таке. Якби знати, ніколи не пішов би на лови. Хай йому трясця. А що, коли? Аж потемніло від думки, яку він не наважився закінчити. Кинувся в став, нишпорив, пірнав, захлинався водою і відпливувався... Може, однесло? Але ж тут течії нема... Він аж губи покусав собі од болю.

«Під човном... Його привалили човном». Спробував підважити ногами — не вдалося. Тоді нагнувся, пірнаючи з головою, і вхопився за борт руками...

14

Удосвіта прокинулась. коли в хаті ще спала тиша, а горобці не лящали під вікнами. Вмилась у тій голубій тиші. Спустилась по драбині в вогкий погріб, набрала в кошик бараболі. Деревя, викупані в мокрих нічних сутінках, тепер стояли свіжі, трошки зсутулившись. Вона випустила з курника курей, і вони били крильми, кудкудакали.

Придирала баба Домна. Огрядна, пиката, перевальцем сунулася через двір. Попросила солі. А то сільмаг одчинять пізніше, а їй нічим кашу посолити. Дід на базар зібрався, снідатиме... Подякувала, почапала геть. Як угодована качка. Здається, поклич: «тась-тась-тась», — і оберне назад голову, блимне зацікавленим оком.

Клала в піч соломі. Паливо щасливо тріщало, освітлюючи її змарніле обличчя... Іван завжди приходив перед схо-

дом сонця, холодний, сонний. А ниньки — не прийде. І вчора не приходив. І позавчора не було...

Підмела долівку, збрала біля порога сміття на заслонку, винесла за хату. Сонце виткнуло шаблю з-за хмари, замірилося на сутінки. Вишня розвішала поміж цупкого листа зірчасті плоди. Горпина нарвала повну жменю, випльовувала криваві камінчики. Літо блищало на далеких горбатих полях чисто й сухо.

Нарвала на городі цибулі. Зілля — сивувате, вкрите росою і пушком. Кропу поміж буряків назбирала, і долоні її густо дихнули міцним духом кроповим. Куліш добре пахнутиме. Смачний куліш звариться, сало старе в коморі ще є...

15

Ходила між яблунами. На лободі поколихувалися доспілі зерна сивої роси, падали на черевики, роблячи парусину зеленою, набряклою. Гупали яблука — у бараболу, в бур'ян, вони солодко опускалися на сонну землю. Вона skleпляла повіки, залишаючи цікаву щілинку для зіниць, і сонячне проміння в її погляді перетворювалося на сині струмки води, що мала золотавий відблиск. Коли щілина ставала ще вузкою, — синь набрякала, гусли, була тугою; повіки трішки розклеплювалися, і додавалося золотавого забарвлення, що боязко тремтіло, як музика.

Ходила Антоніна по садку, а в ній бродив хмільний настрій, на душі було замріяно й терпко, і вона відчувала, що голова її повна тим настроєм, і їй було свіжо од своєї молодості, од доброти цього садка, од сонячності достиглого літа.

Їй нічого зараз не хотілося, нічого не хвилювало, нічого не збурювало уваги, вона відчувала себе часточкою цього зарошеного дня, часточкою веселого хмелю, що впився сонячної води. Йшла від яблуні до яблуні, мокра лобода хльоскала її по дзвінких личках, залишаючи на них безбарвні

сльози та прохолодні сліди; іноді нагиналася, піднімала з-поміж бадилля грушу чи яблуко, розглядала їх пильно і їла.

Літній день уже прокинувся, над житами похилитувалось марево, а сині волошки де-не-де сухо й скупно похлюпували слабкими вогниками, коли на них сідали кузки або ж притулявся вітер...

З М І С Т

Біля ліхтаря	3
Без імені	19
Олень Август	24
Ходімо до мене, Іване...	36
Квітень	44
Розкажи мені про свої сині очі	53
Колиска	62
Вечір-чечір	65
Інна та Мудрик	70
Блакитні вівці	87
На толоці	93
Шукати місце для пам'ятника	98
Уночі	107
Скупана в любистку	112
Походеньки	120
Соломія од ранку до смеркання	129
Хто я?	138
Ликора	145
Радість у голубому	151
Клава, мати піратська	157
Сміх	169
За так	175
Від'їжджаючи	180
Тополя, живцем спалена	193
Світло	197
Могила над Дніпром	211
Криниця	218
Становлення (<i>Повість</i>)	224

ДО ЧИТАЧІВ

Відгуки на цю книжку просимо надсилати на адресу: Київ, Пушкінська, 28. Видавництво «Молодь», масовий відділ.

Художнє оформлення *Г. К. Тидиняна*

**ГУЦАЛО ЕВГЕНИЙ ФИЛИППОВИЧ
ИСКУПАННАЯ В ЛЮБИСТКЕ**

Рассказы, повесть
(На украинском языке)

Редактор *Г. Т. Ткаченко*
Художній редактор *Р. Ф. Ліпатов*
Технічний редактор *С. М. Клокова*
Коректор *С. І. Іващенко*

Здано на виробництво 21. XI 1964 р. Підписано до друку 20 I. 1965 р. Ф:з. друк. арк. 8,5. Умовь друк. арк. 11,6. Обл.-вид. арк. 12,26. Тираж 15000. БФ 07214. Зам. № 733. Ціна 47 коп. Т. П. — 1965 — п. 102.

Видавництво «Молодь». Київ, Пушкінська, 28.

Львівська книжкова друкарня Державного комітету Ради Міністрів УРСР по пресі.
Львів Пекарська, 11.

47 коп.

